ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՅԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ · 1974

ՀԱՏՈՐ V

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1801-1870 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Աղայան Ծ. Պ. (պատասխանատու խմբագիր),
Ավետիսյան Վ. Ա., Գրիգորյան Զ. Տ., Դիլոյան Վ. Ա.,
Ղազարյան Հ. Մ. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Ներսիսյան Մ. Գ.

ԲԱԺԻՆ Ժ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

Գլուխ տասնմեկերորդ.— Հայկական գաղթավայրերը 1800—1870 թթ.

ԲԱԺԻՆ Ջ

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ (1801—1870)

Գլուխ տասներկուերորդ.— Լուսավորություն, գիտություն, մամուլ (Գ. Խ. Ստեփանյան)

Գլուխ տասներեքերորդ.— Գրականություն և արվեստ

ԲԱԺԻՆ Զ

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ
/1801-1870/

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ

ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՄՈՒԼ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ

Թուրք-պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանի ազգաբնակչությունը զրկված էր տնտեսական ու քաղաքական այն պայմաններից, որոնք անհրաժեշտ էին մշակույթի զարգացման համար։ Այդ իսկ առումով էլ պատահական չէ ամենևին, որ XVIII դարի վերջին տասնամյակներին և XIX դարի արշալույսին մտավոր աշխուժացում է նկատվում Մայր հայրենիքից հեռու հայ գաղութներում, ինչպես նաև Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերում։

Պատմության նոր ժամանակաշրջանի հովերով տոգորված հայ մտավորականության նախաձեռնած շարժումն ուներ քաղաքական բովանդակություն և լուսավորության գործը հռչակում էր իբրև ժողովրդի քաղաքական ինքնագիտակցության ձևավորման լավագույն միջոց։ Մշակութային այդ զարթոնքը նպատակ էր հետապնդում մշակել համազգային իդեալներ և դրանք ծառայեցնել տարբեր երկրներում ապրող հայկական բեկորների մտավոր ու քաղաքական մերձեցմանը, ազգի առաջավոր ուժերի համախմբմանը։

Լուսավորության տարածումը, օտարերկրյա տիրապետողների լծի տակ դարեր շարունակ ճնշված ժողովրդին գրին ու գրականությանը հաղորդակից անելը դառնում էր հայ գործիչների առաջնահերթ խնդիրներից մեկը։ Սրանք նպատակներ էին, որոնք XIX դարի առաջին յոթ տասնամյակների ընթացքում ուղղություն էին տալիս հայ ժողովրդի հոգսերով ապրող և նրա ազգային շահերին հետամուտ մտավորականներին։

Տարբեր գաղթավայրերի փոխադարձ կապերի գործում խոշոր դեր էր կատարում տպագիր խոսքը։ XIX դարի առաջին քառորդում հայկական տպարաններ են բացվում Մադրասում, Թիֆլիսում, Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Մոսկվայում։ Տպագրվում են հարյուրավոր գրքեր, տասնյակ պարբերականներ։ Տըպագիր այս հարուստ գրականության առկայությամբ էլ պայմանավորվում էր գրավաճառանոցների ստեղծումը։ Կ. Պոլսում հիմնվում է Քիթապճի Մարգարի հայտնի գրատունը, Կալկաթայում՝ Մարդասիրաց ճեմարանի գրադարանը, Թիֆլիսում՝ էնֆիաճյանների տպարան-գրավաճառանոցը։ Գրադարաններ են ստեղծվում Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանին, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցին,

Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցին, Ջմյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանին, Պոլսի Սկյուտարի ճեմարանին կից։ Այնտեղ կենտրոնանում են մինչ այդ Ամստերդամում, Վենետիկում, Պոլսում, Կալկաթայում, Մադրասում և այլ վայրերում տպագրված հայերեն գրքեր, ձեռագիր մատյաններ, օտար լեզուներով գեղարվեստական, պատմագրական և գիտական երկեր։ Օրեցօր բազմացող հայկական դպրոցներում, լիներ դա հեռավոր Հնդկաստանում թե Ջմյուռնիայում, Թիֆլիսում թե Մոսկվայում, աշակերտները մայրենի լեզվին զուգահեռ սովորում էին օտար լեզուներ։

Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին բարերար ազդեցություն ունեցավ հայ ժողովրդի մտավոր կյանքի վրա։ Եթե մինչ այդ իշխողը կղերական գաղափարախոսությունն էր, ապա Ռուսաստանին միանալուց հետո այս երկրամասում ապրող ժողովուրդների մտավոր զարգացման անհամեմատ լայն հեռանկարներ ստեղծվեցին։ Ռուսաստանից Կովկաս էին թափանցում առաջավոր գաղափարներ։

Դրանով պետք է բացատրել տեղացիների բուռն հետաքրքրությունը դեպի ռուսաց լեզուն ու գրականությունը։ 1820—1830-ական թվականներին կատարվում են առաջին թարգմանությունները Պուշկինից, Լերմոնտովից, Կռիլովից։ 1843 թ. Լազարյան ճեմարանի տպարանում լույս է տեսնում Ժուկովսկու, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Բարյատինսկու և Գնեդիչի երկերի հայերեն թարգմանությունների ժողովածուն։

Տպագրվում են ռուս-հայ բառարաններ, լեզվական ձեռնարկներ, որոնք հեշտացնում են հաղորդակցությունը ռուսական գրականության հետ։ Դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայմանները, ռուսական առաջավոր մտքի ներթափանցումը հայ իրականություն՝ թուլացնում էին կղերական ազդեցությունը։

Նոր դարի առաջին տասնամյակներից Թիֆլիսը դառնում է ինչպես հայ մշակույթի այլ ճյուղերի, այնպես էլ տպագրական արվեստի կենտրոն։ 1823 թ. գործում էր Ներսիսյան դպրոցի տպարանը, որտեղ տպագրվեցին մի քանի գրքեր, այդ թվում նույն դպրոցի աշակերտների գրական ստեղծագործությունների «Երախայրիք» ժողովածուն։ Հետագայում, 1858 թ., այնտեղ տըպվեց Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը։

Իր վայելուչ տառերով, մաքուր տպագրությամբ ավելի մեծ համբավ է ձեռք բերում Համբարձում Ենֆիաճյանցի տպարանը, որտեղ տպագրվում են Խ. Աբովյանի «Նախաշավիղը», «Պարապ վախտի խաղալիքը», Գ. Սունդուկյանի, Ղ. Աղայանի, Միք. Պատկանյանի մի շարք գրքերը և բազմաթիվ պարբերականներ («Կռունկ Հայոց աշխարհին», «Վաճառական», «Հայկական աշխարհ» և այլն)[1]։

XIX դարի սկզբներին հայ մշակույթի կարևոր օջախներից մի քանիսը գտնվում էին հնդկական գաղութում, հատկապես Մադրաս, Կալկաթա և մի շարք այլ քաղաքներում, որտեղ լույս էին տեսնում պարբերականներ, հիմնըվում տպարաններ, կրթական, մշակույթի կազմակերպություններ։ Ի տարբերություն արևելահայ իրականության, որտեղ հայ մշակույթը զարգանում էր

1 Մանրամասն թվարկումը տե՛ս Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 181։

ռուսական առաջավոր գրականության ու մտքի ազդեցությամբ, հնդկահայ գաղութում, որտեղ տիրապետողը անգլիական կապիտալն էր, նկատելի էր արևմտաեվրոպական մտքի ազդեցությունը։ Գաղութում առաջանում են եվրոպական լեզուներին, մասնավորապես անգլերենին հմուտ գործիչներ, որոնք իրենց ձեռքն են վերցնում լուսավորական կրթական աշխատանքը, գրում են ինքնուրույն երկեր և կատարում թարգմանություններ։

Հնդկահայ գործիչները թարգմանություններ կատարում էին որոշակի ծրագրով։ Թարգմանվում էին այնպիսի երկեր, որոնք կարող էին արձագանքել ազատագրական պայքարին։ Այսպիսին էր Վոլտերի «Հուլիոս Կեսարի» հայերեն թարգմանությունը, որը լույս տեսավ 1818 թ. Մադրասում։

Գրական այս շարժման մեջ որոշակի դեր էր կատարում բազմակողմանի զարգացած մի գործիչ՝ Մարտիրոս Մկրտչյանը։ Բացի խմբագրական-հրապարակախոսական գործունեությունից, նա հանդես է եկել որպես բանաստեղծ, դրամատուրգ։ Եվրոպական գրականությանը, առանձնապես Շեքսպիրի երկերին քաջածանոթ այս անձնավորությամբ է վերագրվում հայ առաջին կենցաղային թեմայով կատակերգությունը՝ «Խտրադիմա դժրողությանը», գրված Նոր Ջուղայի բարբառով, տպագրված Կալկաթայում 1821 թվականին։ Այն արտացոլում է անգլիական գաղութարարների կենցաղի ու սովորությունների ներթափանցումը հնդկահայ քաղքենիական միջավայրը և դրանով էլ ճանաչողական մեծ արժեք ունի։ Կատակերգության վրա նկատելի է ինչպես շեքսպիրյան, այնպես էլ մոլիերյան դրամատուրգիայի ազդեցությունը։

Դարասկզբին բուռն ծաղկում ապրող հնդկահայ մշակույթը քսանական թվականների սկզբներից թուլանում է։ 1821—1845 թթ. չենք նկատում կրթական, լուսավորական այն թափը, որ առկա էր նախորդ շրջանում։ Չի հրատարակվում և ոչ մի պարբերական։ Քառասնական թվականների կեսերից Կալկաթայում նորից է աշխուժանում մշակույթի զարգացումը, շարունակվում մոտ մեկ տասնամյակ։ Մտավոր այս շարժման ոգեշնչողն ու ընթացք տվողը Մ. Թաղիադյանն էր։ Նրա եռանդուն մասնակցությամբ Կալկաթայում ստեղծվում է «Արարատյան ընկերությունը», որը հիմնադրում է Ս. Սանդըխտյան իգական դպրոցը, հիմնում տպարան և հրատարակում «Ազգասեր» շաբաթաթերթը՝ Մ. Թաղիադյանի խմբագրությամբ։

«Արարատյան» ընկերության տպարանում լույս են տեսնում մի շարք գրքեր, մեծ մասամբ Թաղիադյանի ստեղծագործությունները, ինչպես՝ «Վէպ Վարդգէսի» (1846), «Վէպ Վարսենկան» (1847), «Սոս և Սոնդիպի» (1847), «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս», «Թուղթակ Թաղիադեանց» (1847) և այլն։

Հայ մշակույթի խոշորագույն կենտրոններից մեկը շարունակում էր մնալ Վենետիկի Մխիթարյանների ս. Ղազար վանքը։ Թեև այն գտնվում էր երկրից դուրս, կտրված էր հայրենի հողից, բայց գործունեության ասպարեզը հայ կյանքն էր։ Նրանք իրենց հրատարակություններով թափանցում էին հայ իրականության բազմաթիվ խորշերը՝ հեռավոր Հնդկաստանից մինչև Թուրքիա, Կովկասից մինչև Պարսկաստան։

Նա մեծապես նպաստել է հայ մշակույթի զարգացմանը։ Մխիթարյան միաբանությունը դարասկզբը նշանավորում է «Աշխարհագրութիւն չորից

մասանց աշխարհի» հրկասիրության հրատարակությամբ, բաղկացած 11 հատորներից, բոլորն էլ շքեղ, ոսկեզօծ ու կաշեկազմ, ստեղծված միաբանության անդամներ Ստեփանոս Գյուվեր Ագոնցի և Ղուկաս Ինճիճյանի ջանքերով։ Մոտ 8000 էջից բաղկացած այդ աշխատության մեջ մանրամասն նըկարագրվում են Ասիայի, Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի բոլոր երկրները, նրանց աշխարհագրական դիրքը, բուսականությունը, վաճառականությունը, տեղագրությունը...

Հիշյալ երկասիրությունը հարուստ տվյալներ է պարունակում Հայաստանի և բազմաթիվ հայկական գաղթավայրերի վերաբերյալ։ Նա կարևոր աղբյուրներից մեկն է եղել եվրոպական հայագետների համար։

Մխիթարյանների գործունեության հետ են կապված բազմաթիվ հայ պատմիչների երկերի հրատարակությունները (Ագաթանգեղոս, Եղիշե, Եզնիկ, Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի և ուրիշներ), ինչպես և հունա-հռոմեական մատենագրության լավագույն նմուշների թարգմանությունները, այդ թվում Պլուտարքոսի «Զուգակշիռների» վեց հատորները, Քսենոֆոնի «Կիւրոսի խրատու պատմութիւնքը», Մարկոս Ավրելիոսի ճառերը, Հոմերոսի «Իլիականն» ու «Ոդիսականը» և այլն։

Այդ տարիներին էլ, անշուշտ, Մխիթարյանները հրատարակել են «վարք սրբոցներ» ու «մեկնաբանական» գրքեր, նաև՝ Աստվածաշունչը, բայց գրական, բանասիրական, գիտական արժեք ներկայացնող գրքերի ծավալը համեմատել անգամ դժվար է նախընթաց հարյուրամյակում կատարվածի հետ[2]։

Մխիթարյան միաբանությունը Վենետիկի ս. Ղազար կղզուց բացի ուներ մի այլ ճյուղավորում, որը գործում էր նախ Տրիեստ քաղաքում, ապա Վիեննայում։ Տրիեստյան շրջանը (1775—1810) բնորոշ է բացառապես կրոնաբարոյական, դավանաբանական գրքերի հրատարակությամբ (մեծ մասամբ հայատառ թուրքերեն)։ 1811 թվականին Տրիեստի Մխիթարյանները տեղափոխվում են Վիեննա, ստեղծում Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը, որն ահա ավելի քան 150 տարի գործում է անխափան, զարկ տալով համկապես հայագիտությանը։ 1847—63 թթ. այդ միաբանությունը հրատարակել է մշակված հայերենով «Եվրոպա» շաբաթաթերթը։

Հայ իրականության մեջ մշակութային կարևորագույն կենտրոն էր էջմիածնի վանքը, որտեղ հավաքվում էին հին ձեռագրեր, գործում էր ժառանգավորաց դպրոցը։ Վանքը հաճախ է ենթարկվել ասպատակությունների, թալանի ու ավերի։ Նապոլեոնի դեսպան գեներալ Գարդանը վկայում է, որ 1805 թ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ վանքի մատենադարանը թալանի է ենթարկվել, իսկ տպարանի տառերից գնդակներ են ձուլվել[3]։ Անգլիացի Ջեյմս Մորիերի ուղեգրություններում կա ակնարկ, թե էջմիածնի վանքի գրքերով տաքացվել են բաղնիքներ։ Չնայած ներքին և արտաքին այս աննպաստ պայմաններին, էջմիածնում կենտրոնանում են մեծ քանակությամբ ձեռագրեր, սա-

---

2 Մխիթարյան Միաբանության մշակութային գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Բ. Սարգսյան, Երկհարյուրամյա գրական գործունեություն և նշանավոր գործիչներ Մխիթարյան միաբանության, Վենետիկ, 1905։

3 Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ձ, էջ 101։

տիճանաբար ցուցակագրվում են, ուսումնասիրվում։ 1837 թ. Հովհ. վարդապետ Շահխաթունյանը կազմում է 312 կարևոր ձեռագրերի առաջին ցուցակը, որը հայագետ Բրոսեի կողմից թարգմանվում է ու հրատարակվում ֆրանսերեն և ռուսերեն լեզուներով (1840)։ Նույն թվականին Դանիել վարդապետ Շահնազարյանը և Անդրեաս վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցին կազմում են ավելի ընդարձակ մի ցուցակ (2340 ձեռագրերի), որը հետագայում, 1863 թ. հրատարակվում է Հակոբ Կարենյանի կողմից և հրատարակչի անունով կոչվում Կարենյան ցուցակ։

Էջմիածնի տպարանում գրքեր էին տպագրվում դեռևս XVIII դարի վերջերից։ Որոշ ընդմիջումներով տպարանը շարունակել է իր գոյությունը և ավելի աշխուժություն ապրել 1860-ական թվականների կեսերից, երբ Գևորգ Դ կաթողիկոսը վերակազմում է այն, ստեղծում ձուլարան և 1868 թ. մայիսամսից հրատարակում «Արարատ» պաշտոնաթերթը՝ Աբել եպիսկոպոս Մխիթարյանի խմբագրությամբ։

Արևմտյան Հայաստանում գործում էին Վարագա վանքը, Մուշի սուրբ Կարապետ վանքը և այլն, որոնք նույնպես հավաքում էին ձեռագրեր, կատարում մտավոր աշխատանք։

Հայկական վանքերից հնագույններից և մեծերից էր Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքը, որտեղ դարերի ընթացքում կուտակվել էր ձեռագրական հարուստ ֆոնդ։ Վանքն ուներ բավականաչափ մեծ միաբանություն, բայց կատարում էր մտավոր աննշան դեր։ Այդ վանքում նույնպես տպարան է բացվում 1830-ական թվականներին։ Առաջին երկու տասնամյակներում տպագրվում են բացառապես կրոնական գրքեր։ Միայն 1850-ական թվականների կեսերից են երևում պատմա-բանասիրական, մատենագրական երկեր՝ «Ստորագրություն Երուսաղեմի», «Գրիգոր Նարեկացի», «Միխայիլ Ասորի», «Մատթեոս Ուռհայեցի» և այլն։

Տնտեսական, քաղաքական ուրույն պայմանների մեջ էին գտնվում Արևմտյան Հայաստանի գավառները, ուր իշխողը անգիր բանահյուսությունն էր, ժողովրդական երգն ու նվագը, հեքիաթն ու խաղը, որոնք կազմում էին ճնշվող ու կեղեքվող ժողովրդի հոգևկան սփոփանքը, զվարճության միջոցը։

Դարասկզբից Կ. Պոլսում լայն գործունեություն է ծավալում Արապյան եղբայրների տպարանը։ Արապյան եղբայրներից Պողոսը Կ. Պոլսում աշխատում է տպագրիչ հոր մոտ և, աստիճանաբար հմտանալով տպագրական գործում, հիմնում է ժամանակի առաջնակարգ տպարաններից մեկը, կատարելագործում թե՛ հայերեն և թե՛ թուրքերեն տպագրական տառերը, անգամ հրավիրվում է վրաց Հերակլ թագավորի կողմից՝ Թիֆլիսում նման մի տպարան ստեղծելու առաջարկով։ Արապյանների Կ. Պոլսի տպարանում տպագրվում են հայ հին մատենագրության մի շարք նմուշներ։ «Նարեկը» այդ տպարանում 1807—1852 թթ. լույս է տեսել յոթ անգամ։ Այստեղ են տպագրվել Ագաթանգեղոսի, Թովմա Արծրունու երկերը, Վարդան Այգեկցու առակները, մի շարք տաղարաններ, լեզվաբանական գրքեր, բառարաններ, բժշկարաններ, այդ թվում Միքայել Ռեստենի «Բժշկարանը», Հովհաննես Վանանդեցու «Արփիական Հայաստան» չափածո ստեղծագործությունը, Գր. Փեշտիմալճյանի

«Բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանը, ինչպես և պոլսահայ մի շարք պարբերականներ («Ազդարար Բյուզանդյան», «Սուրհանդակ Բյուզանդյան», «Մեղու», «Ջվարճախոս» և այլն)[4]։

1830-ական թվականների վերջերից ասպարեզ է գալիս հայտնի տպարանատեր, հայերեն և թուրքերեն տառատեսակների ստեղծող Հովհաննես Մյուհենտիսյանը։ Մյուհենտիսյանի «գործարանը», ինչպես անվանում էին այն ժամանակ, եղել է ժամանակի ամենակատարելագործված տպարանը ամբողջ Մերձավոր Արևելքում։ Նա է պատրաստել թուրքական թղթադրամների բազմաթիվ տեսակների կաղապարները։ Մյուհենտիսյանն ու Ճ. Արամյանը խոշոր դեր են կատարել տպագրական արվեստի զարգացման, տառատեսակների ստեղծման ու բարեփոխման գործում։ Արամյան տպագրական տառերը օգտագործվում են մինչև այժմ և հայտնի են ստեղծողի անունով։

1812 թվականից մինչև 1860-ական թվականների կեսերը Պոլսում ըստեղծվում են հարյուրից ավելի ընկերություններ[5]։ 1812 թ. ստեղծված Արշարունյաց ընկերությունը հոգացել է «Եղանակ Բյուզանդյանի» և «Դիտակ Բյուզանդյանի» ծախքերը։ Ընկերությունների ճնշող մեծամասնությունը ստեղծվել է երիտասարդության ջանքերով։ Այդպիսիք էին, օրինակ, «Ուսումնական ընկերությունը», «Հայկական թանգարանը», «Նարեկյան ընկերությունը», «Վեբածնություն ընկերությունը» և այլն։ Սրանք բոլորն էլ նպատակ են ունեցել օժանդակել մատաղ սերնդի դաստիարակությանը, գրենական պիտույքներ, դասագրքեր հայթայթել դպրոցներին։ Շոշափելի դեր են կատարել առանձին դպրոցներին կից ստեղծված ընկերությունները, ինչպես Սամաթիա թաղամասի Սահակյան դպրոցն ավարտած երիտասարդներից կազմված «Սահակյան սանուց միությունը», որ տասնամյակներ շարունակ պահպանել է թաղամասի հայկական վարժարանի ծախսի մի մասը։ 1851—53 թթ. հրատարակվել է «Բուրաստան Սահակյան վարժարանի» աշխարհաբար հանդեսը. հետագայում միությունը ունեցել է իր թատերախումբը, տվել ներկայացումներ։ Նույնպիսի դեր է կատարել, բայց ավելի կարճ կյանք ունեցել Սկյուտարի ճեմարանին օժանդակող ընկերությունը, հիմնադրված 1846 թվականին, իսկ Գալաթ թաղամասում հիմնված Խորենյան ընկերությունը իր գոյությունը պահպանել է մոտ հիսուն տարի, մինչև 1890-ական թվականների սկզբները և օգնել ոչ միայն թաղի դպրոցին՝ 1866 թ. կառուցելով հատուկ շենք, այլև ծավալել է լուսավորական գործունեություն, կազմակերպել դասախոսություններ, զեկուցումներ[6]։

Աստիճանաբար հիմնադրվում են այնպիսի ընկերություններ, որոնք նպատակ են դնում օժանդակել գավառահայերի լուսավորությանը։ Դրանցից էր 1851 թ. ստեղծված Սենեքերիմյան ընկերությունը։ Այն գործել է կես դար, նպատակ ունենալով դպրոցներ բաց անել Սեբաստիա քաղաքում և նրա շըր-

---

4 Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 65—71։

5 Հ. Եփրեմ Պողոսյան, Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու, «Հանդէս ամսօրյա», 1951—1952 և հետ.։ Տե՛ս նաև Ա. Ալպոյաճյան, Պոլսո հայ ընկերությունները, «Գաղութահայ տարեգիրքը», Ա, Բ և Գ տարիներ, Պուքրեշ, 1939—1941։

6 Մանրամասն տե՛ս Ե. Պողոսյան, նշվ. աշխ.։

ջակա գյուղերում։ 1880 թ. նրա հսկողության և հովանավորության տակ գըտնըվել է 13 դպրոց։ Ընկերություններ են հիմնում նաև գավառից Պոլիս եկած պանդուխտները, ցանկանալով զարկ տալ իրենց գավառի կրթական գործին։ Դրանցից հիշատակենք «Ուսումնասիրացը», որի նպատակն էր Ջմշկածագի մեջ դպրոցներ բաց անել, Արամյան ընկերությունը, որն աշխատում էր «Կեսարիո մեջ, աղջըկանց վարժարան մը բանալ» և այլն։

Կրթական-լուսավորական տասնյակ ընկերությունների մեջ խոշոր դեր է կատարել Նիկողայոս Զորայանի, Մատթեոս Այվատյանի և ուրիշների ջանքերով 1852 թ. ստեղծված «Ընթերցասիրացը»։ Այն գործել է մոտ մեկ տասնամյակ և ձգտել «հասարակության մեջ ընթերցման ախորժակ մը տարածելով՝ անոր մտավոր մշակությունը զարգացնել»։ Այս ընկերությունը հիմնել է հատուկ թանգարան, հավաքել պատմական անցյալին վերաբերող հընագիտական բեկորներ, հազվագյուտ գրքեր և այլն, ունեցել է և իր ընթերցարանը, դարձել հավաքույթների կենտրոն։

1859 թ. հիմնված Հայկազյան ընկերության նպատակն է եղել «Նախակրթական գրքեր տպել և աժան ծախել» ժողովրդին[7], իսկ Աշոտյան ընկերությունը ցանկացել է «աղջիկներու դաստիարակության նպաստել»[8]։

Մի շարք միություններ բացառապես ստեղծվել են հայ արվեստի տարբեր ճյուղերին զարկ տալու ձգտումով։ Դրանցից էր 1846 թ. Հովհ. Գասպարյանի կողմից հիմնված Արամյան ընկերությունը, որն ունեցել է կանոնավոր թատերախումբ և գործել քսան տարի՝ ներկայացումներ տալով Թուրքիայում և Կովկասում։ 1857 թ. Արմենակ Հայկունու ջանքերով կազմակերպվում է «Թատերական ընկերությունը», տալիս հայերեն ներկայացումներ, հրատարակում առաջին թատերական հայ պարբերականը՝ «Մուսայք Մասյացը»։ Նույն թվականներին Օրթագյուղում հիմնվում է «Հայկազունյան թատերական ընկերությունը», Գում Գաբուում՝ մի այլ թատերական ընկերություն, իսկ Բերայում՝ հայտնի «Արևելյան թատրոնը»[9]։ 1862 թ. ստեղծվում է «Երաժըշտական ընկերությունը»՝ երաժշտական ճաշակը հայոց մեջ տարածելու և ազգային երգեր հրատարակելու, «նվագածուներ առաջ բերելու» նպատակով[10]։ Այս ընկերության մեջ գործոն դեր են կատարել Տիգրան Չուխաճյանը, Գաբրիել Երանյանը, Նիկողոս Թաշճյանը։ Նրանց ջանքերով հրատարակվել է հայ առաջին երաժշտական հանդեսը՝ «Քնար հայկականը»։ Նույն տասնամյակում Օրթագյուղ թաղամասում հիմնվում է «Բարեսեր ընկերությունը»՝ իր շուրջը համախմբելով ժամանակի արվեստասեր երիտասարդներին։

Հիշյալ բոլոր ընկերություններն ունեցել են լուսավորական, կրթական նպատակ և նպաստել են արևմտահայության ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքին, բայց ստեղծվել են նաև այնպիսի կազմակերպություններ, որոնք լուսավորական աշխատանքին զուգընթաց ունեցել են քաղաքական ո-

---

7 Ա. Ալպոյաճյան, նշվ. հոդվածը, «Գաղութահայ տարեգիրք», 1940, էջ 80։

8 Նույն տեղում, էջ 81։

9 Գ. Ստեփանյան, *Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության*, հատ. Ա, էջ 213, 68։

10 Ա. Ալպոյաճյան, նշվ. հոդվածը, «Գաղութահայ տարեգիրք», 1940, էջ 84։

րոշակի ծրագիր։ Դրանցից էր 1846 թ.ստեղծված «Համազգյաց ընկերությունը»։ Նրա նպատակն էր զարկ տալ հայ ժողովրդի քաղաքական համախմբմանը և միասնությանը։ 1860 թ. հիմնվում է «Բարեգործական» ընկերությունը, որի մեջ ընդգրկվում են Մկրտիչ Աղաթոնը, Գրիգոր Օտյանը, Սերովբե Թագվորյանը, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը և ուրիշներ։ Հետագայում ընկերության ձախ թևին պատկանող անդամները, որոնց հաջողվել էր «Բարեգործականի» պատվավոր նախագահ ընտրել Միքայել Նալբանդյանին, խանդավառված վերջինիս հեղափոխական գաղափարներով, նրա խորհրդով ծրագրում են ստեղծել մի գաղտնի կազմակերպություն[11]։

Կ. Պոլսից հետո արևմտահայ մշակույթի խոշոր կենտրոններից էր Զմյուռնիա քաղաքը։

Արևմտյան գաղութարարները ծրագրված աշխատանք էին կատարում Թուրքիա ներթափանցելու համար։ Նրանք քայլ առ քայլ մոտենում էին մայրաքաղաքին։ Իրենց առաջին հենարանը դարձնում են Մալթա կղզին, հիմնում տպարան, հրապարակում հայերեն գրքեր, ապա այնտեղից անցնում Զմյուռնիա, որտեղ նրանց գործակալ Գուլիելմոս Գրիֆտը հայկական տպարան է բաց անում 1830 թ. և լույս ընծայում աշխարհաբար գրքեր, բացառապես կրոնական բնույթի, այդ թվում և Աստվածաշունչը[12]։ Սկսվում է բուռն պայքարը օտար ներթափանցման դեմ։ Հակազդեցությունը շոշափելի արդյունքի է հասնում, երբ 1850-ական թվականների սկզբներին Հարություն և Սարգիս Տետեյան եղբայրները բաց են անում իրենց հայտնի տպարանը։

Տետեյան տպարանի հրատարակությունների ազգային դրոշմը թույլ էր, դրանք մեծ մասամբ թարգմանական վեպեր էին, սակայն այդ գրքերը հայ իրականություն էին բերում կյանքի թարմ շունչը։ Հիշենք Վիկտոր Հյուգոյի «Թշվառների» հինգ հատորների լիակատար և դասական թարգմանությունը Գրիգոր Չիլինկիրյանի կողմից, նույն հեղինակի «Փարիզի աստվածամոր տաճարը» վեպի թարգմանությունը՝ Մեսրոպ Նուպարյանի կողմից, Հյուգոյի մի շարք պիեսների («Լուկրեցիա Բորջիա», «Անջելո» և այլն) թարգմանությունը Ա. Կ. Տետեյանի կողմից, Վալտեր Սկոտի, Վոլտերի, Ա. Դյումայի և Ժյուլ Վեռնի վեպերի թարգմանությունը Մատթեոս Մամուրյանի կողմից և այլն[13]։

Վերոհիշյալ գրքերը առաջավոր մտքեր ու գրականության ճաշակ էին պատվաստում ընթերցող երիտասարդության մեջ։ Շատ վեպեր, ինչպես «Թըշվառները», Վոլտերի երկերը («Զադիկ», «Միկրոմեգաս» և այլն), հակադրվում էին միսիոներական հրատարակություններին։

Մշակույթի այս օջախներում է, որ XIX դարի սկզբներից աշխուժացում ապրեց հայ միտքը։

2. ԴՊՐՈՑ, ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դարասկզբին և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ իրականության մեջ շարունակում էր տիրապետող մնալ ուսուցման ավանդական խալֆայական ձևը։

11 Նույն տեղում, էջ 81։

12 Նույն տեղում։

13 Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 135—137։

Դասավանդման հիմնական առարկաները կապված էին կրոնի հետ և ամենևին չէին նպաստում աշակերտության մտավոր ունակությունների զարգացմանը։ Աշակերտները հարկադրված էին սաղմոս ու ժամագիրք անգիր անել։

Սակայն, թևակոխելով XIX դարը, հայկական դպրոցը կանգնեց այնպիսի խնդիրների առջև, որոնք պետք է անհրաժեշտաբար հեղաբեկում մտցնեին նրա կյանքում։ Դա ժամանակի հրամայական պահանջն էր, որովհետև խորտակվում էին իրենց դարն ապրած ֆեոդալական հարաբերությունները, հայ ժողովուրդը ներքաշվում էր կապիտալիզմի ոլորտը և արդեն իսկ զգում ազգային համախմբման անհրաժեշտությունը։ Նոր ժամանակը հրամայաբար թելադրում էր, որպեսզի մատաղ սերնդի կրթության գործը համապատասխանեցվի իր պահանջներին, այն է՝ դպրոցի աշխարհականացմանն ու ժողովրդականացմանը, մանկավարժական առաջավոր մեթոդների և կրթական միասնական սիստեմի կիրառմանը։ Դժվարին խնդիրներ էին դրանք և հասարակական ուժերի մեծ լարում էին պահանջում, որքանով որ հայկական դպրոցները զուրկ էին պետական աջակցությունից և հովանավորությունից, սակավ էին կարող դպրոցական գործիչները։ Նոր դարի առաջին տասնամյակներից պոլսահայերը սկսում են եկեղեցու գերիշխանությունից համեմատաբար ազատ դպրոցներ հիմնել, որոնց նյութական հոգսը ընկնում էր արհեստավորական կազմակերպությունների վրա։

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց անմիջապես հետո կովկասահայ վաճառականներն ու մի շարք առաջավոր գործիչներ մտածում են Թիֆլիսում լայն ծրագրով գործող մի դպրոց հիմնելու մասին։

Նոր դպրոցի կողմնակիցները, մասնավորապես Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում և եվրոպական համալսարաններում սովորած երիտասարդները, վերադառնալով հայ իրականություն, առաջին հերթին բախվում էին ծխական դպրոցի դիմադրությանը։ Եկեղեցին իր գերիշխանությունը հեշտությամբ չէր զիջում։

Համատարած խավարի մեջ փայլատակում են մի քանի կրթական օջախներ, որոնց թիվն, անշուշտ, չէր անցնում տասից, բայց մեծ էր նրանց մատուցած ծառայությունը։ Կրթական այդ կարևոր օջախներից էին Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը՝ արևելահայ իրականությունում, Պոլսի Խասգյուղ թաղամասի Ներսիսյան դպրոցը, Սկյուտարի ճեմարանը, Վենետիկի Մուրադյան վարժարանը, Զմյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանը և մի քանի այլ դպրոցներ՝ արևմտահայ իրականության մեջ։

1815 թ. Մոսկվայում հիմնադրվում է Լազարյան ճեմարանը՝ Ռուսաստանի խոշոր կալվածատեր և արդյունաբերող Լազարյան տոհմի նյութական միջոցներով։ Այն դառնում է ժամանակի արևելագիտական միակ կենտրոնը ամբողջ Ռուսաստանում, պատրաստում է արևելյան լեզուների (պարսկերեն, թուրքերեն, արաբերեն) հմուտ մասնագետներ, որոնք ոչ միայն օգտակար կարող էին լինել Արևելքի ժողովուրդների մշակույթի ուսումնասիրման, այլև այդ ժողովուրդների հետ հաղորդակցության գործում։

Այդ ճեմարանում են ստացել իրենց կրթությունը հայտնի ռուս արևելագետները։ Բայց ճեմարանը ամենից առաջ հայոց դպրոց էր և նրա սկզբնական

նպատակն էր դաստիարակել այնպիսի սաներ, որոնք օգտակար լինեին հայ իրականությանը։ Ճեմարանում պաշտոնավարել են Հ. Ալամդարյանը, Մ. Սալլանթյանը, Մ. Էմինը, Մսեր Մսերյանցը, Ստ. Նազարյանցը, Միք. Նալբանդյանը և ուրիշներ։ Այնտեղ սովորել են հայ մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչներ Գ. Ախվերդյանը, Քերովբե և Ռափայել Պատկանյանները, Պ. Շանշյանը, Պ. Սիմեոնյանը, Ս. Շահազիզը, Գ. Դոդոխյանը, Գր. Խալաթյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը և շատ ուրիշներ։

Թե՛ Լազարյանները և թե՛ այլ մեծահարուստներ հատկացումներ են կատարել Ռուսաստանի տարբեր վայրերից հավաքված որբ ու աղքատ երեխաների ուսուցման համար։ Ճեմարանում լայն տեղ է տրվել հանրակրթական առարկաներին ու լեզուներին։ Առաջին անգամ արևելահայ իրականության մեջ ստեղծվել են հայերեն դասագրքեր, քերականության, վայելչագրության, հայ ժողովրդի պատմության, կրոնի, ճարտասանության ձեռնարկներ, որոնցից շատերն ունենալով մի քանի տպագրություն, օգտագործվել են երկար տասնամյակներ։

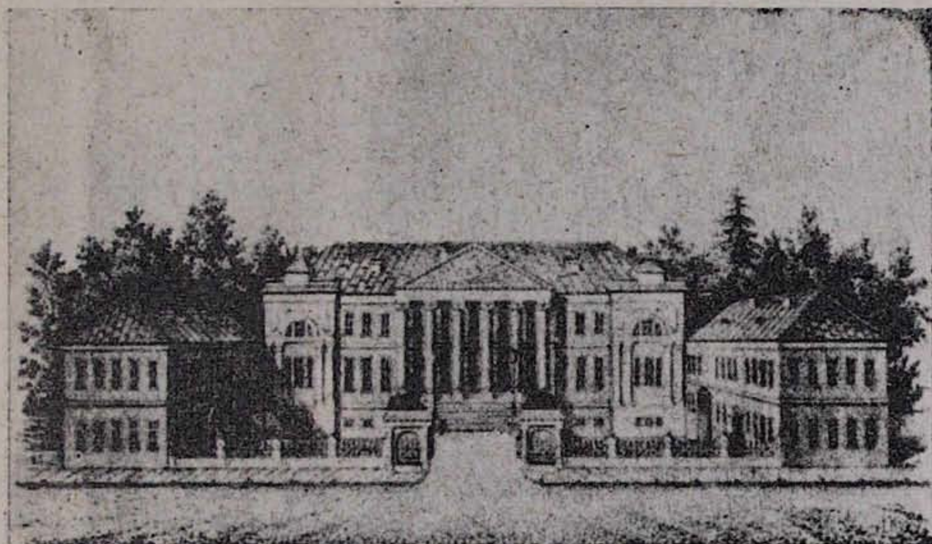
Լազարյան ճեմարանը կրթական առաջին կենտրոնն էր հայ իրականության մեջ, որտեղ հավաքվում էին ոչ միայն Կովկասից ու Թուրքիայից, այլև հեռավոր Հնդկաստանից ու Պարսկաստանից եկած աշակերտներ։ Գալիս էին տարբեր գավառներից, տարբեր բարբառներով խոսող երեխաներ, իրենց հետ բերելով բնաշխարհի վարքն ու բարքը, հոգեկան նկարագիրը, նաև անգիր բանահյուսությունը։ Դասավանդման հիմնական լեզուն առաջին տարիներին գրաբարն էր, սակայն աստիճանաբար գերիշխող է դառնում արարատյան բարբառը։

Ճեմարանն ուներ իր տպարանը, որտեղ բացի դասագրքերից, տպագրվել են պատմա-բանասիրական, թարգմանական և այլ գրքեր, այդ թվում ճեմարանի աշակերտների ստեղծագործությունները՝ «Մուղայք Արարատյան» վերնագրով։ Այնտեղ է տպագրվել նաև Ս. Շահազիզի «Լևոնի վիշտը»։

Ցրվելով Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերը, Լազարյան ճեմարանն ավարտած աշակերտները աշխատում էին հայկական դպրոցներում, թերթերի ու ամսագրերի խմբագրություններում, մոտիկից մասնակցելով մտավորական, կրթական աշխատանքին, լուսավորական կյանքին։ Նրանցից շատերն իրենց կրթությունը շարունակում էին Մոսկվայի, Պետերբուրգի կամ Դորպատի համալսարաններում։ Նկատելի է, որ բանասիրությունը, գրականությունը քիչ է գրավել հայ ուսանողներին, նրանք մեծ մասամբ հետևել են բժշկությանը։ Ժամանակի առաջավոր բնագիտությունը, որ խարխլում էր ավանդական ըմբռնումները մարդու և երկրագնդի առաջացման, տիեզերքի ստեղծման և այլ հարցերի վերաբերյալ, իրեն էր քաշում գիտության ծարավի երիտասարդներին։ Հայ համալսարանավարտներից ոմանք ճշգրիտ գիտությունների ճանապարհով եկան դեպի հումանիտար գիտությունները, հագեցնելով դրանք առաջավոր գաղափարախոսությամբ։ Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում էին սովորել Գևորգ Ախվերդյանը, Միքայել Նալբանդյանը, նրա գաղափարակիցներ Անանիա Սուլթանշահը, Հովհաննես Բերբերյանը, դրամատուրգ Միքայել Պատկանյանը և շատ ուրիշներ։

Նշանավո՞ր այս կրթարանն իր բոլոր առավելություններով հանդերձ չէր կարող կատարել այն դերը, ինչ պիտի կատարեր հայ իրականության ծոցում հիմնադրված լուսավորության կարևոր օջախը։ Այդպիսին էր 1824 թ. Թիֆլիսում հիմնադրված Ներսիսյան դպրոցը։ Մի քանի հարյուրի է հասնում այն մարդկանց թիվը, որոնք սովորել են Ներսիսյան դպրոցում և նպաստել հայ գրականության, հրապարակախոսության, թատրոնի, նկարչության, երաժշտության կարգացմանը։

Ներսիսյան դպրոցի գործունեության մասին խոսելիս ամենից առաջ պետք է հիշել առաջին շրջանը (1825—1830), երբ նրա տեսուչն էր Հարություն Ալամդարյանը, հայ մշակույթի խոշոր երախտավորներից մեկը։ Նա Մոսկվայից հայ իրականություն էր վերադառնում մեր մատենագրությանը, լեզվին ու պատմությանը հիմնովին տիրացած, ռուս գրականությանը քաջատեղյակ և, որ ամենից կարևորն է, այդ բոլորը մատաղ սերնդին տալու անսահման նվիրվածությամբ տոգորված։

Լազարյան ճեմարանը (XIX դարի լիտոգրաֆիա)

Ներսես Աշտարակեցու քաջալերանքով Ալամդարյանը ձեռնարկում է միջոցառումներ՝ դպրոցը ուսուցման մի դարբնոց դարձնելու ազնիվ նպատակով։ Որոշում է տեղծել պարբերական՝ «Տարեգրություն հայոց գրագիտական»[14] վերտառությամբ։ Այս ծրագրի մի մասը նա հնարավորություն չի ունենում կենսագործել քաղաքական աննպաստ պայմանների հետևանքով։ «Տարեգրության» մտահղացումն առհասարակ մնում է թղթի վրա, իսկ 1823 թ. բացված տպարանը ունենում է ոչ արդյունավետ գործունեություն։ Դրա փոխա-

14 Աղ. Երիցյան, Պատմություն 75-ամյա գոյության Ներսիսյան հայոց հոգևոր դպրոցի, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1898, էջ 138։

րին Ներսիսյան դպրոցը կրթության բնագավառում կատարեց ավելին, քան ժամանակի որևէ հայ դպրոց։

Այդ դպրոցի առաջին հունձքը հանդիսացան Խաչատուր Աբովյանը, Ստեփանոս Նազարյանը, Գալուստ Շիրմազանյանը և ուրիշներ։ Նրանցից շատերն իրենց կրթությունը շարունակեցին Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում, մասնավորապես Մոսկվայում, Պետերբուրգում և Դորպատում, այդ վայրերում ստեղծելով հայկական ուրույն միջավայր, փոխադարձաբար ռուս և այլ ազգության պատկանող մտավորական շրջաններին հաղորդակից դարձնելով հայ կյանքին։

Ինչպես Լազարյան ճեմարանը, Ներսիսյան դպրոցն էլ, ընդունելով աշակերտներ տարբեր գավառներից, հանդիսացավ հայ աշխարհիկ գրական լեզվի ստեղծման հիմնական օջախներից մեկը, չնայած առաջին տարիներին դասավանդման հիմնական լեզուն գրաբարն էր։ Այն հանգամանքը, որ հայ նոր գրականության սկզբնավորողի՝ Աբովյանի անունը կապված է Ներսիսյան դպրոցի հետ, ինքնին վկայում է, թե որքան արգասավոր եղավ ազգային այդ կրթարանը։

Ներսիսյան դպրոցը հանդիսացավ նաև արևելահայ թատրոնի և հայ երաժշտության զարգացմանը նպաստող մի կենտրոն։ Դեռևս իր առաջին տեսչի՝ Հարություն Ալամդարյանի օրոք, 1820-ական թվականների վերջերից, այնտեղ կազմակերպվում են հայերեն ներկայացումներ, աշակերտներին հաղորդակից դարձնելով թատերական արվեստին։ Հետագայում դպրոցի ուսուցիչներ Հ. Կարենյանի և Մ. Պատկանյանի ջանքերով տրվում են ավելի կանոնավոր ներկայացումներ։

Իր աշակերտներին տալով երաժշտական և նկարչական դաստիարակություն, դպրոցը խոստումնալից շատ աշակերտների մղում էր դեպի արվեստի այդ բնագավառները։ Այս տեսակետից խոշոր ծառայություն է մատուցել Պետերբուրգի Գեղարվեստների ակադեմիայի սան նկարիչ Ստեփան Ներսիսյանը։

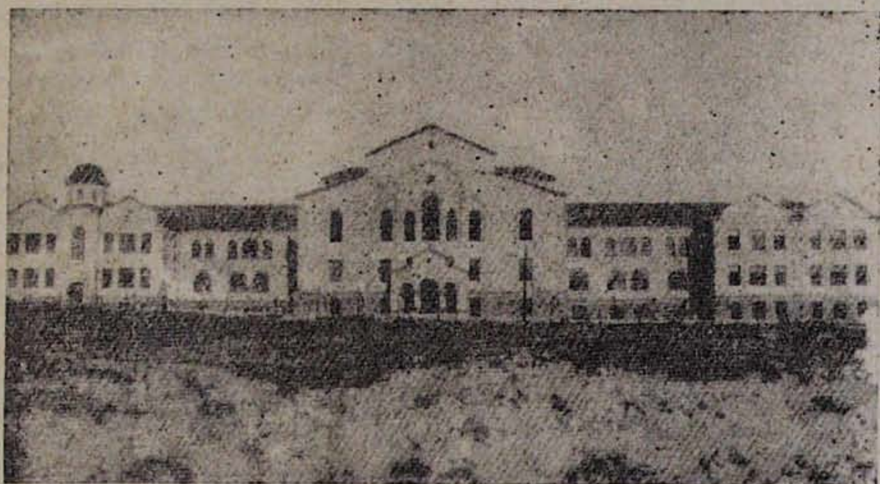
1837 թ. բացվում է Երևանի թեմական դպրոցը։ Սկզբում այնտեղ ընդունվում էին միայն հոգևորականների որդիները, աշխարհականները կարող էին սովորել գավառական դպրոցում։ Բայց կարճ ժամանակ անց վերացվում է այս սահմանափակումը, ընդունվում են նաև աշխարհականների երեխաներ[15]։ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցին գումարներ էին հատկացնում հարուստ հայերից ոմանք։ Երևանը չուներ այդ հնարավորությունը։ Եվ ահա դպրոցին օգնում են Սուրմալուի, Ալեքսանդրապոլի բնակիչները՝ բամբակով, ցորենով։ Չնայած ցարական կառավարության համաձուլողական քաղաքականությանը, որի հետևանքով միայն հայոց լեզուն ու կրոնն էր թույլատրված ավանդել մայրենի լեզվով, դպրոցը դառնում էր ազգային ուրույն դեմք ունեցող կրթական մի օջախ, որտեղ աշակերտները ծանոթանում էին հայ ժողովրդի պատմությանն ու մշակույթին։ Դպրոցն ուներ ուսման կայուն ծրագիր, մանկավարժական խորհուրդ, կազմակերպում էր երեկույթներ, տարեվերջի հանդեսներ, ան-

---

15 Լեո, Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 137—138։

գամ թատերական ներկայացումներ։ Հետագայում, 1865 թ., երբ Չմշկյան-Ամերիկյան թատերախումբը եկավ Երևան, ներկայացումներ տվեց ս. Սարգիս եկեղեցու բակում գտնվող թեմական դպրոցի դահլիճում՝ տեսուչ Նահապետ Աթանասյանի օժանդակությամբ։

Երևանի թեմական դպրոցն իր երկարամյա գոյության ընթացքում մեծ դեր է կատարել Արարատյան դաշտի հայ բնակչության մտավոր զարգացման գործում։ Հայ մշակույթի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ սովորել են այնտեղ։ Այդ դպրոցի հասարակական կշիռը շատ ավելի բարձրացավ 1870-ական թվականներից հետո։

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը

Երևանի կրթական կյանքում խոշոր դեր է կատարել հայ մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը, տեղի գավառական դպրոցի տեսչության հինգ տարիների ընթացքում (1843—1848)։

Աբովյանի անվան հետ է կապվում Հայաստանում առաջին թանգարանի ստեղծման փորձը, նրա տեսչության շրջանում (1846)։ Դպրոցում ստեղծվել է թանգարան, որտեղ հավաքվել են Արարատյան դաշտի բուսական աշխարհից նմուշներ, հանքային բեկորներ, նաև հնագիտական իրեր, որոնք, ինչպես «Կովկաս» թերթն է գրել, «անտերունչ տարածեալ կան յաւերակս քաղաքաց, վանօրեից և շէնից, ամենևին անտես ի մերոց համազգեաց»։ Այդ իրերի մեջ են եղել Գառնիի սյունաբեկորներից երկուսը։

Ըստ երևույթին Աբովյանը մտադրություն է ունեցել Երևանում բաց անել նաև իգական դպրոց, սակայն վրա է հասել իր խորհրդավոր անհայտացումը։ Դրանից երկու տարի հետո միայն, 1850 թ., բացվել է Երևանի առաջին իգական Հռիփսիմյանց դպրոցը։ Այնտեղ սովորել են 28 աշակերտուհիներ, որոնցից 11-ը՝ հայեր, 10-ը՝ ռուսներ և 7-ը՝ ադրբեջանուհիներ։ Չորս տարի առաջ Թիֆլիսում ստեղծվել էր ս. Նունեի (Նինայի) իգական դպրոցը և Աբովյանն էլ հրավիրվել էր պաշտոնավարելու այնտեղ։

Կրթական նույնպիսի դեր է կատարել Շուշու թեմական դպրոցը, որը բացվել է 1838 թվականին։ Ղարաբաղում մինչ այդ որևէ հիմնավոր դպրոց չի եղել։ Եղել են մի քանի գործիչներ (Պողոս Ղարաբաղցին, Հովսեփ Արցախեցին և այլք), որոնք իրենց մասնավոր դպրոցներում գիր ու դպրություն են սովորեցրել սահմանափակ թվով երեխաների։ 1820-ական թվականների կեսերից Շուշում գործում էր Բազելի Ավետարանական միսիոներների ընկերությունը, որը բաց է անում դպրոց, տպարան, զարկ տալիս մշակութային կյանքին։ Ճիշտ է, Ավետարանական այդ ընկերությունը հետապնդում էր դավանաբանական, քաղաքական որոշակի նպատակներ, բայց ակնհայտ էր նրա կատարած աշխատանքը ժողովրդի լուսավորության ուղղությամբ։ Ընկերությունը Շուշում և Մոսկվայում տպագրում է 11679 օրինակ հայերեն, 728 օրինակ պարսկերեն, 147 օրինակ թուրքերեն և 100 օրինակ եբրայերեն գրքեր[16], որ ուշագրավ երևույթ էր այդ տասնամյակներում։ Միսիոներներն իրենց կրոնական գրքերը տպագրում էին աշխարհաբար լեզվով։

Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանի նախկին շենքը, Վենետիկ (1836—1850)

Ցարական կառավարության միջամտությամբ 1837 թ. դադարեցվում է Ավետարանական ընկերության գործունեությունը։

Սկսած 1830-ական թվականների վերջերից հայ լուսավորչական եկեղեցու թեմակալի իրավասությանն է անցնում կրթական հրատարակչական գործը։ Շուշին իր թեմական դպրոցով դառնում է հոգևոր կենտրոն Ղարաբաղի հայերի համար։ Գործում է նաև տպարանը, առաջին շրջանում տպագրելով

16 Տես, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 93։

բացառապես հոգևոր բնույթի գրքեր, սակայն աստիճանաբար հրատարակում է նաև աշխարհիկ բովանդակությամբ գործեր, դասական երկերի թարգմանություններ, ինչպես «Շիլիոնյան կալանավորը»։

Շուշու թեմական դպրոցի շրջանավարտները շարունակում էին լուսավորություն տարածել տարբեր վայրերում, միաժամանակ սերտ կապ պահպանել իրենց մնող հաստատության հետ։ 1858 թ. ստեղծվում է մի ընկերություն, որի նպատակն էր գրադարան ստեղծել դպրոցի համար։

1860-ական թվականների սկզբներից ուժեղացող պայքարը, որի նպատակն էր թուլացնել դպրոցի վրա եկեղեցու միահեծան ղեկավարությունը և ժողովրդին մասնակից դարձնել կրթական աշխատանքի կազմակերպմանը, հանգեցրեց հոգաբարձության ստեղծմանը։

Հոգաբարձությունն իր ձեռքն է վերցնում դպրոցի ղեկավարությունը։ Գումարվում են ժողովներ, ծավալվում վիճաբանություններ։ Աշխուժանում է հասարակական միտքը։ Ժամանակի առաջավոր մտածողները հասարակական ընթերցարանում գումարված նիստերում «ամենայն հարազատությամբ քարոզում էին այն ժամանակվա մեր առաջավոր գործիչներ Նազարյանի, Նալբանդյանի, Շանշյանի գաղափարները»[17]։

Թեմական դպրոցի բարձր դասարաններում նկատելի տեղ էր տրվում հանրակրթական առարկաներին. հայոց լեզվի, հայոց պատմության հետ մեկտեղ ուսուցվում էր աշխարհագրություն, թվաբանություն, ռուսերեն, ադրբեջաներեն, ֆրանսերեն լեզուներ, վայելչագրություն, նկարչություն և այլն։

XIX դարում կրթական կյանքի աշխուժացում է նկատվում Ղրիմի Թեոդոսիա, Ղարասուբազար, Սիմֆերոպոլ, Բեսարաբիայի Քիշնյով, ինչպես և Հարավային Ռուսաստանի Մոզդոկ, Ղզլար, Աստրախան, մանավանդ Նոր Նախիջևանի հայաբնակ գաղութներում։

Լուսավորական շարժումը իր ոլորտի մեջ էր առել նաև այս հայաբնակ գաղութները, որոնք ապրում էին նույն մտորումներով, ինչ Թիֆլիսի, Մոսկվայի, Պոլսի ուսումնատենչ հայերը։ Դրան նպաստում էին մի կողմից հայ գրքի ու մամուլի թափանցումը հայաբնակ վայրերը, որը մտքեր էր հուզում, ապագայի ծրագրեր հուշում, մյուս կողմից՝ Լազարյան ճեմարանի, Մոսկվայի համալսարանի, Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտների գործունեությունը հայ իրականության մեջ։

Կրթական աշխատանքի աստիճանական փոխանցումը հոգևորականներից աշխարհիկ մարդկանց՝ մեծապես նպաստում է ժողովրդի ինքնագիտակցության բարձրացմանը, մտավոր զարթոնքին։ Այդ երիտասարդները, վերադառնալով հայրենիք, իրենց հետ բերում էին ռուսական և արևմտաեվրոպական առաջավոր գաղափարներ։ Նրանք, միաժամանակ, հայ մատաղ սերնդի մեջ պատվաստում էին սեր դեպի մայրենի լեզուն, հետաքրքրություն դեպի պատմական անցյալը, սեփական արժեքները։

Դպրոցի աշխարհականացումը դյուրին չէր. հայ եկեղեցին, տեսնելով իր ավանդական գերիշխանության թուլացումը, XIX դարի ամբողջ ըն-

17 Նույն տեղում, էջ 94։

թացքում մոլեգին պայքար է մղել նոր գաղափարներ քարոզող մանկավարժների դեմ, նրանց ենթարկելով ամեն կարգի հալածանքների։ Այդ ճակատագրին են արժանացել Խ. Աբովյանը, Գ. Պատկանյանը, Մ. Թաղիադյանը, Պետրոս Շանշյանը և ուրիշներ։ Տևական ու համառ պայքարի այս պայմաններում է, որ հիշատակված քաղաքներում ստեղծվում են կրթական նոր կենտրոններ, արական և իգական դպրոցներ։ Նոր դպրոցը, անշուշտ, դեռ երկար ժամանակ պիտի գտնվեր հայոց եկեղեցու գաղափարական ազդեցության տակ, ենթակա դասավանդման ավանդական մեթոդներին, սակայն լուսավորական նոր հայացքների տարածումը անժխտելի էր։

1806 թ. բացվում է Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցը, մեծ հետաքրքրություն ստեղծելով իր շուրջը։ Աստրախանում XVIII դարի վերջերից գործում էին ծխական դպրոցներ, տպարան, հավաքվել էին հին ձեռագրեր։ XIX դարի առաջին տասնամյակում արդեն փակվել էր նախկին տպարանը, բայց բացվել էր երկրորդը և լույս էր ընծայել մի քանի գրքեր, այդ թվում Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, ռուսերենից կատարված թարգմանություններ, ուսումնական ձեռնարկներ և այլն։ Աստրախանում ստացվում էին Կալկաթայում, Վենետիկում, Պոլսում հրատարակված գրքեր, պարբերականներ։

Այս պայմաններում հիմնադրված Աղաբաբյան վարժարանն ուներ գործունեության պարարտ հող և նկատելի դեր է կատարել կենսունակ այդ գաղութի կյանքում, մասնավորապես Սերովբե Պատկանյանի տեսչության տարիներին՝ 1819—1827 թվականներին։ Այս դպրոցում է սովորել Գաբրիել Պատկանյանը, որը հետագայում դարձավ ժամանակի ականավոր մանկավարժներից մեկը։

XIX դարի առաջին կեսին Քիշնյովի հայկական գաղութում կրթական նկատելի աշխատանք է ծավալում Մսեր Մսերյանցը։ Անկախ այն փաստից, որ Մսերյանցը հետագայում դարձավ արևելահայ կղերա-աղայական հոսանքի ներկայացուցիչներից մեկը, «Ճռաքաղ» հետադիմական հանդեսի խմբագիրը, դարասկզբի նրա գործունեությունը արժանի է ուշադրության։ Նա 1836—1848 թթ. աշխատել է Մանուկ-բեյ Միրզայանի որդի Հովհաննես Մուրադի՝ Քիշնյովի մոտակայքում գտնվող ագարակում (Հնչեշտում) որպես տնային դաստիարակ, նաև քարտուղար, գրել է Միրզայանի քաղաքական գործունեության արկածալից պատմությունը։ Մսերյանցը միաժամանակ ունեցել է իր մասնավոր դպրոցը։ Նա նամակագրական կապ է պահպանել Խաչատուր Աբովյանի և առաջավոր այլ մտածողների հետ, գրել է հայատառ թուրքերեն աշխատություններ, որոնցից մեկում («Երկու Կիրակոս») քննադատում է եկեղեցական դոգմաները, դասավանդման հին, սխոլաստիկ մեթոդները, կոչ անում երեխաներին տալ օգտակար գիտելիքներ՝ անգիր արված կրոնական բանաձևումների փոխարեն։

XIX դարի կեսերին մտավորական կենտրոն է դառնում նաև Թեոդոսիան։ Այնտեղ 1858 թ. հիմնադրվում են տպարան և Խալիբյան վարժարանը։

Հայկական կրթական խոշոր կենտրոն էր Նոր Նախիջևանը։ Այնտեղ կար դպրոց, հիմնադրվել էր տպարան։

XVIII դարի վերջերին Լազարյանների նյութական միջոցներով դպրոց է բացվում այս քաղաքում։ Հայաբնակ այդ գաղութի տեսակարար կշռի մեծու-

թյամբ պետք է բացատրել այն, որ Լազարյանները սկզբում նպատակ են ունեցել իրենց ճեմարանը հիմնել Նոր Նախիջևանում և հետո միայն Մոսկվայում։

Այսպես, 1830-ական թթ. սկզբներից այնտեղ դպրոց է բաց արել ճեմարանի շրջանավարտներից Թեոդորոս Խադամյանը։ Նա եղել է բանաստեղծ, դրամատուրգ. նրա անվան հետ է կապված այդ քաղաքում թատերական ներկայացումներ տալու փաստը. հավանաբար բեմադրել է նաև իր պատմական ողբերգությունները, որոնցից մեկի ժամանակ երգվել է նրա «Ցնծա այսօր Հայաստան» երգը, ինչպես վկայում է Միքայել Նալբանդյանը։

Նոր Նախիջևանի կրթական կյանքում զգալի դեր են կատարել Պատկանյան ընտանիքի անդամները։ 1806 թ. տեղի դպրոցական գործիչների հրավերով Աստրախանից այստեղ է գալիս Սերովբե Պատկանյանը և պաշտոնավարում մինչև 1809 թվականը, ապա վերադառնում Աստրախան։ Մի նոր հրավերով, 1827 թ. Պատկանյանների ամբողջ ընտանիքը տեղափոխվում է Նոր Նախիջևան, ծավալում կրթական լայն աշխատանք։ Ս. Պատկանյանի մահից հետո նրա գործը շարունակում է որդին՝ Գաբրիել Պատկանյանը։ Նրա ղեկավարած քաղաքային դպրոցում են սովորել բանաստեղծ Ռափայել Պատկանյանը, Միքայել Նալբանդյանը և ուրիշներ։ Զինյած հոգևորական կոչմանը, Գ. Պատկանյանը եղել է լուսավոր դեմք, որի համար ենթարկվել է խավարամոլների հալածանքին։

Հակառակ այս բոլոր փորձերին, մինչև դարի կեսերը Նոր Նախիջևանը չի ունեցել կայուն ծրագրով գործող գավառական դպրոց։

Կրթական բարձր մակարդակի վրա կանգնած ուսումնարանի ստեղծման ուղղությամբ նվազ դեր չի կատարել Միքայել Նալբանդյանը թե՛ «Հյուսիսափայլում» տպագրված հոդվածներով և թե՛ գործնական աշխատանքով։ Այդ նպատակով նա ճանապարհորդել է մինչև Հնդկաստան, որպեսզի հաջողեցնի Մասեհ Բաբաջանյանի կտակը։ Նալբանդյանը 1858 թ. «Հյուսիսափայլում» տպագրած իր «Հիշատակարանում» գծել էր այն ծրագիրը, որ ունենալու էր Նոր Նախիջևանում հիմնադրվելիք դպրոցը, որտեղ բազմաթիվ լեզուներից, պատմությունից, աշխարհագրությունից, հնախոսությունից բացի ավանդվելու էին վաճառականության ուսմունք, վիճակագրություն, մաթեմատիկա, ֆիզիկա, քիմիա, բնագիտություն, գյուղատնտեսություն, մեքենագիտություն, նկարչություն և այլն։

Այս բոլոր ծրագրերը, սակայն, մնում են թղթի վրա, ժամանակի հետամրնաց պայմանների հետևանքով։

Մեծ է Դորպատի դերը արևելահայ մտավորականության զարգացման գործում։ Դարասկզբից գործող Դորպատի համալսարանը եղել է կարևոր կրթական կենտրոն հայերի համար։ Այնտեղ սովորել են քառասունից ավելի հայ ուսանողներ, որոնց զգալի մասը նշանակալից դեր են կատարել հայ կյանքում, ինչպես Խաչատուր Աբովյանը, Ստ. Նազարյանցը, Գևորգ Աքիմյանը, Պետրոս Սիմեոնյանը, Քերովբե Պատկանյանը, Գևորգ Դոդոխյանը և ուրիշներ։

Մոսկվայում սովորող ուսանողության այն հատվածը, որ ամուր թելերով կապված էր հայ կյանքի հետ, ակտիվ մասնակցում էր այդ շարժումներին,

տոգորված էր նույն առաջադեմ տրամադրություններով։ Հայ ուսանողները մասնակից էին Մոսկվայում գործող գաղտնի կազմակերպությունների, խմբակների աշխատանքներին։

Մոսկվայի համալսարանում են սովորել այն երիտասարդները, որոնք Ռ. Պատկանյանի ղեկավարությամբ 1850-ական թվականների կեսերին Պետերբուրգում հրատարակում էին «Գամառ-Քաթիպա» հայտնի տետրակները։ Մոսկվայի համալսարանի ուսանողների շնորհիվ սկիզբ առավ արևելահայ թատրոնը և կենցաղային դրամատուրգիան՝ Ն. Ալադաթյանի, Ն. Փուղինյանի, Մ. Տեր-Գրիգորյանի և ուրիշների ջանքերով։ Եվ, վերջապես, այդ ուսանողները զարկ տվին հայ առաջավոր հրապարակախոսական մտքին «Հյուսիսափայլ»-ում և հայերեն այլ պարբերականներում։ Ճիշտ է, արևելահայ լիբերալ բուրժուազիան զգույշ էր քաղաքական հարցերում, դեմ էր Ռուսաստանի հեղափոխական շարժմանը, այնուամենայնիվ, դեմոկրատական գաղափարների տեր մտավորականները անտարբեր չէին Արևմտյան Հայաստանում տիրող վիճակի նկատմամբ, պաշտպանում էին արևմտահայ ազատագրական շարժման քաղաքական ձգտումները։ Այդ նկատում ենք և՛ Ռ. Պատկանյանի, և՛ Ս. Շահազիզի և՛ շատ ուրիշների, առավել ևս հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի մոտ, որի «Ազատությունը» երկար ժամանակ մնաց հայ երիտասարդության շուրթերին։

Մինչև դարասկիզբը Կ. Պոլսում գերազանցապես գործել են տարրական դպրոցներ և, այսպես կոչված, «դպրաց դասեր»՝ տարբեր եկեղեցիներին կից, որոնք նախնական գիտելիքներ են տվել հոգևորական կոչման պատրաստվող երիտասարդներին։

Կրթական շարժումը նոր աստիճանի է բարձրանում XIX դարի առաջին քառորդում։ 1813 թ. Թուղլաջի Մարտիրոս աղան դպրոց է հիմնում Պեյքոզ թաղում[18]։ Մի քանի տարի անց Գրիգոր ամիրա Ջերքեզյանը դպրոց է հիմնում Բերա կենտրոնական թաղամասում։ Հարություն Պեզճյանը 1826 թ. բաց է անում ասեղնագործական դպրոց՝ աղջիկների համար, որը, փաստորեն, իգական առաջին վարժարանն էր պոլսահայերի մոտ։ Նույն ամիրայի ջանքերով 1828 թ. Գում Գափուի մայր եկեղեցու մոտ կառուցվում է մի դպրոց, որտեղ դասավանդում էր հայտնի հայկաբան Գրիգոր Փեշտիմալճյանը[19]։

Պեզճյանի օրինակին հետևում է Ճանիկ ամիրան։ Նրա օժանդակությամբ իգական դպրոցներ են բացվում Կոնովուլա և Սկորդելա թաղամասերում՝ Հռիփսիմյանց և Գայանյաց անուններով[20]։ 1832 թ. հիմնվում է էյուպ թաղամասի Պեզճյան վարժարանը։

1836 թ. բուռն զարգացում է ապրում Խասգյուղի Ներսիսյան դպրոցը, որը ժամանակի խոշոր և արդիական ծրագրով գործող ուսումնական հաստատություններից մեկն էր։ Այդ դպրոցը, որտեղ սովորում էին մոտ 600 աշակերտներ, ուներ բնագիտության սենյակ։ Ուսումնական ծրագրում, բացի մայրենի լեզվից կային ֆրանսերեն և իտալերեն[21]։

18 «Ընդարձակ օրացույց ս. փրկչյան Ազգ. հիվանդանոցի հայոց», Կ. Պոլիս, 1901, էջ 176։
19 Նույն տեղում, էջ 191—195։
20 Նույն տեղում։
21 Նույն տեղում, էջ 202։

Դեռևս 1832 թվականին հայ գինեգործների կազմակերպությունը դպրոց է բաց անում Գանըր Քիլիսե թաղամասում։ Հետագայում Լանգայի մայր վարժարանի հոգսը վերցնում են ոսկերիչները, Թոփ Գաբուի վարժարանինը՝ թյուլպենտճիները, Սամաթիայի Ենի-Մահալեի դպրոցը ղեկավարում են արհեստավորական ուրիշ կազմակերպություններ և այլն[22]։

Այլ հեռանկարներ ուներ Եվրոպայում ուսած մի քանի երիտասարդների ջանքերով 1838 թ. բացված Սկյուտարի ճեմարանը, առաջին միջնակարգ դըպրոցը արևմտահայ կյանքում։ Նրա ծրագիրը կազմված էր եվրոպական համապատասխան դպրոցների ծրագրերի ոգով, լայն տեղ տալով օգտակար գիտելիքներին և լեզուներին։

Զմյուռնիայում կային եվրոպական ծրագրով գործող երկու դպրոցներ՝ Մեսրոպյան-արական, և Հռիփսիմյան-իգական վարժարանները։

Մեսրոպյանը, որտեղ յուրաքանչյուր տարի սովորում էին 300—400 աշակերտներ, հիմնվել է 1799 թ. և ունեցել է տասնամյակների բեղուն գործունեություն։ Այս դպրոցը նկատելի ծաղկման է հասնում Անդրեաս Փափազյանի տեսչության շրջանում (1832—1845), երբ ուսումնական ծրագիրը վերակառուցվում է այնպես, որ լայն տեղ է տրվում ֆրանսերեն, իտալերեն և անգլերեն լեզուներին։ Այդ միջոցառումը մեծ աղմուկ է բարձրացնում կղերա-ամիրայական դասի մեջ և բուռն պայքարի տեղիք տալիս[23]։ Ուշագրավ է հետադիմականների այն փաստարկը, թե «Գաղիերեն անհավատություն, Վոլտեր ըսել է»[24]։ Հետադիմականները ոչ թե սարսափում էին ֆրանսերեն լեզվից, այլ նկատում էին, որ այդ լեզվի միջոցով Զմյուռնիա են թափանցում ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարները։

Մեսրոպյան վարժարանում Անդրեաս Փափազյանի ջանքերով կազմակերպվել են աշակերտական թատերական ներկայացումներ, ցուցադրվել են աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող կատակերգություններ, ինչպես Գոլդոնիի «Հյուրանոցի տիրուհին», որը բեմադրվել է 1836 թ. և կրկնվել մի քանի անգամ։

Հռիփսիմյանց իգական վարժարանը հիմնադրվել է 1840 թ և, որոշ ընդմիջումներով (արդյունք՝ հրդեհի և նոր շենքի կառուցման), գործել է մինչև դարավերջը։ Այնտեղ նույնպես դասավանդվել են օտար լեզուներ։ Դրանով պետք է բացատրել XIX դարի երկրորդ կեսին զմյուռնահայ շատ ընտանիքներում գրասեր ու երաժշտասեր կանանց առկայությունը։

Արևմտահայ իրականության մեջ խոշոր դեր է խաղացել Վենետիկի Մխիթարյանների Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը։ Ձնայած Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը ենթակա էր Մխիթարյան վանքի հսկողությանը և ծրագրում լայն տեղ էր հատկացրել կրոնական առարկաներին, այնուամենայնիվ, գըտնըվելով Վենետիկ քաղաքում, մասամբ հաղորդակից էր ժամանակի գիտու-

---

22 Ա. Ալպոյաճյան, Ազգային Սահմանադրությունը (Ընդարձակ օրացույց Ազգ. հիվանդանոցի, 1910, էջ 157)։

23 Ստ. Փափազյան, Կենսագրություն Ռուբեն Անդրեաս Հ. Փափազյանի, Կ. Պոլիս, 1859, էջ 13—14։

24 Հ. Հակոբ վ. Քոսյան, Հայք ի Զմյուռնիա և ի շրջակայս, հատ. Ա, Վիեննա, 1899, էջ 128։ 37—41

թյան նվաճումներին, դպրոցական մի շարք առարկաներ կապված էին դրական գիտությունների հետ։ Արևմտահայ գրականության ականավոր դեմքերից շատերը սովորել են այդ վարժարանում, ինչպես Մ. Մամուրյանը, Մկ. Պեշիկթաշլյանը, Ս. Հեքիմյանը, Թ. Թերզյանը և ուրիշներ։

Ֆրանսիական համալսարաններում սովորող ուսանողներից մի քանիսը, որոնք մասնակցել էին հեղափոխական խմորումներին, ծառացել են հայ եկեղեցու ավանդական պատգամների դեմ։ Դրանցից էին Նիկ. Զորայանը, Նահապետ Ռուսինյանը։ Սրանցից Զորայանը սովորել է Փարիզում, հետևել տնտեսագիտության, խորապես ուսումնասիրել ուտոպիստ սոցիալիստներին՝ Սեն-Սիմոնին, Ռոբերտ Օուենին, Ֆուրյեին։

Հաջորդ տասնամյակի խոշորագույն դեմքերից են, դարձյալ Փարիզում կրթություն ստացած, 1861—1862 թթ. Միքայել Նալբանդյանի հետ քաղաքական սերտ կապեր պահպանող բժիշկ Հ. Քյաթիպյանը և Տիգրան Փեշտիմալճյանը։ Առաջինը գրավոր ժառանգություն չի թողել, բայց եղել է ժամանակի ամենալուսավոր և մատերիալիստ մտածողներից մեկը։ Ժամանակակիցների վկայությամբ, նա մերժում էր քրիստոնեական դոգմաները, աստծո և հանդերձյալ կյանքի գոյությունը։

1860-ական թվականների արևմտահայ մտավորական սերնդի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից է բնագետ-փիլիսոփա, մատերիալիստ աթեիստ Գալուստ Կոստանդյանը, որն իր աշխատություններով, հատկապես «Մեթոդի վրա» փիլիսոփայական երկով, մերժեց մարդու առաջացման կրոնական ըմբռնումները։ Կոստանդյանը եղել է Զմյուռնիայի «Հաշտենից և Վասպուրական» ընկերության հիմնադիրներից, որը 1860-ական թվականների սկզբներին առաջադիմական խոշոր դեր է կատարել՝ արժանանալով Միքայել Նալբանդյանի ու Հ. Սվաճյանի պաշտպանությանը։

Հնդկահայ գաղութում կրթական աչքի ընկնող աշխատանք էր կատարում 1821 թ. Կալկաթայում հիմնված Մարդասիրաց ճեմարանը, որը գտնվում էր ժամանակի լուսավորական շարժման ոլորտում և սովորող երկսեռ աշակերտությանը գերազանցապես տալիս էր աշխարհիկ դաստիարակություն, ուսուցանում հայոց լեզու, մատենագրություն, պատմություն և այլն։ Ճեմարանն ուներ բազմակողմանի զարգացած ուսուցիչներ, ինչպիսիք էին Հովհ. Ավդալլյանը, Թադ. Ավետումյանը, Մ. Թաղիադյանը և ուրիշներ։

Մարդասիրաց ճեմարանն էլ, ինչպես Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, գրեթե նույն ժամանակամիջոցում, այսինքն՝ 1822—1823 թթ., ունենում է իր սեփական տպարանը, զարկ տալիս հրատարակչական գործին։ Այդ տպարանում տպագրված գրքերի նկատելի մասը մտավոր զարգացման նպաստող երկեր էին, ինչպես «Համառօտ մեկնութիւն տրամաբանութեան, որ ըստ հունաց ասի տիալիքթիկես» (1822), բառարան անգլերեն լեզվի և այլն։

Ճեմարանն ստեղծում է ճոխ գրադարան, որտեղ կենտրոնացվում են հայերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով գրքեր։

Այսպիսով, XIX դարի 50—60-ական թվականներին դպրոցական գործը հայ իրականության մեջ լուրջ առաջընթաց է ապրում։

3. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

Հայ մամուլի սկզբնավորումը կապված է հնդկահայ. գաղութի ծոցում XVIII դարի վերջերին սկիզբ առած տնտեսական, քաղաքական տեղաշարժերի հետ։ Առաջին հայ պարբերականը՝ «Ազդարարը» լույս է տեսնում Մադրասում ֆրանսիական հեղափոխության փոթորկոտ տարիներին՝ 1794 թվականին։ Որքան էլ որ նրա քահանա խմբագիրը՝ Հ. Շմավոնյանը նպատակ ուներ խոհեմություն քարոզել, հեռու պահել իր ընթերցողներին Եվրոպայում տարածված հեղափոխական տրամադրություններից, այնուամենայնիվ թերթը չէր կարող չարձագանքել դարաշրջանի լուսավորական գաղափարներին։

Շմավոնյանի դիրքորոշումը տարբեր էր Մ. Բաղրամյանի, Շ. Շահամիրյանի քաղաքական ձգտումներից, տարբեր էր նրա տեսակետը ապագա Հայաստանի ղեկավարման սոցիալ-քաղաքական ուղղության մասին։ Դրանով հանդերձ, «Ազդարարը» առաջին հերթին ազդարարում էր ազգային ինքնագիտակցության, լուսավորության տարածման անհրաժեշտությունը։

«Ազդարարի» էջերում տպագրվել են հրապարակախոսական հոդվածներ, պատմական ուսումնասիրություններ, ինչպես Խաչատուր Ջուղայեցու «Պատմություն պարսից» գիրքը, Հնդկաստանի պատմությունը վերաբերող դրվագներ, ֆրանսիական հեղափոխության հետ կապված լուրեր, հնդկահայ գաղութի տնտեսական-քաղաքական կյանքը արտացոլող շատ նյութեր, որոնք այժմ ճանաչողական նշանակություն ունեն, բայց իր ժամանակին կարող էին ընթերցվել հետաքրքրությամբ և խթանել մտավոր զարգացման[25]։

Չնայած այդ բոլորին, ընդամենը մի քանի տասնյակ բաժանորդ ունեցող գրաբար պարբերականը չէր կարող մեծ ազդեցություն ունենալ հայ հասարակական մտքի զարգացման վրա։

Նույնը չենք կարող ասել Շիրազեցի Մարտիրոս Մկրտչյանի ջանքերով դրանից քառորդ դար հետո Կալկաթայում լույս տեսած «Շտեմարան» պարբերականի մասին։ Նրա խմբագիրն ունեցել է ավելի լայնախոհ հայացքներ, հմուտ է եղել եվրոպական լեզուներին ու մշակույթին։ «Շտեմարանը» հնդկահայ գաղութի առօրյայի հետ կապված հարցերը առավել մեծ չափով էր լուսաբանում, զետեղում ինքնուրույն և թարգմանական երկեր, հայ աշուղների ստեղծագործություններից նմուշներ և այլն։

«Շտեմարանի» էջերում տպագրված թարգմանական երկերի մեջ ուշադրություն են գրավում Շեքսպիրի «Համլետի» ու «Երկու վերոնացիների» մի քանի հատվածները, թարգմանչի՝ Մարտիրոս Մկրտչյանի արժեքավոր դիտողություններով, որոնք փաստորեն հանդիսանում են Շեքսպիրի հայկական առաջին գնահատումները։

Հնդկահայ գաղութը ունեցել է նաև այլ պարբերականներ («Օճանասփյուռ», «Եղբայրասեր», «Ազգասեր», «Ազգասեր Արարատյան»)։ Սրանցից հայ հասարակական մտքի վրա անհամեմատ մեծ ազդեցություն ունեցավ Թաղիադյանի խմբագրությամբ լույս տեսնող «Ազգասեր» պարբերականը, որ 1845—1848 թթ.

---

25 Ա. Կարինյան, *Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության*, հատ. 1, Երևան, 1956, էջ 192—227։

հրատարակվում էր Արարատյան ընկերության ջանքերով, իսկ երբ 1848 թ. ընկերությունը կազմալուծվեց, խմբագիրը շարունակեց այն հրատարակել իր նյութական սուղ միջոցներով, վերանվանելով «Ազգասեր Արարատյան», և բաժանորդների թվի աստիճանական նվազման պատճառով 1852 թվականին հարկադրված եղավ վերջնականապես դադարեցնել[26]։ «Ազգասեր Արարատյանը», լայն տեղ տալով հանդերձ հնդկահայ կյանքին, համազգային ճանաչում գտավ, հրատարակում էր գրական, բանասիրական, գիտական երկեր, նշանաբան ունենալով ժողովրդի լուսավորությունը։ Դրանով պետք է բացատրել «Ազգասերի» շեշտված դեմոկրատիզմը, անզիջում պայքարը, որ մղում էր կղերա-ավատական գաղափարախոսության, հարուստ դասակարգի դեմ՝ ի պաշտպանություն աշխատավորական խավերի։ Իր պարբերականի էջերում լայն տեղ տալով արևմտաեվրոպական առաջավոր մտքին ու մասնավորապես գրականությանը, Թաղիադյանը ցույց էր տալիս ֆրանսիական գաղութարարների վայրագությունները Ալժիրում, անգլիացիների անխիղճ թալանը Հնդկաստանում, այն անգլիացիների, որոնք քաղաքակրթությունից էին խոսում, բայց բարբարոսական եղանակներով շահագործում էին հնդիկ ժողովրդին։ «Ազգասերը» զգույշ, բայց որոշակի կոչ էր անում զենքով պաշտպանել Հնդկաստանը անգլիական գաղութարարներից։

1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխության ըմբոստ գաղափարների պաշտպանությամբ հանդես է գալիս նույն այդ տարիներին (1848—1849) Մադրասում լույս տեսած «Բանասեր» պարբերականը, որի կարճատև, բայց հախուռն դիրքորոշումը Մխիթարյանները գնահատել են որպես «հայ լրագրության հեղափոխության» շրջան[27]։ Պատահական չպիտի համարել, որ այն խափանվում է հնդկահայ վաճառականության տենդոտ պայքարի հետևանքով։

Վենետիկի Մխիթարյանները դարասկիզբը նշանավորեցին մի ուշագրավ պարբերականով։ 1799 թ. նրանք սկսեցին հրատարակել «Տարեգրություն» փոքրիկ տետրակները։ 1803 թ. դադարում է «Տարեգրությունը» և նրա փոխարեն լույս է տեսնում «Եղանակ Բյուզանդյան» տարեգիրքը և շարունակվում մինչև 1820 թվականը։ 1812—1826 թթ. Վենետիկում լույս է տեսնում «Դիտակ Բյուզանդյանը»։

Դրանից հետո, ավելի քան երկու տասնամյակ Մխիթարյանները պարբերական չեն ունեցել։ Այդ շրջանում լույս են ընծայվել «Դարապատում» ժողովածուները, որոնց յուրաքանչյուր հատորում ամփոփված էին մեկ դարի քաղաքական դեպքերը։ Այս բոլոր հրատարակությունների խմբագիրը եղել է Մխիթարյան հմուտ բանասերներից հ. Ղուկաս Ինճիճյանը։

Մխիթարյանների գրական-բանասիրական հրատարակությունների և պարբերական մամուլի առաջին բնորոշ առանձնահատկությունը լեզուն է։ Զգտելով ստեղծել ընթերցող լայն զանգվածներին հասկանալի գրաբարաչերծ մի լեզու, կաթոլիկ վարդապետները հասել են նույնիսկ ծայրահեղու-

---

26 Ա. Կարինյան, *Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 1, էջ 266—372։*

27 Հ. Գրիգորիս Վ. Գալեմքերյան, *Պատմություն հայ լրագրության, Վիեննա, 1893, էջ 107։*

թյան։ Օրինակ, ակնոց բառի փոխարեն գործածել են աչքնոց, քանի որ ժողովուրդը գործածում էր աչք և ոչ ակն:

Իր այս պարզունակ կերպարանքով հանդերձ, Մխիթարյանների լեզուն ուշագրավ փորձ էր մամուլը դեպի ժողովուրդ տանելու ուղղությամբ։ Այն հետագայում մշակվելով, հղկվելով, քերականական նորմերի մեջ մտնելով՝ դարձավ արևմտահայ մամուլի և գրականության լեզուն՝ աստիճանաբար հարստանալով, առնականանալով ժողովրդական բառ ու բանով և ասույթներով։

«Եղանակ Բյուզանդյանի» նման մի հրատարակության բաժանորդը կամ ընթերցողը առաջին հերթին եվրոպական քաղաքների հետ սերտ հարաբերություն ունեցող հայ վաճառականն էր։ Ուստի պետք էր տալ նրան հետաքրքրող նյութեր՝ աշխարհագրական տեղեկություններ, նավահանգստային քաղաքների գործարքները, տարբեր պետությունների տնտեսական, քաղաքական կառուցվածքին վերաբերող տվյալներ և այլն, նաև ժամանցային այնպիսի նյութեր, որոնք հաճույքով ընթերցվեին աշխարհիկ կյանքով ապրող այդ մարդկանց կողմից։ Այդ բանը հասկանում էր Գ. Ինճիճյանը և իր հրատարակությունները հետաքրքիր դարձնելու համար չէր խնայում ոչ մի ջանք։

«Եղանակ Բյուզանդյանը» լայն տեղ էր հատկացնում աշխարհագրական, տեղագրական գիտելիքներին, տարբեր երկրներում կատարված գյուտերին, տպագրում զանազան ժողովուրդների կենցաղը, առևտուրը լուսաբանող նյութեր, մեծ պետությունների պետական ու նավագնացային դրոշակները, նախորդ տարում միջազգային կյանքում կատարված քաղաքական դեպքերի սեղմ լրատուն և այլն։

«Եղանակ Բյուզանդյանի» հրատարակման տարիներին Մխիթարյանները լույս են ընծայել «Դիտակ Բյուզանդյան» պարբերականը՝ Գրիգոր Գափամաճյանի խմբագրությամբ։ Այս վարդապետը չի ունեցել ո՛չ Ինճիճյանի լայն գիտելիքները, և ո՛չ էլ իրազեկությունը հայ և ընդհանուր պատմության։ Այնուամենայնիվ, 1812—1816 թթ. լույս տեսած վերոհիշյալ հրատարակությունը նույնպես բնութագրական է ժամանակի հասարակական-քաղաքական դեպքերի ընդգրկմամբ և առաջավոր որոշ գաղափարների ընկալմամբ։

Սակայն ո՛չ «Տարեգրությունը», ո՛չ «Եղանակ Բյուզանդյանը» և ո՛չ էլ «Դիտակ Բյուզանդյանը» հայ հասարակական-մշակութային կյանքում չեն կատարել այն դերը, ինչ 1843 թ. լույս տեսնող «Բազմավեպը», որին աշխատակցել են այնպիսի նշանավոր դեմքեր, ինչպես Ղ. Ալիշանը, Գ. Զարպհանալյանը, Հ. Ջոհրապյանը և ուրիշներ։ «Բազմավեպի» առաջին խմբագիրը եղել է Գաբրիել Այվազովսկին։ Նա փաստորեն հետևել է «Եղանակ Բյուզանդյանի» օրինակին, լայն տեղ տալով ոչ այնքան կրոնա-բարոյախոսական քարոզներին, որքան իրական կյանքի թելադրանք հանդիսացող նյութերին՝ պատմություն, աշխարհագրություն, բնագիտություն, հնագիտություն, տեղագրություն, առևտուր, գյուտեր և այլն։

«Բազմավեպը» իր գոյության առաջին երկու տասնամյակում ավելի աշխարհիկ հակում է ունեցել և հայ իրականությանը մոտ կանգնած՝ ավելի է արձագանքել նրա առաջավոր գաղափարներին, քան 1860—1870-ական թը-

վականներին, երբ Հասունյանների նենգ մատնությունները մղում են Վատիկանին՝ ավելի աչալրջությամբ հետևելու ս. Ղազար կղզում կատարվող գրական-բանասիրական աշխատանքներին։

«Բազմավեպի» էջերում լույս են ընծայվել բանասիրական և գիտական խոշոր արժեք ներկայացնող բազմաթիվ հոդվածներ, որով և այդ նշանավոր ամսագիրը մնայուն տեղ գրավեց հայագիտության անդաստանում։

Ժամանակագրական կարգով արևելահայ առաջին պարբերականը 1816 թ. Աստրախանում հրատարակված «Արևելյան ծանուցմունք» թերթն է, որը եղել է «Վոստոչնիե իզվեստիա» ռուսերեն պաշտոնաթերթի հայերեն թարգմանությունը։ Այդ թերթի հայերենի խմբագիրն էր տեղի եղվիտյան ուսումնարանի վերատեսուչ Կ. Շահվերդյանը։ Լեզուն գրաբար էր, տպագրել է հիմնականում տեղագրական, վիճակագրական, առևտրական բնույթի հոդվածներ, լուրեր, մանրապատումներ։

Արևելահայ առաջին պարբերականը, 1846—1849 թթ. Թիֆլիսում Հ. Կարինյանի և Միք. Պատկանյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Կովկաս» շաբաթաթերթն է։ Ճիշտ է, այն փաստորեն հանդիսացել է «Кавказ»-ի հայերեն տարբերակը, լույս է տեսել գրաբար, սակայն տպագրել է ոչ միայն քաղաքական լուրեր, պաշտոնական հաղորդագրություններ, կարգադրություններ, այլև ինքնուրույն ու թարգմանական երկեր, փոքրիկ պատմվածքներ։ «Կովկասը» ընթերցվել է Հնդկաստանում, Պոլսում, Զմյուռնիայում։ Հեռավոր այդ վայրերում ապրող հայերը նրա էջերից տեղեկություններ են ստացել արևելահայ կյանքի մասին, ափսոսանքով նշել նրա փակվելը 1849 թվականին[28]։

«Կովկասի» դադարից կարճ ժամանակ անց, 1850 թ. սկսում է լույս տեսնել «Արարատ» պարբերականը՝ Գաբրիել քահանա Պատկանյանի խմբագրությամբ, աշխարհաբար։ Չնայած խմբագրի նկատելի զգուշությանը քաղաքական կյանքի նկատմամբ, «Արարատը» անհամեմատ ավելի լայնորեն է արտացոլել իրական կյանքը, զետեղել ժամանակի առաջավոր մտայնությունը լուսաբանող նյութեր, քան «Կովկասը»։ Նրա էջերում իրենց գրական առաջին փորձերն են արել Միք. Նալբանդյանը, Ռափայել Պատկանյանը։ «Արարատը» առաջինն է հետաքրքրություն ստեղծել հայ աշուղական գրականության նկատմամբ, գնահատել Սայաթ-Նովայի արվեստը, տպագրել երգեր աշուղ Շիրինից, Թուրինջից և ուրիշներից։ Տպագրել է առակներ, պատմվածքներ, նկատելի դեր կատարելով արևելահայ նոր գրականության զարգացման նախաշրջանում։

50-ական թվականների կեսերից Թիֆլիսում լույս է տեսնում «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթը, որը գաղափարախոսական ուշագրավ շրջադարձ է կատարում։ Առաջին տարիներին, երբ նրա խմբագիրն էր քահանա Մանդինյանը, հիմնականում արտահայտում էր կղերա-ավատական գաղափարախոսությունը. Հետագայում, Պետրոս Սիմեոնյանցի խմբագրության շըր-

---

28 Գ. Ստեփանյան, Խաչատուր Աբովյանը և արևմտահայ գրականությունը, «Գրական-բանասիրական հետազոտություններ», III գիրք, էջ 132—142։

ջանում, հանդիսանալով հանդերձ արևելահայ ազգային-պահպանողական մտավորականության ձայնափողը, տպագրում էր նաև առաջադիմական մի շարք հոդվածներ, ինչպես Միքայել Պատկանյանի արժեքավոր հոդվածները ընդդեմ Հ. Կարենյանի հետադեմ գաղափարախոսության և նրա ազգայնամոլ պատմական ողբերգությունների։ Այդ հոդվածների տպագրությամբ առաջին անգամ հայ իրականություն մուտք գործեցին Բելինսկու գաղափարները։

1858 թ. Մոսկվայում Ստ. Նազարյանցի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Հյուսիսափայլը» և հրատարակման առաջին ամիսներից դառնում լուսավորական շարժման կենտրոնը արևելահայ կյանքում։ Այդ պարբերականը առաջինը հայ իրականության մեջ ծրագրված պայքար սկսեց կղերա-ավատական գաղափարախոսության դեմ։ Որոշ հարցերում համատեղ հանդես էին գալիս պարբերականի խմբագիր Ստեփանոս Նազարյանցը և գլխավոր աշխատակից Միքայել Նալբանդյանը։ «Հյուսիսափայլը» առաջինն էր հայ իրականության մեջ, որ հիմք դրեց միասնական մշակված լեզվի, ստեղծեց հյուսիսափայլյան դպրոցի գրական լեզու, որով գրում էին ժամանակի ականավոր արևելահայ գրողները՝ Նազարյանցը, Նալբանդյանը, Սմբատ Շահազիզը և ուրիշներ։

«Հյուսիսափայլի» դեմ դուրս եկավ «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը՝ Մանդինյան քահանայի խմբագրությամբ։ Մոսկվայում 1859 թ. երևաց Մսերյանցի «Ճռաքաղը», որը նույնպես մոլեգին պայքար սկսեց «Հյուսիսափայլի» դեմ։ Հեռավոր Պոլսում Նազարյանցի ու Նալբանդյանի դեմ պայքարի ճակատ բռնեցին «Երևակը» և «Արևելյան դարը»։ «Ճռաքաղը» սարսափով էր արձանագրում այն փաստը, որ Ստեփանոս Նազարյանցը իր գրքերից մեկում կարծիք էր հայտնում Մարս մոլորակի վրա կյանքի առկայության մասին։ Նա գտնում էր, որ նման բան «երբեք չի ընդունած առաքելական սուրբ եկեղեցին Հայաստանյայց»[29]։ Իսկ «Երևակը», որսալով Նազարյանցի «նյութը զորություն է և զորությունը կյանք» նախադասությունը, գրում էր, թե դա հակասում է քրիստոնեական վարդապետությանը, քանի որ «քրիստոնյայք կը հավատան թե բոլոր տիեզերաց շահողն աստված է, ուստի այս երկու բառերը իրարու հետ փոխանակելով «Հյուսիսափայլին» նախադասությունը այսպես կգտնենք. աստված նյութ է, կամ նյութը աստված է. ահա քեզ մեկ եպիկուրյան հեթանոս մը»[30]։

Պահպանողական բանակի մոլեռանդ քարոզիչներից Հ. Ջերքեզյանը «Մեղու Հայաստանի» պարբերականում հարձակվում էր Ստ. Նազարյանցի վրա այն բանի համար, որ վերջինս համարձակվել էր գրել, թե հայերը Ադամի և Եվայի անմիջական հաջորդները չեն, այլ պատկանում են հնդեվրոպական ցեղախմբին, մինչդեռ, ասում էր Ջերքեզյանը, Մովսես մարգարեն նախաստեղծ մարդու բնակության տեղը որոշել է Եփրատի և Տիգրիսի մոտերքը, ուստի դրախտը եղել է Հայաստանում և հայերն էլ նրա առաջին ժողովուրդը երկրագնդի վրա[31]։

---

29 «Ճռաքաղ», 1850, հատոր Ե, էջ 178։

30 «Երևակ», 1859, № 94։

31 «Մեղու Հայաստանի», 1860, № 31։

1860 թ. Թիֆլիսում լույս է տեսնում «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը։ Ինչպես «Հյուսիսափայլում», «Կռունկում» էլ նկատելի է տարբեր գաղափարների տեր մարդկանց համատեղ գործակցությունը։ Մնալով հանդերձ ազգային-պահպանողական հոսանքի գաղափարախոսը, այն իր էջերում լայն տեղ էր տալիս դեմոկրատական խավերի տրամադրությունների արտահայտող գրողներին, հրապարակախոսներին։ Այստեղ են տպագրվել Պերճ Պռոշյանի «Սոս և Վարդիթեր» վեպը, Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանցի կենցաղագրական երկերը Թիֆլիսի բարբառով։ «Կռունկը» տպագրում էր թարգմանություններ արևմտաեվրոպական, ռուսական, վրացական, պարսկական գրականությունից։ Այդ ամսագիրը խոշոր դեր է կատարել արևելահայ նոր գրականության զարգացման գործում և նկատելի ազդեցություն է թողել հասարակական մտքի վրա։ Նրա խմբագիրը՝ Մ. Աղաբեկյանը մոտիկից կապված էր նաև արևմտահայ իրականության հետ, պարբերականում տեղ էր տալիս արևմտահայությանը հուզող հարցերին, տպագրում Ազգային սահմանադրության տեքստը, «Բարեգործական ընկերության» կանոնադրությունը, նյութեր Զեյթունի դեպքերի մասին։ Ամսագրին աշխատակցում էին նաև արևմտահայ գործիչներ Մ. Մամուրյանը և ուրիշներ։

1866—1867 թթ. Թիֆլիսում լույս է տեսնում «Վաճառական» պարբերականը՝ Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանցի խմբագրությամբ և պատմաբան Ալ. Երիցյանի աշխատակցությամբ։ «Վաճառականը» նույնպես արտահայտում էր հայ ազգային-պահպանողական հոսանքի գաղափարախոսությունը և նպատակ ուներ պաշտպանել կովկասահայ առևտրական կապիտալի շահերը։ Ագրարային և այլ հարցերում այն կանգնած էր ցարիզմի ներքին քաղաքականության արդարացման դիրքերում, սակայն այդ բոլորով հանդերձ, նրա ասպարեզ գալը հետաքրքիր երևույթ էր արևելահայ հասարակական կյանքում։ Պարբերականի էջերում տպագրվում էին ոչ միայն տնտեսական, վիճակագրական կարևոր նյութեր, այլև բարձրացվում էին քաղաքատնտեսության հետ կապված մի շարք հարցեր, խոսվում էր աշխատավորական խավերի ընչազրկության և այլ խնդիրների մասին։

Հայ նոր գրականության սկզբնավորման և զարգացման գործում կարևոր դեր խաղաց մամուլը։ Հազվադեպ էին տպագրվում երկեր՝ առանձին գրքերով։ Գրական այնպիսի մի կոթող, ինչպիսին էր «Վերքը», գրվելուց տարիներ հետո միայն արժանացավ տպագրության։ Հայ գրականության, քննադատական մտքի զարգացման գործում խոշոր դեր կատարեց «Հյուսիսափայլը»։ Այդ պարբերականի էջերում լույս տեսան Միքայել Նալբանդյանի «Մեռելահարցուկը», «Հիշատակարանները», չափածո երկերի զգալի մասը, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեր-Սարգիսը», որը այն վեպերից է, որոնք «հիմք դրին արդյան ազգային վիպասանության», ինչպես ասում էր Միքայել Նալբանդյանը։

Ուշագրավ եզրակացությունների առիթ է տալիս «Հյուսիսափայլի» թարգմանական գրականությունը։ Նազարյանցը գերազանցապես հակված էր թարգմանելու այնպիսի երկեր, որոնք չունեին քաղաքական սրություն։ Դրանցից էին Մարկոս Տուլլիոս Կիկերոնի ատենական ճառերը, ավելի նոր ժա-

մանակներից Բեռնարդեն դը Սեն Պիերի «Պավլոս և Վիրգինեն», որի հիմքում ընկած է փախուստը քաղաքային ժխորից, ապավինումը գյուղական իդիլիային, բախտի ու ճակատագրի քմահաճույքին։

Նալբանդյանը «Հյուսիսափայլի» հենց առաջին համարում հայտարարում էր. «Այն մատենագրությունը, որի մեջ իբրև հայելու մեջ չի երևում ազգի կյանքը, նորա և ամենանուրբ գծագրությունքը, այդպիսի մի մատենագրություն, թող ներեն մեզ այսպես ասել ճշմարտությունը, նման է ճիզվիտների կրոնավորությանը»[32]։ Գրականության հասարակական դերը շատ ավելի պարզ Նալբանդյանը ձևակերպել է իր «Մեռելահարցուկ» վեպում, տալով նրան ոչ միայն կյանքը արտացոլելու դեր, այլև այդ կյանքի վերափոխմանը նպաստելու կոչում։ Նալբանդյանի գրականագիտական ըմբռնումները, որոնք սերտորեն կապված էին ռուս վաթսունականների, հատկապես Բելինսկու և Չերնիշևսկու էսթետիկական հայացքների հետ, ի հայտ են եկել թե՛ վերոհիշյալ ինքնուրույն ստեղծագործություններում և թե՛ թարգմանական երկերում։ Պատահական չպետք է համարել նրա թարգմանությունները Պուշկինից, Լերմոնտովից, նաև Հայնեից ու Բերանժեից։

«Հյուսիսափայլի» էջերում Մովսես Բուդաղյանը հանդես եկավ հունգար հեղափոխական բանաստեղծ Պետեֆիից կատարած թարգմանություններով, առ ի զգուշություն չհիշատակելով հեղինակի անունը, իսկ տաղանդավոր մի երիտասարդ՝ Մ. Սադաթյանն, այնտեղ հրատարակեց Լերմոնտովի «Դևի» դասական թարգմանությունը, որը մինչև այսօր էլ մնում է հայ թարգմանական գրականության լավագույն նմուշներից մեկը։

Նույն 40-ական թվականներին է զուգադիպում արևմտահայ իրականությունում մամուլի հանդես գալը։ 1838 թ. Կ. Պոլսում սկսում է լույս տեսնել «Լրո գիր մեծի տերության Օսմանյան» շաբաթաթերթը, որը հետագայում կոչվեց «Հայտարար գիր լրո մեծի տերության Օսմանյան» և շարունակվեց մոտ մեկ տասնամյակ։ Այդ պարբերականը չէր արտացոլում հայ կյանքը, այլ պարզապես թարգմանությունն էր թուրքերեն «Թագվիմի վագաի» պաշտոնաթերթի։ Տպագրում էր պաշտոնական գրություններ, հայտարարություններ, պալատական պաշտոնների նշանակումներ, Թուրքիայի ներքին ու արտաքին կյանքին վերաբերող նյութեր։

1840 թ. Խաչատուր Ոսկանյանը՝ Ամերիկայում կրթություն ստացած, զարգացած մի անձնավորություն, փորձում է Պոլսում հիմնել աշխարհաբար մի թերթ, հրատարակում է «Ազդարար Բյուզանդյան» շաբաթաթերթը, սակայն այն կարճ կյանք է ունենում։ Մի քանի համար հրատարակվելուց հետո բաժանորդի պակասի պատճառով վերածվում է գրաբարի և հաջորդ տարում դադարում։

Այն, ինչ չկարողացավ անել Խաչատուր Ոսկանյանը Կոստանդնուպոլսում, արեց Ղուկաս Պալթազարյանը Զմյուռնիայում՝ 1840 թ. աշխարհաբար հրատարակելով «Արշալույս Արարատյան» շաբաթաթերթը։

«Արշալույս Արարատյանը» լույս է տեսել «Թանզիմաթի» հռչակման հաջորդ տարվանից և շարունակվել է մինչև 1886 թ., ապրելով գաղափարական

32 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. Ձ, էջ 146։

նկատելի տարուբերում։ Հրապարակ գալու առաջին տասնամյակում, հիմնականում արձագանքելով 1848 թ. ֆրանսիական և իտալական հեղափոխություններին և անդրադառնալով հայ ժողովրդի առաջավոր ձգտումները, այդ թերթը նկատելի ծառայություն է մատուցել արևելահայ և արևմտահայ հատվածների փոխադարձ մշակութային կապի ուժեղացման ուղղությամբ։ Հիշարժան փաստ է Խաչատուր Աբովյանի գրական մի պատառիկի առաջին անգամ նրա էջերում երևալը։ Պետք է ենթադրել, որ հայ մեծ լուսավորիչը ծանոթ էր «Արշալույս Արարատյանին», գուցե և եղել է նրա բաժանորդ ընթերցողներից մեկը և ինքն էլ նյութեր է ուղարկել Զմյուռնիա։ Շաբաթաթերթում լայնորեն լուսաբանվել են հայ բանասիրության, գրականության, պատմագրության, արվեստի հետ կապված բազմապիսի հարցեր, ընդարձակ գրախոսականներ են լույս տեսել Զմյուռնիայում տպագրված գրքերի, այդ թվում «Թըշվառներ» վեպի մասին, Վասպուրականի թատրոնի քառամյա գործունեության ընթացքում ծավալուն թատերախոսականներ են երևացել ներկայացվող պիեսների վերաբերյալ։

Դ. Պալթազարյանը, ինչպես շատ այլ լիբերալ մտածողներ, 60-ական թվականների սկզբներից աստիճանաբար թեքվել է դեպի պահպանողականությունը, պայքար սկսելով օրեցօր աշխուժացող դեմոկրատական հոսանքի դեմ։ Նալբանդյանի համախոհների ու տխրահռչակ «Ծրևակի» միջև մղված պայքարի ընթացքում Պալթազարյանն անցավ հակառակորդ բանակի կողմը, հետզհետե սահելով դեպի հետադիմական ճահիճը։ Սակայն նույնիսկ այս շրջանում նրա թերթի էջերում լույս են տեսել հայ կյանքն արտացոլող շատ թղթակցություններ, ինքնուրույն և թարգմանական ստեղծագործություններ։

1846 թ. իր շաբաթաթերթն ուներ նաև Կոստանդնուպոլիսը։ Պատրիարքարանը հրատարակում է «Հայաստան» պարբերականը, խմբագրությունը հանձնելով արևմտահայ «խավարյալների» պարագլուխ Հովհաննես Տերոյենց Զամուռճյանին։ «Հայաստանի» էջերում տպագրվում են պատրիարքարանի որոշումները, կարգադրությունները, կրոնադավանաբանական նյութեր, նաև ինքնուրույն և թարգմանական գրական երկեր, պատմա-բանասիրական նյութեր, ինչպես Անիի հնություններին վերաբերող ընդարձակ մի հոդվածաշար, որտեղ առաջին անգամ փորձ էր արվում վերծանել ավերակների արձանագրությունները։ Թերթը հրատարակել է հայերեն հին ձեռագրերի հիշատակարաններ, Թիֆլիսում գործող Էնֆիաճյան գրատան ձեռագրերի ցուցակը և այլն։

1851 թ. Պոլսում լույս են տեսնում երկու նոր պարբերականներ, դարձյալ աշխարհաբար։ Դրանցից մեկը Հովհ. Հիսարյանի «Բանասեր» ամսագիրն էր, մյուսը՝ Սամաթիա թաղամասի Սահակյան վարժարանի աշակերտների օրգան «Բուրաստանը»։ Սրանք թե՛ իրենց արծարծած հարցերով և թե՛ նյութերի ընտրության ու մատուցման եղանակով շատ նման են միմյանց։ «Բանասերում» տպագրվել է Հ. Հիսարյանի «Խոսրով և Մաքրուհի» աշխարհաբար վեպը։ Երկու պարբերականներն էլ լույս էին տեսնում բավականաչափ հղկված աշխարհաբարով։

1852 թ. «Հայաստան» թերթը վերանվանվում է «Մասիս» և խմբագրությունը հանձնվում Կ. Ութուճյանին՝ լիբերալ մի հրապարակախոսի, որն ու-

նեցել է քառամսամյա խմբագրական գործունեություն։ «Մասիսը» իր շուրջը համախմբել է աշխատակիցների մեծ բազմություն, թղթակիցներ է ունեցել հայաբնակ գրեթե բոլոր գավառներում։

Արևմտահայ մամուլը բուռն զարգացում ապրեց Ղրիմի պատերազմից հետո,- երբ 1858 թ., ներքին և արտաքին իրադարձությունների թելադրանքով, սուլթանը նոր ռեֆորմներ հրապարակեց։ Նույն այդ թվականից Պոլսում սկսեցին լույս տեսնել «Մեղու» պարբերականը՝ Հարություն Սվաճյանի խմբագրությամբ և «Ջվարճախոս» երգիծաթերթը։ Հրատարակվեցին «Մուսայք Մասյաց» թատերական և «Քնար արևելյան» երաժշտական հանդեսները։

Նմուշներ հայ պարբերական մամուլից (XIX դ. I կես)

Արևմտահայ հասարակական կյանքում խոշոր դեր կատարեց «Մեղուն», որի շուրջը կարճ ժամանակում համախմբվեցին ժամանակի առաջավոր մտածողները, բուռն պայքար մղելով կղերա-ավատական գաղափարախոսության դեմ։ «Մեղուն» ձեռք մեկնեց արևելահայ առաջավոր մտածողներին, իր էջերում տպագրելով Միքայել Նալբանդյանի ազատասիրական բանաստեղծությունները։ Նա կրքոտ հոդվածներով պայքարում էր ինչպես «Երևակի», հայ կաթոլիկների օրգան «Մեճմուաի հավատիս» (Ծաղկաքաղ լուրերի) հայատառ թուրքերեն թերթի, այնպես էլ «Մասիսի» դեմ։

«Մեղուն» իր թիկունքում ուներ ոչ միայն Պոլսի արհեստավորական խնամք դասին, այլև գյուղական հոծ բազմություն, թղթակցություններ էր տպագրում գավառներից։ Այդ պարբերականը խոշոր դեր է կատարել լուսա-

վորական-կրթական շարժման ծավալման և հայ ժողովրդի քաղաքական զարթոնքի գործում, դառնալով այդ զարթոնքի ամենակենսունակ շեփորահարը։

1859—62 թթ. «Մեղվի» հետ միասին ռեակցիայի դեմ ուժեղ ծառայումներ է մատուցում Կ. Փանոսյանի «Մյունատիի էրճիաս» (Շեփոր այգաբացի) հայատառ թուրքերեն թերթը, որը 1862 թ. փակվում է Զեյթունի դեպքերի առիթով տպագրված ըմբոստ մի հոդվածի համար։ Հետագայում Փանոսյանը հրատարակում է «Մանզումեի էֆքյար» (Մտածումների շարք) հայատառ թուրքերեն ավելի չափավոր թերթը, որը «Մասիսի» հետ միասին իր գոյությունը շարունակում է երկար տասնամյակներ, XX դարասկզբից վերածվելով հայալեզու թերթի։

Զմյուռնիայում լույս են տեսել բազմաթիվ թերթեր ու հանդեսներ, որոնցից ուշագրավ էր դեմոկրատական «Ծաղիկ» պարբերականը։ Եթե «Արշալույս Արարատյանը» այդ թվականներին արդեն արտահայտում էր Զմյուռնիայի աղայական վերնաշերտերի տրամադրությունները, ապա Գր. Չիլինկիրյանի և Ա. Հայկունու կողմից խմբագրվող «Ծաղիկը» հանդիսանում էր դեմոկրատական հոսանքի գաղափարախոսը, լայնորեն արձագանքում էր հայ ժողովրդի տնտեսական ու քաղաքական պայքարին։ «Ծաղկի» էջերում տպագրվել են արձակ, չափածո և հրապարակախոսական բազմաթիվ երկեր, որոնք քաղաքական շեշտված բովանդակություն ունեին և ուղղված էին մի կողմից՝ սուլթանական կառավարության կամակատար հայ էֆենդիների, մյուս կողմից՝ օտարերկրյա ներթափանցման, հատկապես Վատիկանի գործակալների ու անգլո-ամերիկյան միսիոներների դեմ։

Արևմտահայ հասարակական մտքի վրա նկատելի ազդեցություն է ունեցել Ստ. Ոսկանյանը իր «Արևելք» (1856) և «Արևմուտք» (1859—1865) պարբերականներով։ Նա տպագրել է կղերա-ամիրայական գաղափարախոսության դեմ ուղղված կրքոտ հոդվածներ։ «Արևմուտքը» առաջինն էր գաղութահայ պարբերականներից, որ լայն տեղ էր տալիս հայ ժողովրդի արևելահայ և արևմտահայ հատվածների մերձեցման հարցին։ Սուր քննադատության ենթարկելով այդ հատվածներում գործող հետադեմ տարրերին, նա իր պաշտպանության տակ է առնում առաջավոր գործիչներին։ Ստ. Ոսկանյանը եղել է Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի առաջին ողջունողներից մեկը, գնահատելով առանձնապես նրա աշխարհաբար լեզուն։

Ոսկանյանի դեմ կանգնեց հայ հետադիմական հոսանքը, մի կողմից՝ կաթոլիկական պրոպագանդան, մյուս կողմից՝ «Մասյաց աղավնին», որի խմբագիրն էր Գաբրիել Այվազովսկին։

Փարիզում հրատարակվող պարբերականներից հիշատակության արժանի է «Փարիզ» շաբաթաթերթը, որը խմբագրվում էր Ա. Մուրադյանի կողմից։

Արևմտահայ հասարակական, մտավորական կյանքում խոշոր իրադարձություն էր գավառական մամուլի ստեղծումը 1850-ական թվականների վերջերին, Մկրտիչ Խրիմյանի ջանքերով։ Նա 1855 թ. Կ. Պոլսում հրատարակում է «Արծվի Վասպուրական» պարբերականը, նպատակ ունենալով հիմնականում արտացոլել գավառական կյանքը։ 1858 թ. նա այդ պարբերականը հրատարակում է Վանի Վարագա վանքում (փակվել է 1864 թ.), տեղի ժա-

ռանդավորաց վարժարանի բարձր դասարանների աշակերտների ու շրջանավարտների ջանքերով։

Գ. Սրվանձտյանցը 1863—1865 թթ. Տարոնում (Մուշ) լույս է ընծայում «Արտասր արծվիկ Տարոնո» պարբերականը, որի ազդեցության շրջանակն անհամեմատ փոքր էր։

Հայ պարբերական հրատարակությունները, որոնց թիվը 60-ական թվականների վերջերից անցնում էր հարյուրից, մասնավորապես դարի կեսերին հանդիսանում էին տարբեր հոսանքների գաղափարախոսներ, ունեին չեզոքված դիրքորոշում հասարակական-քաղաքական հրատապ հարցերի նկատմամբ, ինչպիսիք էին ագրարային հարցը, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի, ազգային մշակույթի ստեղծման, աշխարհաբար գրական լեզվի մշակման հարցերը և այլն։

4. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

XVIII դարի վերջին տասնամյակներին և XIX դարի կեսերին հայագիտությունը բուռն զարգացում ապրեց։ Մինչև 1870-ական թվականները անհշան աշխատանք էր կատարված հայ հին մատենագրության, լեզվի, պատմության ուսումնասիրման բնագավառում։ Հրատարակվել էին հայ պատմագիրներից մի քանիսի երկերը ու Մխիթար Աբբայի «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» աշխատությունը (1749), «Քերականութիւնը» (1730) և այլն։

1784—1786 թթ. Վենետիկում լույս է տեսնում Մխիթարյան միաբանության բազմարդյուն գիտնականներից Միքայել Չամչյանի եռահատոր «Հայոց պատմությունը», որն իր ծավալով, նյութի ընդգրկմամբ, հայ և օտար սկզբնաղբյուրների լայն օգտագործմամբ աննախընթաց գործ էր։

Ժամանակագրական կարգով Չամչյանից հետո խոշորագույն հայագետը Հ. Ղ. Ինճիճյանն է։ Նա դարասկզբին (1806) հրատարակում է Հայաստանի մանրամասն աշխարհագրությունը մի հատորում, որը կազմում է Ստ. Գյուվեր Ագոնցի «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» բազմահատոր գործի՝ Ասիային նվիրված բաժնի Ա հատորը։ Այն պարունակում է Հայաստանի մանրամասն տեղագրությունն ըստ ճշգրտված վայրերի, որոշելով հազարավոր տեղանուններ՝ քաղաքներ, գյուղեր, գետեր, բերդեր, հնություններ և այլն։ Մինչև այսօր էլ այն չի կորցրել արժեքը և հարուստ նյութ կարող է տալ Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածների աշխարհագրությունը ուսումնասիրողներին։

1822 թ. դարձյալ Վենետիկում լույս է տեսնում նույն հեղինակի «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց» ստվարածավալ աշխատությունը, որտեղ առաջին անգամ փորձ է արվում ներկայացնել պատմական Հայաստանի 15 նահանգների վիճակը, ճշտելով այդ նահանգների տեղը, փոխհարաբերությունը, իսկ 1835 թ. լույս է տեսնում նրա «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» եռահատոր հետազոտությունը։

Հայագիտական մտքի զարգացմանը, մասնավորապես հայոց լեզվի ուսումնասիրմանը մեծապես նպաստել է Հարություն Ավգերյանը։ Նա հայ հին

մատենագրության, գրաբար և աշխարհաբար լեզուների խոր իմացությանը միացնում էր մի շարք լեզուների և արևմտաեվրոպական գրականության ու մշակույթին քաջատեղյակ լինելու կարողությունը։ Հեղինակել է լեզվաբանական, բառարանագրական արժեքավոր մի քանի երկեր։ Դրանցից կարևորն է 1821 թ. լույս տեսած «Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց» հետազոտությունը, ուր հեղինակը քննության է առնում Անանիա Շիրակացու «Յաղագս կշռոց և չափուց» աշխատության մեջ օգտագործված և չափ ու կշիռ ցույց տվող բազմաթիվ բառեր, փորձում ստուգաբանել դրանք, համեմատելով հունարենի, եբրայերենի, պարսկերենի և այլ լեզուների հետ։

1836—1837 թթ. Վենետիկում լույս է տեսնում «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» մեծադիր երկհատոր բառարանը (հեղինակներ՝ Գ. Ավետիքյան, Մ. Ավգերյան և Խ. Սյուրմելյան), որը իրավամբ համարվում է հայ բառարանագրության թագն ու պսակը և այսօր էլ չի կորցրել իր գիտական արժեքն ու գործնական նշանակությունը։ Պարունակում է մինչ այդ թվականները գիտությանը հայտնի մեր հին մատենագրության բոլոր նմուշների գրաբար բառերի բացատրությունը, ստուգաբանությունը՝ անհրաժեշտ վկայություններով։ Առաջին անգամ այստեղ ստուգաբանված ենք գտնում հազարավոր բառեր, համեմատված հունարեն, լատիներեն, պարսկերեն, ասորերեն և այլ լեզուների համապատասխան բառերի հետ։ Երեք հեղինակներից Մկրտիչ Ավգերյանը, որի մասնակցությունը ավելի մեծ է եղել, քան մյուս երկուսինը, 1846 թ. հրատարակում է նույն բառարանի համառոտ խմբագրությունը մեկ հատորով, կոչելով այն «Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի», որը պարունակում էր նաև նախորդից դուրս մնացած 5000 լրացուցիչ բառեր։ Մխիթարյանների «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» գործը մեծապես նպաստել է հայ բանասիրական մտքի զարգացմանը։

Բառարանագրությանը զուգընթաց հրապարակ են գալիս հայոց լեզվի քերականությանը նվիրված աշխատություններ։ 1779 թ. լույս է տեսնում Մ. Չամչյանի «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի» աշխատությունը, որը հետագայում հրատարակվում է նաև համառոտ խմբագրությամբ և արժանանում մի շարք տպագրությունների (Վենետիկ, Թիֆլիս, Մոսկվա, Շուշի և այլուր)։ Ինչպես Չամչյանի «Հայոց պատմությունը» երկար ժամանակ եղել է միակ ձեռնարկը հայ ժողովրդի պատմությունը սովորողների և ուսումնասիրողների համար, նրա քերականությունն էլ հայ կյանքում կատարել է նույն դերը, ավելի քան մեկ դար մնալով գրաբարի ուսուցման լավագույն ձեռնարկը, նույնիսկ այն տարիներին, երբ հրապարակի վրա կային Արսեն Բագրատունու և այլոց ավելի մշակված քերականությունները։

Հայագիտության զարգացմանը նպաստեցին օտար լեզուներից հայերեն բառարանների ասպարեզ գալը։ Բառարանագրության զարգացումը առաջին հերթին պետք է բացատրել հայ ժողովրդի ճակատագրով, տարբեր երկրների հետ ունեցած առնչություններով։

1788 թ. Պետերբուրգում լույս է տեսնում Գր. Խալդարյանի կազմած առաջին «Հայ-ռուս բառարանը»։ Դրան հաջորդում են ռուսերենի նոր բառարաններ ու ձեռնարկներ, որոնցից հիշատակության արժանի են Հար. Ալամ-

—

դարյանի «Ռուս-հայ բառարանը» (Մոսկվա, 1821), Աղ. Խուդաբաշյանի երկհատոր «Հայ-ռուս բառարանը» (Մոսկվա, 1838)։

1840-ական թվականներին Խաչատուր Աբովյանը կազմում է «Նոր տեսական և գործնական քերականություն ռուսաց վասն հայոց» ձեռնարկը ըստ Վիրոյի գիմնազիայի ռուսաց լեզվի ուսուցիչ Ավգուստ Վիլհելմ Տապպեի մի աշխատության։ Աբովյանի այս գործը մնացել է անտիպ, լույս է տեսել միայն մեր օրերում, սակայն տարակույսից վեր է, որ մեծ լուսավորիչն այն օգտագործել է իր մանկավարժական գործունեության ընթացքում։

Մխիթարյանները դարասկզբից սկսեցին հրատարակել մի շարք բառարաններ ու օժանդակ ձեռնարկներ՝ «առաջնորդ»-ներ, ինչպես կոչում էին իրենք, եվրոպական լեզուների վերաբերյալ։ 1804 թ. նրանք հրատարակում են Մ. Ջախջախյանի «Բառարան յիտալական լեզուէ ի հայ և ի տաճիկ բարբառ» աշխատությունը, կազմված «ի պէտս զարգացելոց», այսինքն՝ ուսումնականների, բանասերների համար։ Հետագայում, 1837 թ. այն արժանանում է երկրորդ տպագրության, ավելի ճոխացված բովանդակությամբ։ Դրանից քառորդ դար անց լույս է տեսնում նույն բառարանի գործնական նպատակներ հետապնդող համառոտ խմբագրությունը։

Լույս են տեսնում ֆրանս-հայ և անգլո-հայ բառարաններ, կազմված Մխիթարյան միաբանության անդամ Հարություն Ավգերյանի կողմից։ Նա 1812 թ. հրատարակում է «Բառարան համառօտ ի գաղղիականէ ի հայ» աշխատությունը, որի երկրորդ տպագրությունը կատարվում է 1840 թվականին։ Հետագայում լույս են տեսնում ֆրանսերեն-հայերեն այլ բառարաններ։ 1820-ական թվականների սկզբներից Հար. Ավգերյանը հրատարակում է անգլո-հայ բառարաններ ու քերականություններ (կազմված 1816 թվականին, ս. Ղազար կղզում հայերեն սովորող Ջորջ Գորդոն Բայրոնի օժանդակությամբ)։ Ճիշտ է, դրանից առաջ մի փոքրիկ, գրպանի բառարան երևացել էր Հնդկաստանում, սակայն նման գիտական բառարանների ու ձեռնարկների հիմքը դրվում է 1812 թ. հրատարակված «Բառարան համառօտ ի գաղղիականէ ի հայ», 1825 թ. լույս տեսած «Բառարան անգղիերէն և հայերէն» աշխատություններով, որոնք հետագայում նույնությամբ կամ համառոտ խմբագրությամբ արժանացել են նոր տպագրությունների։

1840-ական թվականներից երևում են բառարաններ և ձեռնարկներ հին հունարենի հետ կապված, որոնցից հիշատակենք Արիստակես և Ստեփանոս Ազարյանների «Բառարան հելլենական և հայ լեզվացը»։ Հետագայում այս ուղղությամբ նկատելի դեր է կատարում հայագետ մի հույն բանասեր՝ Դմիտրի Ջոլագիտիսը, որը հաճախ ստորագրել է նաև Ջոլագյան, ինչպես «Բառարան նոր հայերենէ ի հունարեն» գրքի վրա (Կ. Պոլիս, 1870)։

Տպագրվում են քերականության, ընթերցանության ձեռնարկներ, զանազան լեզուների հետ կապված, ինչպես «Առաջնորդ անգլիերեն և հայերեն զրուցատրության» (Փարիզ, 1855), «Առաջնորդ գաղղիերեն և հայերեն զրուցատրության» (Փարիզ, 1855), «Առաջնորդ հայերեն և հունարեն զրուցատրության» (Կ. Պոլիս, 1869) և այլն։

Հայագիտության զարգացման կարևոր արտահայտություններից մեկն էր հայ հին մատենագրության հետազոտումն ու թարգմանությունը օտար լե-

գուններով, ինչպես և հայոց լեզվի ուսումնասիրումը օտար համալսարաններում և օտար արևելագետների կողմից։ Մինչև 1860-ական թթ. տարբեր լեզուներով թարգմանվել են հայ հին գրականության ու պատմագրության կարևոր գրեթե բոլոր նմուշները։ Խորենացու «Հայոց պատմությունը» համառոտաբար լատիներեն էր թարգմանվել դեռևս 1723 թ. և տպագրվել Ստոկհոլմում՝ Հ. Բրենների կողմից։ Վիստոն եղբայրները լատիներեն մի անկատար թարգմանություն հրատարակեցին Լոնդոնում՝ 1736 թվականին։ Ապա այն լույս է տեսել ռուսերեն, Հովսեփ Հովհաննիսյանի թարգմանությամբ (1809), ֆրանսերեն (Փարիզ, 1836, Վենետիկ, 1841, դարձյալ Փարիզ, 1855), իտալերեն (Վենետիկ, 1841, 1851) և այլն։ Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմը» թարգմանվել է անգլերեն (Լոնդոն, 1830), իտալերեն (Վենետիկ, 1840), ֆրանսերեն (Փարիզ, 1844), ռուսերեն (1853 և այլն)։ Եզնիկի «Եղծ աղանդոցից» հատվածներ էին թարգմանվել ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով։

Մի քանի լեզուներով թարգմանվել էին Ղազար Փարպեցին, Փավստոս Բուզանդը, Կորյունը, Ագաթանգեղոսը, Սեբեոսը և այլ պատմագիրներ[33]։

Այս բոլորը լայն հետաքրքրություն էր ստեղծել հայ հին մատենագրության շուրջը Եվրոպայում և Ռուսաստանում, բազմաթիվ գիտնականներ հետևվում էին արևելագիտությանը, մասնավորապես հայագիտությանը։

Նոր դարաշրջանի առաջին տասնամյակներից հայագիտությանը զարկ է տրվում նաև եվրոպական համալսարաններում։ XVIII դարի վերջերից Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում հայոց լեզու է դասավանդում Շահան-Ջրպետյանը։ Մի քանի տարվա ընդմիջումից հետո, նա 1811 թ. նորից է ստանձնում այդ պաշտոնը, շարունակում երկար տարիներ, պատրաստելով մի շարք օտարազգի հայագետներ, որոնք նվիրվում են հայոց լեզվի ու մատենագրության ուսումնասիրմանը։ Նույն դպրոցի հրատարակությամբ 1823 թ. լույս է տեսնում Շահան-Ջրպետյանի «Քերականութիւն արամեան լեզուի» ֆրանսերեն ստվարածավալ աշխատությունը։ Այն օգտակար դեր է կատարել հայոց լեզուն օտարներին ծանոթացնելու գործում։ Շահան-Ջրպետյանի սաներից էր ականավոր արևելագետ Սեն-Մարտենը, որը մեծ գործ է կատարել հայ լեզվի հետազոտման բնագավառում, հատկապես 1818—1819 թթ. Փարիզում հրատարակած «Հիշատակագիրք Հայաստանի մասին» և այլ ֆրանսերեն աշխատություններով։ Վերջինս 1822 թ. Փարիզում հիմնադրում է «Journal Asiatique» արևելագիտական հանդեսը, որն իր էջերում պարբերաբար տպագրել է հոդվածներ հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, լեզվի և հնությունների մասին։

1840—1850-ական թթ. հայագիտությունն ավելի լայն զարգացում է ապրում Ֆրանսիայում։ Արևելագիտական մասնագիտական հանդեսներն ավելի հաճախ են անդրադառնում հին Հայաստանի պատմությանն ու հոգևոր կյանքին, միաժամանակ մեծանում է հետաքրքրությունը դեպի հայկական սկզբնաղբյուրները, որոնք օժանդակում էին ոչ միայն հայ, այլև բազմաթիվ ուրիշ ժողովուրդների պատմության հանգուցային հարցերի ուսումնասիրմա-

33 Գ. Զարպհանալյան, Հայկական հին դպրության պատմություն, Վենետիկ, 1866։

նը, ինչպես վրաց, հույն, արաբ, պարսիկ և այլ ժողովուրդների։ Ասպարեզ են գալիս մարդիկ, որոնք ամբողջովին նվիրվում են հայագիտությանը։ Դրանցից առավել բեղմնավոր գործունեություն են ունեցել է. Դյուլորիեն, Մ. Բրոսեն, Վ. Լանգլուան և ուրիշներ։ Սրանք հիմնովին սովորում են գրաբար լեզուն, ուսումնասիրում հայ հին մատենագրությունը, մեր ժողովրդի պատմությունը, հաճախ ճանապարհորդում են Հայաստանում ու Վրաստանում, տեղում հավաքում նյութեր, ծանոթանում հին ձեռագրերին ու իրենց եզրակացությունները հրատարակում «Journal Asiatique», «Revue de deux mondes» և այլ պարբերականներում, գիտական աշխարհում մեծ հետաքրքրություն սահղծելով դեպի Արևելքի ժողովուրդները, մասնավորապես դեպի հայերն ու նրանց դարավոր մշակույթը։ Այս հայագետները ծրագրված աշխատանք են կատարում հայկական սկզբնաղբյուրների թարգմանության ու գիտական հրատարակության ուղղությամբ, կցելով հմտալից ծանոթագրություններ, դարաշրջանը, մտավոր միջավայրը ներկայացնող հետազոտություններ։ Այսպես, Ֆլորիվալը թարգմանում և հրատարակում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Եղիշե Կողբացու «Եղծ աղանդոցը»՝ այդ երկու մատենագիրներին հատկացնելով ընդարձակ հետազոտություններ։

Բեղմնավոր գործունեություն է ունեցել էդ. Դյուլորիեն, իր ամբողջ կյանքը հայագիտությանը նվիրած մի գիտնական, որը մեր լեզուն սովորել էր Մխիթարյանների Փարիզի Մուրադյան վարժարանում։ Նա հայ հին և նոր գրականության, պատմության, մշակույթի մասին գրել է տասնյակ հետազոտություններ, որոնք լույս են տեսել հանդեսներում կամ առանձին գրքերով։ Նա 1850—1858 թթ. Փարիզում հրատարակել է Միքայել Ասորու, Մատթեոս Ուռհայեցու երկերի ֆրանսերեն թարգմանությունները, «Հետազոտություն հայկական ժամանակագրության» աշխատությունը և այլ գրքեր։ Նրա ամենից ծավալուն հրատարակությունն է «Հավաքումն խաչակրաց պատմըչաց» ժողովածուն, որտեղ տեղ էր տրված Մատթեոս Ուռհայեցուն, Միքայել Ասորուն, Ներսես Լամբրոնացուն և խաչակիրների արշավանքների մասին խոսող այլ պատմիչների։ Դյուլորիեն հետաքրքրվել է նաև հայ ժողովրդական երգերով ու ավանդություններով, հրատարակելով «Ուսումնասիրություն հին Հայաստանի պատմական երգոց և ժողովրդական ավանդության» վերնագըրով մի գիրք։

Հայագիտության զարգացման գործում նվազ դեր չի կատարել Մ. Բրոսեն։ Նա ճանապարհորդել է Վրաստանում և Հայաստանում, եղել էջմիածնում, Անիում, ուսումնասիրել հայ հին ձեռագրերը, ծանոթացել հնություններին, գրել իր ճանապարհորդական տպավորությունները, հատուկ գրքույկներ հրատարակել էջմիածնի վանքի, Անիի ավերակների, առանձին ձեռագրերի մասին։ Չնայած նրա հետաքրքրության հիմնական շրջանակը եղել է վրացագիտությունը և այդ բնագավառը օժտել է մեծարժեք հետազոտություններով, որոնց համար լայնորեն օգտագործել է հայկական սկզբնաղբյուրները, սակայն պատկառելի թիվ են կազմում նաև նրա հայագիտական հետազոտությունները[34]։ Նա բեղմնավոր աշխատանք է կատարել հայ հին մատենագիրնե-

34 Գ. Զարպհանալյան, Ուսումնասիրություն հայ լեզվի և մատենագրության (ըստ Գ. Ա. Շրումպֆի), Վենետիկ, 1895, էջ 136—160։

րի թարգմանության ու գիտական հրատարակության ուղղությամբ։ Նրա թարգմանությամբ լույս են տեսել Կիրակոս Գանձակեցու, Ուխտանեսի, Ստ. Օրբելյանի, Թովմա Արծրունու, Սամուել Անեցու և այլ պատմագիրների երկերն ամբողջապես կամ հատվածաբար[35]։

Ֆրանսիացի հայագետներից հիշատակության արժանի է նաև Վ. Լանգլուան, որը նույնպես ունի հին Հայաստանի հոգևոր մշակույթին վերաբերող հետազոտական և թարգմանչական մի շարք հրատարակություններ։ 1852—1853 թթ. նա գիտական ուղևորություն է կատարում Կիլիկիայում, հավաքում հին արձանագրություններ, դրամներ, նյութական կուլտուրայի նըմուշներ, վերադառնալով Փարիզ, հրատարակում է իր տեղեկագիրը՝ 1854 թ., իսկ 1861 թ. լույս է ընծայում ավելի ընդարձակ եզրակացությունները՝ «Ուղևորություն Կիլիկիայում և Տավրոսյան լեռներում» վերնագրով։ Ի թիվս շատ բնագավառների, Լանգլուան հետաքրքրվել է նաև դրամագիտության հարցերով, հրատարակել «Դրամագիտություն Հայաստանի միջին դարու» (Փարիզ, 1852), «Ընդհանուր դրամագիտություն Հայաստանի» (1858) գրքերը։ Կատարել է գիտական հրատարակություններ, որոնցից հիշենք Հեթում պատմիչի ֆրանսերեն թարգմանությունը[36]։

Հայագիտության ընկատմամբ լուրջ հետաքրքրություն են ցուցաբերում գերմանացի արևելագետները։ Նրանց է պատկանում հայերեն լեզվի հանգամանալից հետազոտության, հնդեվրոպական լեզվախմբում նրա տեղի որոշման, պատմա-համեմատական լեզվաբանության մեթոդով բազմաթիվ հայերեն բառերի ստուգաբանության պատիվը, ծանրակշիռ մի աշխատանք, որ սկիզբ առավ 1830-ական թվականներին՝ Ֆրանց Բոպպի, Հայնրիխ Պետերմանի, Ֆրեդերիխ Վինդիշմանի, Ռիխարդ Գոշեի ջանքերով և իր ավարտին հասավ Հյուբշմանի, Մեյեի, Հր. Աճառյանի հետազոտություններով։ Պետերմանը հայոց լեզուն հիմնովին ուսումնասիրել էր Մխիթարյանների մոտ։ Նա 1837 թ. հրատարակում է «Հայոց լեզվի քերականությունը» գերմաներեն աշխատությունը, հետագայում մի քանի հրատարակությամբ լույս ընծայում նաև նրա համառոտ խմբագրությունը, քերականական հարցերին զուգընթաց ստուգաբանելով հայերեն մի շարք բառեր։ Պետերմանը հրատարակել է հայագիտական աշխատություններ՝ նվիրված Մովսես Խորենացուն, հայկական երաժշտությանը, Ագուլիսի բարբառին և այլն։ Ճանապարհորդելով Արևելքում, նա տպագրել է իր երկհատոր ուղեգրությունը, որտեղ հարուստ տեղեկություններ է տալիս հայ ժողովրդի կենցաղի, սովորությունների, հոգևոր մշակույթի մասին[37]։

Պետերմանի քերականությունից մոտ մեկ տասնամյակ անց, 1846 թ., Բավարիայի գիտությունների ակադեմիայի արևելագետ պրոֆեսորներից Վինդիշմանը հրատարակում է «Հայերենի տեղը արիական լեզուների մեջ» աշխատությունը նույն ակադեմիայի տեղեկագրում և հիմնավորում հայերենի կապը հնդեվրոպական լեզուների հետ, առաջ քաշելով նրա իրան-

---

35 Նույն տեղում, էջ 187—218։

36 Նույն տեղում, էջ 219—228։

37 Նույն տեղում, էջ 279—284։

յան լեզվաճյուղին պատկանելու տեսությունը։ Նույն հարցի խորացմանն ու հիմնավորմանն են նվիրված Ռիխարդ Գոշեի «Ներածություն հայկական լեզվի և ցեղի արիական բնույթի մասին» լատիներեն հետազոտությունը (Բեռլին, 1847), Ֆրանց Բոպպի, Ֆրիդրիխ Մյուլլերի աշխատությունները։

1831—1833 թթ. լույս է տեսնում Ս. Ն. Գլինկայի «Հայ ժողովրդի պատմության տեսությունը», որը առաջինն է ռուս հասարակությանը ծանոթացնում հայ ժողովրդի պատմության հիմնական դրվագներին։ Նույն թվականներին Մոսկվայում լույս են տեսնում «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа» ժողովածուի երեք հատորները, որոնք պարունակում են հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող կարևոր վավերագրեր։

Սկսած 1840-ական թվականներից հայոց լեզվով զբաղվում են Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները։ 1842 թ., գերազանցապես Ստ. Նազարյանցի օժանդակությամբ, Կազանի համալսարանում ստեղծվում է հայոց լեզվի ամբիոն։ Մի քանի տարի անց, 1845 թ., Մկ. Բերոյանի ջանքերով Պետերբուրգում հիմք է դրվում հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն լեզուների ամբիոնի, որը նկատելի գործունեություն է ծավալում այդ լեզուների գիտական ուսումնասիրման բնագավառում։ Հետագայում ամբիոնը վերածվում է արևելյան լեզուների ֆակուլտետի՝ հայերենի, վրացերենի և ադրբեջաներենի բաժիններով։

Հայագիտությունը որոշ զարգացում է ապրում նաև արևելահայ և արևմտահայ կյանքում։ 1826 թ. Կ. Պոլսում տպագրվում է Գևորգ դպիր Պալատեցու «Պարսկերեն-հայերեն» ստվար բառարանը, որի վերջում հեղինակը տալիս է հայերեն մի շարք բառերի ստուգաբանությունը, կապված պարսկերենի հետ, նաև հիշատակում հունարենից, պարսկերենից վերցված շատ բառեր։

Արևելահայ իրականությունում այս բնագավառում մեծ դեր են կատարել Ստ. Նազարյանցը, Պ. Շանշյանը, Մկրտիչ Էմինը, Ք. Պատկանյանը, Գևորգ Ախվերդյանը և ուրիշներ։ Էմինը և Ստ. Նազարյանցն իրենց աշխատությունները հրատարակելով ռուսերեն՝ նպաստում են հայ մատենագրության ու լեզվի ծանոթացմանը ռուսական գիտական շրջաններին։

1844 թ. Կազանի համալսարանը հրատարակում է Ստ. Նազարյանցի «Беглый взгляд на историю Гайканской литературы до конца XIII столетия» աշխատությունը, որտեղ տրվում է հայ հին մատենագրության ընդհանուր ուրվագիծը։ Դարձյալ Կազանում, երկու տարի անց, լույս է տեսնում Նազարյանցի ռուսերեն մի այլ աշխատությունը՝ «Обозрение истории Гайканской письменности в новейшие времена» գիրքը։

1853 թ. ռուսերեն լույս է տեսնում Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմը»՝ Պ. Շանշյանի թարգմանությամբ և հմուտ առաջաբանով, որը լայն հետաքրքրություն է առաջացնում ռուս մտավորականության շրջանում։ Այդ թարգմանությունը դրական արձագանք է գտնում «Отечественные записки» և «Современник» ամսագրերում։

Ռուսաստանում հայագիտության զարգացմանը խթանում է Լազարյան ճեմարանի դասախոսներից Մկրտիչ Էմինը։ Նա հրատարակել է պատմա-

բանասիրական բնույթի մի շարք ուսումնասիրություններ ռուսերեն լեզվով, կատարել հայ պատմագիրների երկերի գիտական հրատարակություններ, նրանց կցելով համալից առաջաբաններ, ծանոթագրություններ։ 1850 թ. Մոսկվայում լույս է տեսնում Էմինի «Վեպք հնոյն Հայաստանի» նշանավոր աշխատությունը, որտեղ հեղինակը քննության է առնում հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի շատ կարևոր հարցերից մեկը՝ Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ հիշատակված նախաքրիստոնեական շրջանին վերաբերող առասպելները, դրանց մեջ գտնում օրգանական կապ և հանգում այն եզրակացության, թե այդ առասպելները նախապես մի ամբողջություն են կազմել։ Փաստորեն հայ ժողովրդական բանահյուսության գիտական ուսումնասիրումն սկսվում է Մ. Էմինի արժեքավոր այս աշխատությամբ, որը հանդիսացավ ուղեցույց հետագա տասնամյակների բանասիրական մտքի համար։

Մկրտիչ Էմին

Էմինը գրավոր սերտ կապ է պահպանել արևմտաեվրոպական հայագետների, մասնավորապես, Դյուլորիեի, Լանգլուայի և այլոց հետ։

Հայագիտական բեղուն գործունեություն է ունեցել Քերովբե Պատկանյանը։ Կրթություն ստանալով Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, Դորպատի համալսարանում և Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտում, նա հիմնովին տիրապետում է հին և նոր հայերեններին, ռուսերենին, գերմաներենին, ֆրանսերենին։ Հայ հին մատենագրության հետ կապված հարցերի, գրաբար լեզվի, բարբառների մասին ռուսական գիտական պարբերականներում կամ առանձին գրքերով նա հրատարակում է մեծարժեք հոդվածներ, որոնցից շատերն արտատպվում են նաև ֆրանսիական ու գերմանական արևելագիտական հանդեսներում։ Բանասիրական ծանրակշիռ մի հետազոտություն է հատկապես Պատկանյանի «Исследование о составе армянского языка» աշխատությունը (1864), որը Դյուլորիեի ջանքերով զետեղվում է նաև «Journal Asiatique»-ում և չերմորեն գնահատվում արևելագետների կողմից[38]։

Շոշափելի աշխատանք է կատարվում նաև միջնադարյան և ժամանակակից ժողովրդական բանահյուսության հավաքման, հետազոտման և հրատարակման ուղղությամբ։ Թիֆլիսի «Արարատ» պարբերականում լույս են տեսնում նյութեր Սայաթ-Նովայի և աշուղ Շիրինի մասին, Վենետիկում Ղ. Ա-

38 Մանրամասն տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 372—384։

լիշյանը հրատարակում է «Ռամկական երգք հայոց» ժողովածուն՝ հայերեն և անգլերեն լեզուներով, Պոլսում լույս են տեսնում երգարաններ, Պետերբուրգում հրատարակվում է Մ. Միանսարյանի «Քնար հայկական» ժողովածուն և այլն։ Թիֆլիսի հայերի մտավոր կյանքի, բանահյուսության և աշուղական գրականության հետազոտման գործում մեծ երախտիք ունեն Գևորգ Ախվերդյանը, Գ. Տեր-Աղեքսանդրյանը և ուրիշներ։ Սրանցից առաջինը, որը, ինչպես ինքն է ասել, մի քանի տարի հավաքել էր «կենդանի աղբյուրից հանած կենդանի նյութեր»՝ առակներ, առածներ, վիճակախաղեր, աշուղական երգեր և այլն, 1852 թ. Մոսկվայում հրատարակում է Սայաթ-Նովայի հայերեն երգերի ժողովածուն ընդարձակ առաջաբանով, ծանոթագրություններով և Թիֆլիսի բարբառին նվիրված արժեքավոր մի ուսումնասիրությամբ, հաստատուն պատվանդանի վրա դնելով ոչ միայն սայաթնովագիտությունը, այլև առհասարակ ժողովրդական-աշուղական գրականության հետազոտման գործը։

Ախվերդյանը հնարավորություն չունեցավ լույս ընծայելու իր մոտ գտնվող ժողովրդական երգերը, ծիսակատարությունները և այլն։ Այդ գործը կատարեց նրա հետքերով ընթացող Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանը, որն իր հավաքած հարուստ նյութի մի մասը հետագայում հրատարակեց «Թիֆլիսի հայոց մտավոր կյանքը» ժողովածուի Ա հատորում։

Այսպիսով, մինչև XIX դարի 50—60-ական թվականները հայագիտությունը բուռն զարգացում ապրեց թե՛ հայերի մոտ և թե՛ Ռուսաստանում ու Արևմուտքում, մեծ հետաքրքրություն առաջացնելով դեպի հայ ժողովրդի հին մատենագրությունը, լեզուն, պատմությունը։

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ

1. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

XIX դարասկզբի հայ գրականության տիրապետող ուղղությունը կլասիցիզմն էր։ Հայկական կլասիցիզմը, միաժամանակ, գեղարվեստական արտահայտությունն էր ազգային մի մտայնության, որը կարելի է անվանել «հայկական գաղափարաբանություն» և որը, սկզբնավորվելով XVII դարասկզբին, տևում է ավելի քան երկու դար։

Մտավոր-գրական այդ շարժումը, ազգային-հասարակական ուրույն խնդիրներ էր արծարծում և յուրովի արձագանք էր վերածնության ու լուսավորական դարերի եվրոպական մտայնության։ Նշանավորելով քաղաքական շրջադարձ միջնադարյան Հայաստանի իշխող գաղափարաբանությունից, այն նախապատրաստեց հայ կյանքի ազգային զարթոնքը, որի իմաստը հանգում էր մի որոշակի նպատակի՝ լուսավորել ու կրթել ազգը, պահպանել ազգի հարատևությունը։ «Հայկական գաղափարաբանությունը» վերակենդանացնում է հայոց պատմության մոռացված անցյալը, աշխարհիկ և հոգևոր կյանքի վերանորոգությամբ խանդավառված, լույս աշխարհ հանում փոշեծածկ ձեռագրերն ու մագաղաթները, վերստեղծում գրաբարն իբրև մշակված լեզու և, վերջապես, ուրվագծում ապագա հայրենիքը՝ «դրախտ Հայաստանի» մտապատկերով։ Յուրացնելով եվրոպական կլասիցիզմի գաղափարական ու գեղագիտական սկզբունքները, հայկական կլասիցիզմը, սակայն, հասկանալի պատճառով, չկարողացավ պահպանել նրա հեղափոխական ոգին և հաղթահարվեց կրոնական մտայնությամբ մի կողմից՝ հանձնվելով երանավետ անցյալի մեծարանքին, և մյուս կողմից աստվածային նախախնամության մեջ երաշխիք որոնելով ազգային իդեալների իրագործման համար։

Կլասիցիզմը ազգային հող գտավ հայկական իրականության մեջ։ Հայկական կլասիցիզմը հարուստ նյութ էր հայտնաբերում հայոց հին գրականության դասական հուշարձաններում՝ Խորենացի, Եղնիկ, Փավստոս և ուրիշներ. որտեղից նա քաղում էր սյուժեներ ու էպիկական դրվագներ։ Թերևս սրանով պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ գրական այդ դպրոցը բավական հարատև եղավ հայ իրականության մեջ և, բացի զուտ գեղարվեստական արտա-

հայտությունից՝ ունեցավ նաև փիլիսոփայական ու տեսական հիմնավորում։ Կլասիցիզմի հայ առաջին տեսաբանը Խաչատուր Էրզրումցին է։ Կլասիցիզմի տեսության հարցերը զբաղեցրին նաև այլ հեղինակների։ Ուշագրավ են Ստեփանոս Ագոնցի «Ճարտասանությունը» (Վենետիկ, 1775), Սարգիս Տիգրանյանի «Ինչ-ինչ զեղերերգութենէ»՝ Ռասինի «Գոթողիա» ողբերգության առաջաբանը (Մոսկվա, 1834) և հատկապես Էդուարդ Հյուրմյուզյանի «Առձեռն բանաստեղծութիւն համառօտեալ» (Վենետիկ, 1839) աշխատությունը, ուր ավելի սիստեմատիկ են շարադրված արվեստի տեսության, ժանրերի, սեռերի, ոճի ու լեզվի հարցերը։ Հայկական կլասիցիզմն արձագանքում էր ազգային միասնության, ազգային ազատության ու ինքնուրույն պետականության այն ձգտումներին, որոնք համապատասխանում էին հայ ժողովրդի քաղաքական հրազանքներին։

Կլասիցիզմը հայ մշակույթը հարստացրեց համաշխարհային գրականության գեղարվեստական արժեքների թարգմանությամբ։

Ձևավորվելով XVIII դարի երկրորդ կեսին, հայկական կլասիցիզմը հարատևեց մինչև XIX դարի 50-ական թվականները, թողնելով բավական հարուստ գեղարվեստական ժառանգություն՝ հատկապես երեք ժանրերով՝ բանաստեղծություն, վիպերգություն, դրամատուրգիա։

Հայկական կլասիցիզմի բանաստեղծությունը համարյա ամբողջապես ամփոփված է «Տաղք Մխիթարյան վարդապետաց» եռհատոր ժողովածուներում (հաջորդաբար լույս են տեսել 1852, 1853, 1854 թվականներին) և Լազարյան ճեմարանի սաների կազմած «Մուզայք Արարատյան» (1829) գրքում։ Բնության գովերգ՝ առավելապես արտաքին-նկարագրական ընկալումներով, խրատա-բարոյական ու կրոնական քարոզ, պատմական ներբող, առոնին զվարճանք— այսպիսին են կլասիկական քերթվածների նյութն ու ընդգրկումը։ Թեև կլասիկական բանաստեղծությունը տառապում էր ներքին անձկությամբ ու ձևի միօրինակությամբ, այնուամենայնիվ նա ստեղծեց կանոնավոր տաղաչափություն և մասնավորապես հայրենասիրական մոտիվներով խթանեց ապագա հայ պոեզիայի զարգացումը։ Գնահատելով նրա գրական-պատմական դերը, Մ. Աբեղյանը գրում է. «Սակայն այսպես լինելով հանդերձ՝ այդ ժողովածուն մի մանկական թոթովանք է, որ ցույց է տալիս, թե լեզուն պիտի բացվի։ Դրա մեջ արդեն երևում է, որ «մուզաները» ոչ միայն բարոյական խրատներ ու Աստվածաշունչ են սիրում և տաղաչափում նրա հատվածները, այլև ոգևորվում են մեր անցյալով ընդհանրապես. ունին արդեն հայրենիքի գաղափար, որով պարծենում են, որովհետև այդ հայրենիքը դրախտն է. ցույց են տալիս ուսման սեր և ուրախանում են, որ պարսից բռնակալ լծից ազատվում է հայ ազգը։ Դրանք ոգևորության նոր նյութեր են, որ Լազարյան սաներն առաջարկում են մեր բանաստեղծներին մշակելու, և որոնցով այնուհետև պիտի զբաղվեր մեր ապագա բանաստեղծությունը»[1]։

Հայկական կլասիցիզմն ավելի արգասավոր եղավ վիպերգի և դրամատուրգիայի ասպարեզում։ Ունենալով բացառապես պատմական դիմորոշում,

---

[1] Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. 2, Երևան, 1945, էջ 509—510։

վիպերգն ու դրամատուրգիան իրենց նյութն ու սյուժեներն առնում էին պատմական Հայաստանի քաղաքական անցքերից, այստեղ իսկ հայտնաբերում ազատության և հայրենասիրության գաղափարն իբրև գերագույն խորհուրդ ու առաքինություն։

Հատկանշական է, որ հայ հեղինակները հիմնականում շրջանցում են ընտանիքի ու մարդկային այլևայլ կրքերի դրամատիկ սյուժեները և նախընտրում են ազգային-քաղաքական թեմաներ, նյութ ընտրելով բացառապես պատմական անցյալի դրվագներից։ Ողբերգությունը համարելով վսեմ ժանր և հատկապես ելնելով դաստիարակչական այն սկզբունքից, թե թատրոնը պետք է «երկյուղ և գութ» հարուցի հանդիսատեսին, կլասիցիզմի դրամատուրգները այն յուրովի համահնչեցնում են ազգային-հայրենասիրական իրենց միտումներին՝ մեծարելով հայրենասիրությունն ու առաքինությունը և պատժելով հայրենիքի ու հավատի դեմ ծառացող չարիքը։

Հայ առաջին կլասիկական դրաման՝ «Արկածք Տիգրանայ», ասպարեզ եկավ Մխիթարյանների դպրոցական թատրոնում 1776 թվականին։ Հետագա տասնամյակներում պատմական ողբերգություններով հանդես եկան Մ. Ջախջախյանը («Հաղթութիւն Տրդատայ ի վերայ Հռչեի», «Դաւագործ մահ մեծին Խոսրովայ»), Ե. Թովմաճյանը («Հայկ դյուցազն», «Հանդէս մենամարտութեան Որատեանց»), Ա. Բագրատունին, կլասիկական դրամայի ամենաականավոր դեմքը՝ Պետրոս Մինասյանը և այլ հեղինակներ։

Հովհան Վանանդեցին (1772—1841) իր չափածո վեպերում՝ «Ոսկի դար Հայաստանի», «Տեսարան հանդիսից Հայկայ, Արամայ և Արայի», «Արփիական Հայաստանի», որոնց սյուժեները վերցված են հայ պատմիչներից, հատկապես Խորենացուց և Ագաթանգեղոսից, ներկայացնում է հայոց պատմության հնագույն շրջանի դրվագները։

Վանանդեցին հայ գրականության մեջ բերեց քաղաքական մոտիվը, առաջադրեց ազգային-հայրենասիրական այն մոտրումները, որոնք նախորոշում էին ազգային վերածնության գաղափարաբանությունը։

Առաջադրելով Հայաստանի քաղաքական ազատագրության գաղափարը, Վանանդեցին հայրենասիրական ջերմ զգացումներով գովերգում է «Դրախտ Հայաստանին», փառում հայրենի գեղատեսիլ բնությանը, հայրենիքի հանդեպ ունեցած սերը պարզում որպես գերագույն պարգև։ Նրա հայրենասիրական զգացումների ամենավառ արտահայտությունը «Առ Հայաստան» բանաստեղծությունն է, որը հանճարեղ Կոմիտասի մշակմամբ դարձել է մի անկրկնելի հիմն և այսօր իսկ մնում է ազգային-հայրենասիրական լավագույն երգերից մեկը.

Հայաստան, երկիր դրախտավայր,
Դու մարդկայնո ցեղիս օրրան,
Դու և բնիկ իմ հայրենիք,
Հայաստան, Հայաստան, Հայաստան։

Ի վեհ անունդ սիրտ իմ, ոհ, հույժ
Ոգևորի ի նոր խրախույս,
Եվ անձկայրայց ի քեզ հասում,

Ի քեզ՝ ի քեզ հույս իմ միայն,
Հայաստան, Հայաստան, Հայաստան...

Ժամանակի գրականության մեջ Վանանդեցու քաղաքական-հայրենասիրական մոտիվները հնչում էին ամբողջ թարմությամբ ու նախերգանքի ըսթափեցնող շեշտերով։ Այս իմաստով էր Աբեղյանը նրան դիտում «մեր նոր բանաստեղծության սկիզբը», նրա գրվածքներում նշմարելով «մեր XIX դարու գեղեցիկ գրականության գրեթե բոլոր գաղափարներն ու զգացումները»[2]։

Արսեն Բագրատունու դրամատիկական երկերը կազմում են կրոնական սյուժեներով մի քանի օրատորիաներ, գրված Մետաստազիոյի ազդեցությամբ և «Երվանդ Բ» (1815), «Արտաշես» (1818) պատմական ողբերգությունները։ Երկու ողբերգությունների մեջ հեղինակը դատապարտում է բռնակալությունն ու ոճրագործությունը։

Բագրատունու գրչին են պատկանում բանաստեղծությունների հինգ շարք՝ «Տերունականք», «Կրոնականք», «Բարոյականք», «Կենցաղականք», «Սթափականք», որոնց անվանումներն ինքնին ցուցադրում են նրանց թեման ու բովանդակությունը։ Եթե այդ բանաստեղծությունները որևէ թարմություն կամ գաղափարական որոնումներ չէին խոստանում, բացի բնության հիանալի պատկերներից՝ ապա Բագրատունին, այնուամենայնիվ, կլասիկական բանաստեղծությունը օժտում էր ճոխ, պատկերավոր նկարագրություններով, բառապաշարի հարստությամբ։ Նրա բանաստեղծական երևակայության այդ շնորհը առավել հուժկու թափով դրսևորվեց «Հայկ դյուցազն» (1858) վիպերգում, որն իրավամբ համարվում է հայ կլասիցիզմի գլուխ-գործոցը։ Վիպերգի սյուժեն կառուցված է Խորենացու «Հայոց պատմության» Հայկ և Բելի առասպելի վրա։

Բագրատունին իրար դեմ է կանգնեցնում բռնակալությունն ու ազատությունը և հանգույցը լուծում հօգուտ վերջինի։ Հայկ նահապետը ազատության խորհրդանիշն է, Բելը՝ բռնության, և որքան առաջինը բանական, առաքինի ու խոհեմ է, նույնքան երկրորդը անբանական է, կրքամոլ ու արգահատելի, իսկ այն, ինչ չի արդարացվում բանականությամբ՝ ենթակա է կործանման։

«Հայկ դյուցազն» չափածո վեպը տոգորված է էպիկական հայրենասիրությամբ։ Այն մի վսեմ դրվատանք է ազատության ու առաքինության, հերոսության ու գեղեցկության։ Բագրատունին արտակարգ փայլի նկարագրող է. գեղարվեստական երևակայությունը վիպերգում հասնում է մեծ թռիչքի ու լայն չափանիշների ընդգրկման։

«Հայկ դյուցազն» վիպերգը հարուստ է հեթանոսական կենցաղի, ծեսերի, տոնախմբությունների նկարագրություններով։ Մի առանձին բանաստեղծական շունչ են տալիս պոեմին հերոսների ներաշխարհի զեղումները՝ սիրո, կարոտի, երազանքի էպիկական վերապրումներով։

Լինելով Հոմերոսի «Իլիականի» թարգմանիչը, Բագրատունին որոշակի ազդվել է հունական վիպերգության գլուխ-գործոցի գեղարվեստական մի-

---

2 Մ. Աբեղյան, *Հայ հին գրականության պատմություն, հատ. 2, էջ 518։*

ջոցներից, որը նկատելի է ինչպես «Հայկ դյուցազնի» առանձին տեսարանների ու պատկերների նկարագրություններում, նույնպես և հեթանոսական կենցաղի, դիցաբանական հերոսների պատկերման մեջ։

Պետրոս Մինասյանը (1799—1867) հայ կլասիկական դրամայի ամենախոշոր դեմքն է և այդ դրամատուրգիայի տեսաբանը։ Մի շարք աշխատություններում նա արծարծել է դրամայի տեսության հարցերը՝ փորձելով լուսաբանել ոչ միայն ժանրի պոետիկայի առանձնահատկությունները, այլև դիտել այն հասարակական կոչման տեսակետից։ Ելնելով թատրոնի հասարակական դերից՝ Մինասյանը դաստիարակչական է դիտում այն դրամատուրգիան, ուր «հանդես են գալիս քաղաքական, բարոյական մեծ կոնֆլիկտներ, քաղաքացիական առաքինություններ, հայրենասիրության՝ ապերճ և վսեմ արտահայտություններով»[3]։ Այս իմաստով նա դրամայի դասական օրինակներ էր դիտում Ռասինի «Գոթողիան» և Վոլտերի «Կեսարի մահը»։

Պ. Մինասյանի գրչին են պատկանում «Խոսրով Մեծ», «Սմբատ Առաջին», «Արշակ Բ», «Երվանդ» պատմական ողբերգությունները և մի քանի կատակերգություններ։ Ելնելով իր տեսական դրույթներից, Մինասյանը պատմական ողբերգություններում ներկայացրել է պատմական Հայաստանի քաղաքական իրադարձությունները և մեկնաբանել այն քաղաքացիական առաքինության ու հայրենասիրության բարոյական սկզբունքի տեսակետից։ Այս իմաստով ուշագրավ է «Խոսրով Մեծ» դրաման։ Դրամայի հերոսը՝ տասներկուամյա Զարեհը, հանդես է գալիս որպես հեղինակի իդեալի կրողը։ Նրա հայրը՝ Անակը, որ ուներ պարսկական կողմնորոշում, երդում էր արել սպանել հայոց թագավոր Խոսրովին։ Որդին գիտեր հոր հայրենադավ դիտավորության մասին, սակայն չէր բաժանում նրա վարքագիծը, քանի որ այն դեմ էր գերագույն առաքինությանը՝ հայրենասիրությանը։ Այստեղ իսկ Զարեհը դրվում է հոգեբանական բարդ կացության առաջ։ Դավադիր հայրը որսի ժամանակ մահացու վիրավորում է թագավորին, իսկ սա վերջին վճիռն է արձակում՝ ոչնչացնել Անակի ամբողջ սերունդը, բացի Զարեհից։ Վշտահար պատանին սգում է իր հարազատների կորուստը, բայց բանականությամբ անխուսափելի է համարում չարության արժանի պատիժը։ Կատարվում է ողբերգությունը, բայց և հաղթում է առաքինությունը և սա է դրամայի դաստիարակչական իմաստը։

* * *

Հայկական կլասիցիզմի ազգային-հայրենասիրական ու քաղաքական ծրագրերը, ինչպես նաև գեղագիտական սկզբունքները պատմական զարգացման հանդեպ ի հայտ բերեցին իրենց սահմանափակությունը։ Գրական այդ դպրոցը ոչ միայն չկարողացավ ընդգրկել լուսավորության դարի գաղափարներն իրենց ամբողջ արմատական բովանդակությամբ, այլև դեմընթաց գընաց գաղափարական այն նոր շարժումներին, որոնց ընդառաջում էր եվրոպական միտքը XIX դարի 30—40-ական թվականներին։ Հայկական կլասի-

[3] Վ. Թերզիբաշյան, Հայ դրամատուրգիայի պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1959, էջ 169։

ցիզմը նիրհում էր «դրախտ Հայաստանի» և «բարի հին անցյալի» դափնիների վրա։

Այս կետում հայկական ռոմանտիզմը գտավ իր գրական նախորդին։ Նոր ուղղությունը կոչվեց փարատելու «հայկական գաղափարաբանության» աստվածաբանական շղարշը, կասկածի տակ դնելու նրա ազգային ծրագրերի հեղինակությունը և հայ միտքը զբաղեցնելու ազգային ու սոցիալական նոր ուղիների որոնումով։ Շրջադարձ է կատարվում ինչպես հայ հասարակական մտքի, նույնպես և գեղարվեստական մտածողության ասպարեզում, սկիզբ է առնում գրական մի նոր շարժում՝ ռոմանտիզմը։ Բայց քանի որ հայկական կլասիցիզմը կիսակատար էր թողել XVIII դարի լուսավորական գաղափարների յուրացումը, ուստի նորածագ գրական շարժումըստիպված էր նորից դիմելու նրան և այս անհրաժեշտությամբ է, որ ի տարբերություն եվրոպական ռոմանտիզմի, հայկական ռոմանտիզմը ստանում է լուսավորական բովանդակություն։

Այն ընդհանուր նշանաբանը, որով նոր ուղղությունը հակադրվում էր իր նախորդին՝ գրականության դեմոկրատացումն էր, ժողովրդայնությունը։ Ռոմանտիզմի մուտքը հայ գրականության մեջ նշանավորվում է ժանրային վերաձևումներով, հանդես են գալիս գրական անձնապատում սեռեր, կլասիկական վիպերգին փոխարինում է պոեմը, զարգանում է անձնական լիրիկան, ստեղծվում է իսկական իմաստով գեղարվեստական արձակ։

Ամբողջ սրությամբ ծառանում է նաև գրական լեզվի հարցը։ Սկսվում է գրապայքարը, որի իմաստը և քաղաքական էր, և գաղափարական, և գեղագիտական։ Սա, հիրավի, գեղարվեստական մտածողության շրջադարձի հիմքն էր։ Լեզվի աշխարհականացումը ենթադրում էր նաև մտածողության աշխարհականացում։ Գրականությունը ձեռք է մեկնում ժողովրդի հոգևոր ստեղծագործությանը, բանահյուսությունը դառնում է գրականության կենսարար աղբյուրներից մեկը, ուր նա գտնում է նոր սյուժեներ ու մոտիվներ, նոր պատկերամտածողություն։ Գրականությունը մերձենում է կյանքին, թափանցում ոչ հետազոտված անկյուններ, առօրեականն ու կենցաղայինը, որ առաջ արհամարհվում էին դասական արվեստի մուսաներից, հաշտեցվում են գեղարվեստի հետ, գրական կյանքի է կոչվում հասարակ մարդն իր խոհերով, հույզերով, անձնական զգացումներով, բայց և ազգային-քաղաքական իդեալներով։

Անցումը կլասիցիզմից ռոմանտիզմին առաջինը նշանավորեցին Հարություն Ալամդարյանը և Մեսրոպ Թաղիադյանը։

Մեծ չէ Հարություն Ալամդարյանի (1796—1834) թողած գրական ժառանգությունը՝ շուրջ երեք տասնյակ բանաստեղծություններ, որոնք 1884 թ. լույս տեսան Պետերբուրգում՝ «Ջափաբերականք» խորագրի տակ։ Ալամդարյանը հայ նոր քնարերգության հիմնադիրներից է։ Նրա մի շարք քնարական ոտանավորներ՝ «Նազելույս դէմքն է ճերմակ ու կարմիր», «Պարերգութիւն», «Անուրջք», «Թշվառութիւն սոխակի», «Գարուն» և այլն բանաստեղծական նոր մտածողություն են բերում հայ պոեզիայում։ Ի հակակշիռ կլասիցիզմի բանական սկզբի, Ալամդարյանի պոեզիայի իմացաբանական ելակետը ըզգացմունքն է։ Մի շարք էլեգիական բանաստեղծություններում Ալամդարյանը

արտահայտում է մարդու խորտակված սիրո կսկիծը, կորսված երջանկության անամոք ցավը։ Իրականությունից դժգոհ բանաստեղծը ճիգ է անում իր վիշտը բարձրացնել «համաշխարհային թախծի» և ներքին խռովքը խաղաղել ռոմանտիկական փախուստի մտորումով։ Սերը, արդեն զուտ փիլիսոփայական իմաստով, բարձրացվում է էթիկական հումանիզմի բարոյախոսության։

Հարություն Ալամդարյան

Մեսրոպ Թաղիադյանը (1803—1858) մեկն էր XIX դարասկզբի մտավոր-գրական շարժման այն առաջնեկներից, որոնք ձգտում էին հայ գրականությունը կլասիցիզմից դիմորոշել դեպի ռոմանտիզմը։ Թաղիադյանի պատմագիտական, բանասիրական հետազոտությունների ու ուղեգրությունները՝ «Դիցաբանություն», «Հնդկաստանի պատմություն», «Քրիստոնեություն ի Հնդիկս», «Պատմություն Պարսից», «Ճանապարհորդություն ի Հայս», «Ճանապարհորդություն ի Պարս» և այլն, վկայում են հեղինակի լայն իմացությունների մասին և հարուստ նյութ են պարունակում Հայաստանի ու Արևելքի պատմության վերաբերյալ։ Թաղիադյանի ազգային-սոցիալական հայեցության ելակետը լուսավորականությունն է։ Նրա համոզմամբ ազատության և առաջադիմության միակ ուղին լուսավորությունն ու գիտությունն են։ Սակայն վաղ շրջանի լուսավորիչը չկարողացավ կտրվել հնի կապանքներից և փորձեց այն հաշտեցնել կրոնական իմաստասիրության հետ։ Այս երկվությունն ու հակասությունն իր կնիքը դրեց թե՛ նրա աշխարհայացքի և թե՛ գեղարվեստական ըմբռնումների վրա։ Կողմնորոշվելով դեպի գրականության դեմոկրատացումը, նա միաժամանակ իր տուրքը տվեց կլասիցիզմին և ստեղծեց մի գեղագիտություն, որը հատկանշվում է կլասիցիզմի և ռոմանտիզմի ոճական խառնուրդով։ Բայց նրա գրական-պատմական դերը հենց դեպի ռոմանտիզմ կատարած անցման մեջ է, որ բանաստեղծի մոտ արդեն հանդես է գալիս որպես գիտակցված ըմբռնում։

Թաղիադյանի բանաստեղծությունները, որոնք ամփոփված են «Թութակ Թաղիադեանց» (Կալկաթա, 1847) և «Ներերգութիւն յօրհաս Թանգայ Թաղիադեանց» (1893) ժողովածուներում, հատկանշվում են մոտիվների հարըստությամբ, ոճի թարմությամբ և շատ կողմերով նախանշում են հայ քընարերգության սկզբնավորման պատմությունը։

Թաղիադյանի քնարերգության գլխավոր մոտիվներից է հայրենասիրությունը։ Մի շարք բանաստեղծություններում՝ «Հայկ ի տեսիլ Հայկազնին», «Նոր Ջուղա», «Երազ», «Մի մոռանար» և այլն, հեղինակը մի կողմից դըվա-

տում է նախնիների մեծագործությունը, մյուս կողմից՝ փառում հայրենի հողի ու հիշատակների սրբությունը։

Թաղիադյանի պոեզիան անհաղորդ չմնաց սիրո, վայելքի, բնության խորհրդի տրամադրություններին («Տուտու», «Երեկո»), սակայն նրա քնարերգության մեջ ավելի տիրական շեշտով է հնչում ռոմանտիկական իրոնիան կյանքի չարիքի ու անարդարության դեմ։ Մի շարք բանաստեղծություններում նա ծաղրում է հոգևոր դասի տգիտությունն ու շահասիրությունը։

Թաղիադյանը ռոմանտիկական ձևափոխման ուղու վրա դրեց հայ պոեմի ժանրը։ «Սոս և Սոնդիպի», «Եղերերգութիւն ի Թանկ» չափածո երկերում, համադրելով կլասիցիզմի և ռոմանտիզմի պոետիկական ձևերը, նա վերջին հաշվով լուծում էր ռոմանտիկական պոեմի գեղագիտական խնդիրը։

Մեսրոպ Թաղիադյան

Նշանակալից է Թաղիադյանի դերը հայ վեպի զարգացման պատմության մեջ։ «Վեպ Վարսենկան» (1847) և «Վեպ Վարդգեսի» (1846) երկերը հայ առաջին տպագիր վեպերը լինելով, ուրույն տեղ են գրավում գեղարվեստական արձակի պատմության մեջ։ «Վեպ Վարսենկան»-ը, ինչպես հավաստում է հեղինակը, ազգային բարոյական վեպ ստեղծելու մի փորձ է։ Վեպի սյուժեն առնված է «Փեշակը ոսկի ա» ժողովրդական հեքիաթից։ Ժողովրդական սյուժեի յուրացումն իբրև ազգային վեպի ստեղծման ուղեգիծ, գրական նորույթ էր։ Իր վեպում Թաղիադյանը երջանկության իդեալը դուրս է բերում վեհերին պալատներից և հատկացնում խաղաղ խրճիթների հասարակ մարդուն։ Արքայադստեր հրաժարումը պալատական պերճությունից ու դասային արժանապատվությունից, սիրո և աշխատանքի մեջ երջանկության որոնումը, ինքնին հասարակ մարդու մեծարման փիլիսոփայությամբ է իմաստավորված։

«Վեպ Վարդգեսի» երկ-փոխադրությունում Թաղիադյանը արծարծում է ազգային-հայրենասիրական խնդիրներ, առաջադրելով մի ուրույն մտայնու-

թյուն, որը պիտի դառնար հայկական ռոմանտիզմի պատմահայեցության հիմնական դրույթներից մեկը։ Դա անմիաբանության ու երկպառակության գաղափարական հայտնությունն է որպես հայ ժողովրդի պատմական դժբախտության նախապատճառ։ Վեպը պատմական բովանդակություն ունի և վերաբերում է Արմավիրի Երվանդ թագավորի ժամանակներին։ Թաղիադյանը քննադատում է երկպառակությունն ու ազգուրացությունը։ Նա հայրենասիրությունն ու միասնությունը համարում է ազգային ազատագրության երաշխիք։

Պատկառելի է Ղևոնդ Ալիշանի (1820—1901) թողած գիտական-բանասիրական վաստակը։ Նրա գրչին են պատկանում տասնյակ ստվարածավալ ուսումնասիրություններ՝ պատմագիտական, հնագիտական, աշխարհագրական, բնագիտական, կրոնա-փիլիսոփայական, բանասիրական և այլն, ինչպես՝ «Քաղաքական աշխարհագրություն» (1852), «Տեղագիր հայոց մեծաց» (1855), «Շնորհալի և պարագայ իւր» (1873), «Ընդ եղեննաւ» (1874), «Շիրակ» (1881), «Սիսուան» (1885), «Այրարատ» (1890), «Սիսական» (1893), «Հայ-Բուսակ» (1895), «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց» (1895), «Հայ-Վենետ» (1896), «Հայապատում» (1901) և այլն։

Որպես բանաստեղծ Ալիշանը հանդես եկավ իր գործունեության առաջին շրջանում՝ 40—50-ական թվականներին և թողեց բավական հարուստ գրական ժառանգություն, արտահայտելով հայկական ռոմանտիզմի մի քանի էական առանձնահատկությունները։ Նրա չափածո երկերը 1857—1858 թթ. հրատարակվել են հինգ հատորով՝ «Նուագք» ընդհանուր խորագրի տակ, որոնք բաղկացած են ինը ցիկլից՝ «Մանկունի», «Մաղթունի», «Բնունի», «Հայրունի», «Խոհունի», «Տխրունի», «Տերունի», «Բանք պանդխտի», «Երգք Նահապետի»։ Մոտիվների ցիկլային այս սկզբունքը նորույթ էր հայ պոեզիայի պատմության մեջ։ Գրական տեսակետից ուրույն արժեք ունեն նաև «Հովիւք Շիրակայ» հովվերգական պատկերներն ու «Հուշիկք հայրենեաց հայոց» երկհատոր պատմա-գեղարվեստական էտյուդը։

Ալիշանի պոեզիայում ուժեղ է արտահայտված քրիստոնեական ռոմանտիզմի հետադեմ հայեցությունը։ Բոլոր ռոմանտիկների նման կանգնելով տրոհված աշխարհի առեղծվածի հանդիման, և այդ չարիքը կանխելու համար այլ ուղիներ չնշմարելով, քան ավետարանական ուսմունքը, Ալիշանը «Մանկունի», «Մաղթունի», «Տերունի» և «Բանք պանդխտի» շարքերում պատվիրաններ է կարդում երկրայիններին՝ ապավինելու աստծու և հանդերձյալի նախախնամությանը։

Զուտ էսթետիկական հրապույրը չէր Ալիշանին մղում դեպի բնություն. մի ամբողջ փիլիսոփայություն, հասարակական մի ուրույն հայեցություն էր ակնկալում նրա ռոմանտիկ բնապաշտությունը։ Մարդուն զբաղեցնելու, բարոյապես դաստիարակելու, գեղեցկակրթելու մեծ խորհուրդ էր տեսնում Ալիշանը «բնության գրքի» իմաստուն էջերում. «Բնությունը ամենեն առաջի կրթողն ու հրահանգողն է. ամեն կրթությանց այբուբենն է. ամեն դժվարության դյուրացնողն է»։ Այն փաստը, որ Ալիշանը Ավետարանի փոխարեն առաջադրում է «բնության գիրքը» որպես իմաստության ու գործնական մար-

դակրթության ուղեցույց, ինքնին ուշագրավ է։ Բնությունը այն կամուրջն է, որով Ալիշանը գտնում է կապը իրական աշխարհի հետ։ Այս ելակետով պիտի գնահատել «Բնունին»՝ բնության բանաստեղծական այդ հանրագիտարանը։

Ալիշանի ռոմանտիկական պոեզիայի ամենափայլուն էջը հայրենասիրական քերթվածներն են, որոնք ամփոփված են «Հայրունի» խորագիրը կրող հատորում։ Ազգ ու հայրենիքը այն հանգրվանն էին, ուր բանաստեղծը գտավ իր ռոմանտիզմի ազգային-պատմական բովանդակությունը։

«Հայրունին» իր ամբողջության մեջ «մի հերոսամատյան է՝ լի հայ ժողովրդի պատմական անցյալի հերոսական անցքերին ու անձերին նվիրված ներբողներով...»[4]։ «Ի Հայկն և ի բաստ հայկազանց», «Երկհազարեակն Արշակունեաց», «Ճակատամարտ Զիրաւայ և քաջակորովն Մուշեղ», «Երթ ու գնացք զօրացն հայոց ընդ Վահանայ Մամիկոնեայ», «Զայնարկութիւն բանակի Աշոտոյ Բ», «Ի բամբիռն հայկազնի» և այլ քերթվածներում Ալիշանը ներբողում է հայոց պատմության հերոսապատումը։

Ալիշանի հայրենասիրական քերթվածների պսակը «Երգք Նահապետի» շարքն է, որով նա հիմնադրեց ազգային-հայրենասիրական պոեզիայի այն ուղղությունը, որի հետևորդներն էին Պեշիկթաշլյանը, Պատկանյանը, Շահազիզը և ուրիշներ։ «Հայոց աշխարհիկ», «Հայ հայրենիք», «Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ», «Մասիսու սարերն», «Հրազդան», «Պլպուլն Ավարայրի», «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սևանայ», «Հայ հանճար» հոյակապ քերթվածներում բանաստեղծը մեծարում է անցյալի հերոսությունը, ողբում անմխիթար ներկան, մարդու զգացմունքների աշխարհը ցողում հայրենի հողի ու բույրի կարոտով և ապա պատմական հերոսության ու հոգու հանճարի մեծության զորավիգներով սթափեցնում ազգը նոր մաքառումների ու ստեղծագործ վերածնության.

Մագե հայ հանճար, փայլե բյուր բոցեր,
Իմանան ազգեր՝
Թե հայք չեն անցեր։

Ճշմարիտ է, Ալիշանի ռոմանտիկ հայրենասիրությունը ցողված է ազգային մեսիանիզմի կրոնական հավատով, սակայն նա գտնում է նաև այն նեցուկը, որ «նյութական» իմաստ և մարտական ջիղ էր տալիս նրա ռոմանտիզմին։ Այդ նեցուկը հայոց պատմությունն է իր հերոսական դրվագներով։

XIX դարի գրական-լուսավորական շարժման ամենամեծ ու համապարփակ դեմքը Խաչատուր Աբովյանն է (1809—1848), որը շատ կողմերով նախանշեց գրական-հասարակական մտքի զարգացման հետագա տասնամյակների ընթացքը։ Աբովյանը ծնվել է 1809 թ. Քանաքեռում, նահապետական ազդեցիկ գյուղացու ընտանիքում։ Տասը տարեկանից սովորել է Էջմիածնի վարժարանում, ապա կրթություն ստացել Թիֆլիսում՝ նախ ժամանակին հայտնի Պողոս Ղարադաղցու ուսումնարանում, ապա՝ Ներսիսյան դպրոցում։

---

4 «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 1, Երևան, 1962, էջ 482։ Ա. Ինճիկյան, Ղևոնդ Ալիշան։

1828 թ. նա վերադառնում է Էջմիածին և նշանակվում կաթողիկոսի թարգման ու գրագիր։

1829 թ. Էջմիածին է գալիս Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտի արշավախումբը՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու։ Աբովյանն իբրև թարգման միանում է արշավախմբին, լինում առաջիններից մեկը, որ ոտք է դնում բիբլիական լեռան գագաթը։ Ուշիմ ու սրամիտ պատանին գրավում է Պարրոտի ուշադրությունը և սրա ջանքերով Աբովյանը 1830 թ. մեկնում է Դորպատ՝ կրթություն ստանալու։ Վեց տարի սովորելով Դորպատի համալսարանում, Աբովյանը վերադառնում է հայրենիք և նվիրվում գրական-կրթական գործունեության, նախ՝ Թիֆլիսում, ապա՝ Երևանում։

Խաչատուր Աբովյան

1848 թ. ապրիլի 2-ի վաղ առավոտյան Աբովյանը դուրս է գալիս տնից և ավարտում իր կյանքը մինչև այսօր անհայտ մի առեղծվածով։

Հարուստ ու համապարփակ էր Աբովյանի ստեղծագործական անհատականությունը. նա արձակագիր էր և բանաստեղծ, մանկավարժ էր և հրապարակախոս, ուղեգրող էր և ազգագրագետ։ Նա կոչված էր նորարար լինելու և հիմնադիր։ Նրա ստեղծագործությունը մի հանրագիտարան է, ուր արտացոլվել է ժամանակաշրջանի հայ հասարակական միտքը իր բոլոր դրսևորումներով՝ փիլիսոփայական, տնտեսագիտական, պատմագիտական, մանկավարժական, գեղագիտական և այլն։ Աբովյանը նոր դարագլուխ նշանավորեց հայ հասարակական մտքի և գեղարվեստական զարգացման պատմության մեջ։

Աբովյանի պատմական ծառայությունը հայ գրականության բնագավառում այն էր, որ վերջնականապես լուծեց գեղարվեստի դեմոկրատացման էսթետիկական խնդիրը, հեղաշրջելով գրականության թե ձևը և թե բովանդակությունը։ Նա քաղաքացիական իրավունք տվեց աշխարհաբարին, գրականության մեջ բերեց ժողովրդական մտածողությունը, ճանաչեց ժողովրդական բանահյուսությունն իբրև գրականության կենսատու աղբյուր։ Աբովյանը արմատապես հեղաշրջեց գրականության թեմատիկան՝ պատմությունից դիմորոշելով այն դեպի ժամանակակից կյանքը՝ ազգային, քաղաքական, սոցիալական խնդիրների գործնական նշանակությամբ։ Նա գեղարվեստորեն հայտնաբերեց ժողովրդի մարդուն՝ որպես գրականության գլխավոր հերոսի։

Այն, ինչ առաջնահերթ նշանակություն և լուծում պահանջող հրատապություն էր հանձնառում Աբովյանի գեղագիտական ծրագրերում, հայ իրականության և գեղարվեստի հարաբերակցության հարցն էր։ Հայ իրականությունը գեղարվեստակա՞ն է, հայկական հոգևոր կերտվածքը ընդունա՞կ է գեղարվեստական արտադրության՝ ահա հանգուցային հարցը, որին Աբովյանը տալիս է և՛ տեսական, և՛ գործնական լուծում։ Նա առանձնահատուկ դեր էր հատկացնում արվեստին՝ հայ ազգի լուսավորության և առաջադիմության գործում։ «Ոչինչ այնպես չէր բորբոքում իմ միտքը եվրոպական կրթության համար,— գրում է Աբովյանը,— ոչինչ այնպես բուռն կերպով չէր համապատասխանում իմ ձգտումներին, ինչպես բանաստեղծությունը, երաժշտությունը և նկարչությունը։ ...Եթե Ասիան պիտի ստանա լուսավորության իսկական լույսը, ասում էի ես իմ մտքում, ապա այդ բանը ոչ մի այլ միջոցով չէր կարող ամենից լավ և արագ կատարվել, քան դրանց միջոցով, և իմ այս կարծիքը, ավելի հաճախ, քան մեկ անգամ, հաստատվել է դրանք իմացողների կողմից»[5]։

Աբովյանը վեհացնում է հայկական բնաշխարհը, մեծարում հայոց պատմության հերոսական դրվագները, որպեսզի հավաստի Հայաստան աշխարհի գեղարվեստական բովանդակությունը. «Եվ որքան առարկաներ, որքան նյութեր ունի Հայաստանը, որոնք կարող էին բանաստեղծությանը վերին թռիչք տալ։ Հայերի կյանքը, նրանց մտածելակերպը, նրանց պատմությունը, նրանց վիճակը, նրանց դրախտային երկիրը, նրանց հիշողությունները հրաշալի ժամանակների գործաշարքերի մասին՝ իրենց անցքերով հանդերձ՝ լի են պատկերներով, որոնց նմանները սակավ ժողովուրդների և եթե չեմ սխալվում, և ոչ մի ժողովրդի մեջ գոյություն չունեն»[6]։

Հաստատելով գոյաբանական հիմքը, Աբովյանը տեսական ու գործնական լուծում է տալիս հայկական ազգային գրականության ձևի ու բովանդակության հարցերին։

Աբովյանի գեղագիտական իդեալը հայ ժողովրդի պատմական շրջադարձի գաղափարով ու հոգեբանությամբ է իմաստավորված։ Նրա իդեալ-հերոսը նոր ժամանակների մարդ-քաղաքացին է, ազգային-քաղաքական գործնական ծրագրերով, հասարակականորեն օգտակար բարոյականությամբ, գիտակից ու լուսավորված անհատը։ Այստեղ էլ Աբովյանի գեղագիտությունը ձեռք է բերում բարոյաբանական շեշտ՝ «ռեալ հումանիզմի» էթիկական շաղախով։ Ուշագրավ է Աբովյանի «Պարապ վախտի խաղալիք» առակաշարքը, ուր բարոյաբանական ընդհանրացումը ուղեկցվում է կյանքի արատավոր երևույթների քննադատությամբ. բարու վեհությունը հաստատվում է չարի պախարակումով, առաքինության դրվատանքը ծնվում է մոլության քննադատությունից. այլասիրության շնորհը ելնում է եսասիրական բնազդների մերժումից, գավառական սահմանափակության ու գռեհկության ծաղրը արդարացվում բարեկիրթ ու լուսավորված անհատի գեղեցկությամբ և այս ամե-

5 Խ. Աբովյան, ԵԼԺ, հատ. 10, Երևան, 1961, էջ 167։

6 Նույն տեղում, էջ 185։

նը իմաստավորվում սիրով, բանականությամբ և խղճով ներդաշնակված հասարակության երազանքի գեղագիտական իդեալով։

Գրական ասպարեզ մտնելով որպես բանաստեղծ, Աբովյանը զբաղեցրել է իրեն ժանրային բարդ որոնումներով, որոնք ուրույն նշանակություն են ըստանում հայ նոր քնարերգության սկզբնավորման պատմության տեսակետից։ Միջնադարյան պոեզիայի, կլասիկական չափաբերության և աշուղական երգի պոետիկական նախադրյալների վրա Աբովյանը հայ բանաստեղծությունը բարձրացրեց գեղարվեստական նոր աստիճանի, գրական ինքնություն տալով ժանրային բազմազան ձևերի՝ քնարական բանաստեղծություն, ներբող, քառյակ, պոեմ, առակ և այլն։ Նա կլասիկական վիպերգին հակադրեց ռոմանտիկական պոեմը («Աղասու խաղը»), ուր դրվագի էպիկական պատումին փոխարինում է սուբյեկտիվ լիրիկական վերապրումը, հայրենասիրական չափերգը ներարկեց էլեգիական ռոմանտիզմով («Կարօտութիւն նախնի վայելչութեանց հայրենեաց իմոց», «Երեւակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեառն Արարատ», «Մուտ Հայկայ ի Հայաստան...»), ստեղծեց «Հազարափեշեն» պոեմը, որը քաղաքական պամֆլետի հազվագյուտ օրինակ է։

Աբովյանի գեղարվեստական հանճարն ավելի ցայտուն արտահայտություն գտավ արձակի ժանրում։ Նա իսկական իմաստով գեղարվեստական արձակի ստեղծողը եղավ, ժանրային մի քանի սեռերի հիմնադիր ու նորարար (վեպ, պատմվածք, արձակ բանաստեղծություն, մեմուար և այլն)։ «Առաջին սերը», «Թուրքի աղջիկը» պատմվածքները, «Մուտ գարնան», «Ամարային առավոտն ի գյուղս», «Գիշերը ամարային» արձակ բանաստեղծությունները, «Վերք Հայաստանի» դարակազմիկ վեպը նոր էջ են բացում հայկական գեղարվեստական արձակի պատմության մեջ։

«Վերք Հայաստանին» համանշանակ է համաշխարհային գրականության այն բացառիկ երկերին, որոնք մի ամբողջ ժողովուրդ են խորհրդանշում։ Աբովյանը հայ գրականությունը դուրս բերեց ռացիոնալիստական միագծությունից և գեղարվեստական մտածողության մեջ համադրեց աշխարհի անսահման բարդությունների բազմանշանակ կապերը։

«Վերք Հայաստանին» գրվել է 1840 թ., սակայն լույս է տեսել հեղինակի անհայտացումից հետո՝ 1858 թվականին Թիֆլիսում։ Լինելով առաջին հայ վեպը, «Վերքի» պատմական իմաստը, սակայն, չի սպառվում սոսկ գրական-ժանրային նշանակությամբ։ Նա կյանքի մի ամբողջ հանրագիտարան է, որը ներառնում է գաղափարական հարստության անեզր մաշտաբներ, միացնում դարեր, ամփոփում դարերի հոգեբանությունը և պատմականորեն դիմորոշում մի ամբողջ ժողովուրդ։ Այս իմաստով հայ ժողովրդի պատմությունը դարձավ վեպ և հայ առաջին վեպը՝ ժողովրդի պատմություն։

Վեպի գաղափարական բովանդակությունն ու գեղարվեստական նպատակադրումը բացահայտելու տեսակետից հատկանշական է գրողի հետևյալ նկատողությունը. ակնարկելով այն իրողությունը, որ օտար հեղինակների գրքերը շատ հաճախ ավելի հափշտակությամբ են կարդացվում, քան հայ գրողների երկերը, Աբովյանը ցավով նկատում է. «Բայց պատճառը շատ բնական էր. էն լեզվընեբումը նրանք կարդում էին երևելի մարդկանց

գործերքը, նրա՛նց արածներն ու ասածները, նրանք կարդում էին էն բաները, որ մարդու սիրտ կարող է գրավել, չունքի սրտի բաներ էին՝ ով չի սիրել։ Ով չի ուզիլ լսել թե սերը, բարեկամությունը, հայրենասիրությունը, ծնողը, զավակը, մահը, կռիվը ի՞նչ զատ են...»։

«Վերքի» գեղարվեստական ծրագիրը նախապես էր ենթարկված մարդկային «սրտի բաների» նկարագրությանը. այնտեղ, հիրավի, զգացմունքի ամբողջ տարերքով մարդիկ վերապրում են սիրո ամենազորությունը, բարեկամության ու ընկերասիրության առաքինությունը, մահի փիլիսոփայությունը, ծնողի, զավակի բնական թրթիռը, հայրենիքի սերը և այլն։ Այս ամենը վեպում իրացվում է կառուցվածքային բարդ համադրությամբ։ Սոցիալ-կենցաղային պատկերներ՝ ճանաչողական նշանակությամբ, մարդու անհատական ինքնության հայտնաբերում՝ զգացմունքի հախուռն տարերքի մեջ, նոր մարդու իդեալ՝ քաղաքացիական հոգեբանությամբ ու ազգային ինքնագիտակցությամբ, ազգային ու համամարդկային իդեալների երազանք՝ դիդակտիկ-հրապարակախոսական խորհրդածություններում, բնության, տիեզերքի, աշխարհի առեղծվածային խոհեր՝ փիլիսոփայական զեղումների մեջ — այս ամենի միասնությամբ է պայմանավորվում «Վերք Հայաստանի» վեպի բովանդակությունն ու տիպաբանությունը։

Հիմք ընդունելով 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի և Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու իրադարձությունները, Աբովյանը պատմական շրջադարձի կիզակետում գտնում է հայ ժողովրդին և գեղարվեստորեն իմաստավորում այդ բեկման նշանակությունը՝ ազգային գոյության հեռանկարի տեսակետից։ Իսկ պատմական այդ շրջադարձի իմաստը ազգային գոյության տեսակետից ինքնին երկակի է. պարսկական բռնատիրության թոթափումը հայ ժողովրդին բաժանում է բարբարոսական անցյալից և կապում քաղաքակրթության դարի խոստացած առաջադիմության հետ։ Եվ հենց այստեղ վեպի գաղափարական հանգույցներում ի հայտ է գալիս հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման խնդիրը, որ հեղինակը թրծում է ջերմ զգացումներով՝ «օրհնվի էն սհաթը, որ ռսի օրհնած ոտը հայոց լիս աշխարհը մտավ ու ղզլբաշի անիծած չար շունչը մեր երկրիցը հալածեց»։

Աբովյանը ձգտում էր ոչ միայն կանխել ազգային պեսիմիզմի հոգեբանությունը, այլև հայ ժողովրդի հերոսական ոգու հայտնությամբ հավաստել նրա կենսունակության ու գոյության իրավունքը։ Այս իմաստով հայ ժողովրդի մեծության դիֆերամբը վեպում ոչ միայն ինքնաճանաչման կոչ էր, այլև ապագայի ազդարար։ Պատմության ողբերգական հանգույցներում մաքառման ու հերոսության ոգու հայտաբերումը մի մեծ գրավական էր, որպեսզի Աբովյանը ի լուր աշխարհի պարզեր հայոց ազգի գոյության իրավունքը. «Ով թուր ունի առաջ իմ գլխին խփի, իմ սիրտս խրի, ապա թե ոչ՝ քանի բերնումս լեզու կա, փորումս սիրտ, ես լեղապատառ ձեն կտամ. «էդ ո՞ւմ վրա եք թուր հանել, հայոց մեծ ազգին չե՞ք ճանաչում»։

Այս կանչը պատմության գեղարվեստական ընկալման լայն տեսահորիզոն է գծում։ Հայերի ազատագրությունը անակնկալ չէր առկա իրադարձությունների տեսակետից, այլ պատմության տրամաբանությամբ երաշխավոր-

ված անհրաժեշտություն։ Այս իմաստով էլ պատմավեպի աբովյանական ըմբռնումը ուրույն գեղարվեստական լուծում է ստանում։ «Վերք Հայաստանին» պատմավեպ է ոչ միայն պատմական իրողությունների հավաստիությամբ, այլև այն իմաստով, որ ժողովրդի պատմության դարերն է կապակցում, նրա հոգեբանությունն ու կերտվածքը վավերացնում պատմության փիլիսոփայությամբ։

Պատմական անցյալի զորավիգներն անիմաստ են, եթե հող չեն գտնում ներկայի մեջ։ Աբովյանը կամրջում է անցյալը ներկայի հետ, միացնում ժողովրդի պատմության թելերը, գործնական ազգապահպանության նշանաբան պարզում հայրենիքի և հայրենասիրության գաղափարը։ Գեղարվեստական հետաքրքիր ասոցիացիաներով և փիլիսոփայական խոր իմաստավորումներով է գրողը վեպի հիմնադրույթի մեջ հայտնաբերում այդ գաղափարը։ Նա բացում է աշխարհի անսահմանության առեղծվածները՝ բնություն, տիեզերք, աստված, կարդում մարդու բնական զգացմունքի բոլոր էջերը, չափում այդ ամենը երկրային անցողիկ գոյության խորհրդով և այս ամենի դիմաց պարզում հայրենիքն ու հայրենասիրությունը որպես կյանքի ու գոյության գերագույն նպատակ։ Մարդիկ հեղում են իրենց անձնական զգացմունքները, սիրում են որպես ընկեր, բարեկամ, տխրում ու ողբում են իրենց կորուստը, հանուն զգացմունքի դիմում անձնազոհության. բայց կա մի գաղափար, որ նույնպես արժանի է սիրո, վշտակցության և անձնազոհության՝ հայրենիքը։ Այս անհրաժեշտությամբ է գրողը հայտնվում վիպական պատումի հանգույցներում. նա բանաստեղծացնում է մարդկանց զգացմունքները, վիշտն ու տառապանքները, որպեսզի ինքն էլ իր հայրենական վիշտը բացի մարդկանց ու աշխարհի առաջ, հուշի նրանց փառքի ու հիշատակի վեհությունը այն անձնազոհության, որ արվում է հանուն ազգի ու հայրենիքի։

«... Ախր մեր ազգը, որ խեղճ ա մնացել, թրի, կրակի եսիր, բոլորի պատճառն էս ա, որ մեզ մեկ աստղ չի ըլում՝ թե մենք ո՞վ ենք, մեր հավատն ի՞նչ ա, ինչի՞ համար ենք էկել աշխար. քոռ գալիս ենք, քոռ գնում», այսպես են դատում վեպի հերոսները։ Ժողովրդի ազգային զգացումների այս տարերային գեղումները որսալով, Աբովյանը ձգտում էր այն բարձրացնել քաղաքացիական ինքնագիտակցության։ Այս ուղիներում է նա գտնում իր գլխավոր հերոսի՝ Աղասու կերպարի գեղարվեստական զարգացման ներքին խթանը։ Պատմական հեռատեսության և աշխարհայացքի խոր դեմոկրատիզմին պիտի վերագրել այն փաստը, որ «Վերք Հայաստանիի» հեղինակը իդեալ-հերոս է դարձնում ժողովրդի մարդուն։ Համաշխարհային ռոմանտիզմի պատմության մեջ բացառիկ օրինակներից է դա, երբ գեղագիտական իդեալն այդքան մերձեցվում է իրականությանը։ Աղասին իդեալականի և իրականի մի հետաքրքիր ձուլվածք է։ Գտնելով իրականության մեջ, գրողը նրան բարձրացնում է այդ իրականությունից, օժտում ռոմանտիկական անհատի բնորոշ գծերով և հակադրում նույն միջավայրի ավանդական սահմանափակությանը։

Ազատասիրության մի բնածին տրվածք խոհական երանգ է տալիս Աղասու բնավորությանը։ Նա փորձում է յուրովի ըմբռնել բնության ու տիեզերքի գաղտնիքները և մի տարերային պանթեիզմով սուզվում է արարչագործության առեղծվածի մեջ։ Այստեղ իսկ բնության հրաշքը, տիեզերքի իմաստուն·

նպատակաբանվածությունն ու ներդաշնակությունը կյանքի մի ուրույն փիլիսոփայությամբ են լուսավորում Աղասու ռոմանտիկական բնազդը։ Եթե ազատ է բնությունը, ուրեմն ազատ է ծնվել նաև մարդը, եթե արարիչը բարեգութ է բնության շռայլ հրաշալիքներով, ուրեմն մարդն էլ պետք է բարի լինի մարդու հանդեպ և անուն թողնի բարի գործով։ Ազատասիրության այս զգացումն Աղասու էության մեջ վերաճում է ավելի մեծ ընդհանրացման և ի վերջո հանգում ազգի ու հայրենիքի ազատագրության գաղափարին։ Եթե բռնությունը հերքվում է բանականությամբ ու բնական ազատությամբ, ուրեմն մի ազգի բռնությունը մյուսի նկատմամբ իրավունք չէ, այլ անարդարություն։ Եթե բռնությունն իրավունք չէ, բայց գործող օրենք է, իսկ ազատությունն իրավունք է, բայց օրենք չէ, ուրեմն բարոյախոսությանն ու աղոթքին ապավինելը սին պատրանք է և բռնությունը պետք է ոչնչացնել բռնությամբ։ Ինչպես տեսնում ենք, Աբովյանը վեպի գաղափարական դրույթները չի արտահայտել մերկապարանոց տիրադներով և որպես գեղագետ դրանց տվել է հոգեբանական ու փիլիսոփայական լուծումներ։

«Վերք Հայաստանին» մի անկրկնելի գեղարվեստական համապատկեր է, ուր արտացոլում են գտել դարաշրջանի սոցիալ-փիլիսոփայությունը, կյանքն ու կենցաղը իրական, գունեղ, կենդանի պատկերների մեջ։ Աբովյանը հայտնաբերեց հայոց աշխարհաբար լեզվի հարստությունը, հմայքն ու ճկունությունը, նրա գեղեցկագիտական անսահման կարողությունը։

* * *

50—60-ական թվականների հայ իրականությունը հատկանշվում է տնտեսական, քաղաքական կյանքի վերելքով։ Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը նոր տեղաշարժեր է ստեղծում հասարակական կյանքում, նպաստում մշակույթի և մտավոր գործունեության այլևայլ բնագավառների ու կուլտուր-կրթական ձեռնարկումների աշխուժացմանն ու առաջընթացին։ Ստեղծվում են բարեգործական ընկերություններ, բացվում դպրոցներ, հիմնադրվում թատրոններ, ընդլայնվում են հասարակական մտքի հետաքրքրության շրջանակները, բուռն վերելք է ապրում հրապարակախոսությունը, ձևավորվում է հեղափոխական-դեմոկրատիզմը որպես դարաշրջանի մտածողության բարձրագույն արտահայտություն։

50—60-ական թվականների գրական շարժումը հատկանշվում է գրական տարբեր ուղղությունների ու հոսանքների գոյակցությամբ։ Թեև կլասիցիզմը դեռևս հարատևում էր, այնուամենայնիվ այն դադարել էր գործնական ու տեսական հարց լինելուց։ Բայց արդեն ձևավորվում է գրական մի նոր ուղղություն՝ ռեալիզմը, իսկ ռոմանտիզմը ավելի ու ավելի էր ցուցադրում երկփեղկումը՝ առաջադիմական ու հետադիմական թևերի։

Սարսափած Եվրոպայի քաղաքական ցնցումներից ծնունդ առած հասարակապետության ուրվականից, հայ «ազգայինները» ճգնում էին հայկական միտքը հեռու պահել այդ գաղափարների ներթափանցումից։ Հետադեմ ռոմանտիզմի առավել աչքի ընկնող գաղափարախոսներն էին Զամուռճյանը,

Փափազյանը, Մսերյանը, Այվազովսկին, գրականության մեջ՝ Նար-Դոսը, Թերզյանը, Հիսարյանը և ուրիշներ։

Մինչդեռ ազգային-պահպանողական ռոմանտիզմը ձգնում էր ետ դարձնել պատմության անիվը, ռոմանտիզմի առաջադիմական թևը սոցիալական և ազգային այլ գաղափարներով էր ոգեշնչված։ Աշխարհը համակած քաղաքական հեղաշրջումներն ու ազատագրական շարժումները և այն իդեալները, որոնք խորհրդանշում էին այդ տեղաշարժերը, ռոմանտիկական ոգի էին ներշնչում հայկական ազգային հոգեբանությանը։ Եվ հիրավի, ոչ մի բան չէր կարող ավելի հուսավառ հնչել պատմության քառուղիներում տրորված մի ժողովրդի համար, որքան դարի նշանաբանած գաղափարները՝ ազգ, հայրենիք, ազատություն, եղբայրություն, հավասարություն։

Բայց այս ոգևորությունը գրականության մեջ տևեց մինչև 60-ական թվականների կեսը։ Վերահաս քաղաքական հանգամանքները թե՛ Արևելահայաստանում և թե՛ Արևմտահայաստանում ցրեցին ազգային-ազատագրության պատրանքները, որը և գուշակեց հայկական ռոմանտիզմի առաջին վայրէջքը։

Հասարակական միտքն ու գրականությունը բուռն որոնումներից հետո հանձնվում են տեղատվության ալիքին։ Դադարում են «Հյուսիսափայլն» ու «Կռունկը», հոգեվարք է ապրում «Մեղու Հայաստանին», ստանդական ու օրամեջ կյանք է վիճակվում «Հայկական աշխարհին», Պոլսի «Մեղուն» այլևս առաջվա սրությամբ չէր հնչում, իսկ «Բազմավեպը» Վենետիկի միաբանության բանասիրական հետախուզումներով էր զբաղված։ Մյուս քիչ թե շատ աչքի ընկնող պարբերականները («Արշալույս Արարատյան», «Արարատ», «Սիոն» և այլն) իրենց նեղ ու հետահայաց հարցասիրություններով, իսկ «Մասիսն» ու «Փունջը» գրական ամլությամբ, ի վիճակի չէին ընթացք տալու մտավոր շարժմանը։

Մինչդեռ կլասիցիզմը հեռանում էր պատմության ասպարեզից, իսկ ռոմանտիզմը ջլաձգվում էր ազգային-ազատագրական շարժման տարուբերումների հետ, ծնունդ է առնում գրական մի նոր ուղղություն՝ ռեալիզմը, առաջադրելով կյանքի ուսումնասիրության ու սոցիալ-հոգեբանական վերլուծության գեղագիտական իր սկզբունքները։ Այդ ուղղությունը նշանավորվում էր այնպիսի գրողների երկերով, ինչպես Մ. Նալբանդյանը, Գ. Սունդուկյանը, Ղ. Աղայանը, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանը, Պ. Պռոշյանը և ուրիշներ։

50—60-ական թվականներին հայ գրականությունը դրվում է զարգացման լայն ուղիների վրա։ Արդեն բավականաչափ ժառանգություն ու ավանդներ էին ստեղծել պոեզիան, արձակը, դրամատուրգիան, ձևավորվում է գրական քննադատությունը, գրականությունն ավելի ու ավելի ներազդող ուժ էր ստանում հասարակական կյանքի ասպարեզներում։

Այն ժանրը, որ այդ տասնամյակներում հնչում էր ամբողջ ձայնով՝ պոեզիան էր։ Մեծ էր պոեզիայի հասարակական արձագանքը, հայկական իրականությունը շնչում էր բանաստեղծությամբ։ Բնության, սիրո, կարոտի անձնական խոհերի նուրբ, լիրիկական տրամադրությունների հետ, ամբողջ լիությամբ հնչում էր քաղաքական-հայրենասիրական մոտիվը։ Հայրենիքի կարոտը շարժում է հայ բանաստեղծների ազգային զգացմունքները։

Դորպատյան ուսանողների հավաքույթներում ստեղծվեցին հայկական մի քանի ազգային երգեր՝ Գ. Միրիմանյանի «Հայոց աղջիկները», Ք. Պատկանյանի «Ինձ համար չէ գարնան գալը», Գ. Դոդոխյանի «Միծեռնակը», Խ. Ավագյանի «Հայոց գինին», որոնք այսօր իսկ պահպանում են իրենց հմայքը։

Ռոմանտիկական պոեզիան թոթափում է «Երկիր դրախտավայրի» տեսիլքը և շոշափում իրական հայրենիքի մտապատկերը, որն այնպես գեղեցիկ է ուրվագծվում Ն. Ռուսինյանի «Կիլիկիա» բանաստեղծության մեջ.

Երբոր բացվին դռներն հուսո,
Եվ մեր երկրեն փախ տա ձմեռ,
Չքնաղ երկիրն մեր Արմենիո,
Երբ փայլե յուր քաղցրիկ օդեր,
Երբոր ծիծառն ի բույն դառնա,
Երբոր ծառերն հագնին տերև.
Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ, որ ինձ ետուր արև...

Հայկական պոեզիան հեղափոխական լիցք է ստանում. Մ. Նալբանդյանը երգում է մարդկության ազատագրության քաղաքական հիմնը, Ռ. Պատկանյանն իր ազգային-ազատագրական երգը նշանաբանում է «ռազմի քնարով», Ս. Շահազիզը ռոմանսների նվագը խլացնում է մարտակոչի հրավերով, Մ. Պեշիկթաշլյանը հնչեցնում է Զեյթունի հերոսամարտի հավերժության երգը։

Բայց երբ տեղի են տալիս ազատագրության ռոմանտիկական հույսերը և լռում է Պատկանյանի «ռազմի քնարը», Շահազիզը ընդմիշտ հրաժեշտ է տալիս պոեզիային, իսկ Պեշիկթաշլյանն անձնատուր է լինում մռայլ ու մահաշտ էլեգիային, ասպարեզ է գալիս Պետրոս Դուրյանը՝ ազգային վիշտը վերապրելու որպես համաշխարհային թախիծ։

Էական տեղաշարժեր են տեղի ունենում դրամատուրգիայի բնագավառում։ Կլասիցիզմի ազդեցությունն այստեղ բավական տևական եղավ։ Եթե արևմտահայերը նախապատվում էին կլասիկական և պատմա-ռոմանտիկական դրաման, ապա արևելահայ թատրոնն ու դրամատուրգիան հակված էին առաջնություն տալու ռեալիստական կատակերգությանը։

Պատմա-հայրենասիրական դրամայի անցումը կլասիցիզմից ռոմանտիզմին վավերացվեց ժանրային մի տիպով, որը հատկանշվում է ռոմանտիզմի և կլասիցիզմի ուրույն համադրությամբ։ Միջակա տեղ գրավելով կլասիցիզմի և ռոմանտիզմի արանքում, այդ դրամատուրգիան պահպանում էր կլասիկական դրամայի օրենքները, բայց միաժամանակ յուրացնում էր ռոմանտիկական դրամայի սկզբունքները։ Պատմական հանգամանքների քաղաքական սրությունն այստեղ ավելի էր գործում, քան գրական ավանդույթը։ Այդ մի ժամանակ էր, երբ թատրոնը ամբիոն էր և կոչված էր ազդելու հասարակական մթնոլորտի վրա։ Ռոմանտիկական մելոդրաման անկատար էր հնչում այդ պահանջի տեսակետից և հայ դրամատուրգները ձեռք էին մեկնում Վոլտերին։ Այն, ինչ ամենից ավելի հատկանշական է հայ պատմա-հայրենասիրական դրամային, դա նրա քաղաքական-տենդենցիոզ բնույթն էր, արծարծած

գաղափարների արդիական շեշտվածությունը։ Պատմական անցյալի համանըման դրվագների մեջ օրվա քաղաքական դեպքերն ակնարկող այդ դրաման հատկանշվում է ենթատեքստային արտահայտություններով, թափանցիկ ակնարկումներով, հուշող խրադրություններով։ Հերոսները հանդես են գալիս որպես առաջադրված թեզերի արտահայտիչներ, գործողության հանգամանքներն ու հոգեբանական վերապրումները տեղի են տալիս գաղափարական տիրադների առաջ։ Դերասանի խոսքը շատ անգամ ուղղված է լինում ո՛չ թե դիմացինին, այլ հանդիսատեսին, ուր անմիջական արձագանք էին գտնում նրա ակնարկներն ու պաթետիկ-հայրենասիրական կոչերը։ Դրամայի հաջողության գաղտնիքը ոչ թե էսթետիկականն էր, այլ էթիկականը, որքան որ հագուրդ էր տալիս հանդիսատեսի ազգային-հայրենասիրական զգացումներին։ Սրանով պետք է բացատրել Սրապիոն Հեքիմյանի («Արտաշես և Սաթենիկ», «Հմայակ և Աշխեն», «Սամվել» և այլն), Հակոբ Կարենյանի («Շուշանիկ», «Վարդան Մամիկոնյան»), Թովմաս Թերզյանի («Հովսեփ գեղեցիկ», «Մովսես», «Հռիփսիմե») և այլ հեղինակների դրամատիկական երկերի հասարակական հնչումը, դրամաներ, որոնք գրված լինելով օրվա պահանջի թելադրանքով, այժմ միայն գրական-պատմական նշանակություն ունեին։

Ի՞նչ է ուսուցանում պատմա-հայրենասիրական դրաման։ Առաջադրելով ազգային-ազատագրության իդեալը, պատմա-հայրենասիրական դրաման փորձում էր պատմության դասերի մեջ կռահել ազգային դժբախտության չարիքը և պատժել այն, ինչը արժանի է դատապարտման։ Եվ նրանք գտնում են այդ չարիքը ի դեմս դավաճանության ու անմիաբանության։ Այստեղ էլ լուծվում են պատմա-հայրենասիրական դրամայի գաղափարական ու գեղարվեստական հանգույցները։ Իդեալն ու հակաիդեալը ելնում են դեմ-հանդիման, կանխորոշում հերոսների վարքը՝ բարի կամ չար և լուծում հանգույցը բարու հաղթանակով։

Մինչդեռ արևմտահայ դրամատուրգիան կլասիցիզմից ռոմանտիզմին անցնելու և արդիական թեմայի որոնումներով էր զբաղված, արևելահայ թատրոնը իր արվեստն էր կատարելագործում ռեալիստական կատակերգության բնագավառում։

Արևելահայ դրամատուրգիայի զարգացումը, որ զգալի չափով պայմանավորված էր ազգային թատրոնի ստեղծմամբ, նախապես ուղեկցվում է տեսական պայքարով։ Ո՞րն է հայ թատրոնի ու դրամատուրգիայի ուղին՝ պատմական անցյալը մեծարող դասական ողբերգությունը, թե կենցաղային ռեալիստական կատակերգությունը։ Առաջադրված հարցը ազգային պահպանողականները լուծում էին հօգուտ դասական ողբերգության, հեգնելով կենցաղային կատակերգության «գռեհիկ» արվեստը։ Դեմոկրատական հոսանքի գըրողներն, ընդհակառակը, պաշտպանում էին ռեալիստական թատրոնի ու դրամատուրգիայի սկզբունքները, այստեղ նշմարելով ժողովրդի առաջադիմության, սոցիալական ու ազգային ինքնագիտակցության խորհուրդը։ Գրական բանավեճն ավարտվում է ռեալիզմի հաղթանակով, որը մեծապես խթանում է ռեալիստական կատակերգության զարգացմանը։ Ասպարեզ են գալիս մի շարք դրամատուրգներ, գրվում, բեմադրվում և հրատարակվում են տասնյակ ոդևիլներ ու կատակերգություններ։ Ն. Ալադաթյանի «Վա՜յ իմ կորած

50 ոսկի», Ն. Փուղինյանի «Հազար թումաննոց կարա», «Դալալ Ղազո», Գ. Շիրմազանյանի «Իմ նշանածն Արաղն ա», «Ազգային հարսանիք», Միք. Պատկանյանի «Միջի մարդ կամ մոցիքուլ», «Մեկը նշանած մյուսը կին», «Սատանի փայ», «Սուտ բարեկամ», «Քաղքի հանաք», Միք. Տեր-Գրիգորյանի «Պառավներում խրատ», «Ով է մեղավոր», «Վայ քի իմ վեչեր», «Էս էլ քեզ դալալություն», այլ հեղինակների պիեսները և, վերջապես, Գ. Սունդուկյանի երկերը հիմք են դնում հայկական ռեալիստական դրամատուրգիային։

Առավել դժվար էր ընթանում գեղարվեստական արձակի ձևավորման պրոցեսը։

Նկատելի փաստ է, որ հայ նոր արձակի սկզբնավորումը առավելապես կապվում է վեպի հետ։ Վեպը ավելի շուտ ինքնորոշվեց և ավելի շուտ գտավ ազգային ձևը, քան «փոքր» ժանրի արձակը։ Այսուհանդերձ, այստեղ ևս նկատելի էր որոշ շարժում և ժանրային որոնում։ Մամուլի թերթոններում հետզհետե լույս են տեսնում բարոյախոսական զրույցներ, մանրապատումներ ու կենցաղապատկերներ, որոնք մի կողմից ժանրային խոսքի ձևեր են որոնում, մյուս կողմից գեղարվեստական մտածողությունը մերձեցնում կենցաղագրական ռեալիզմին։ Դրական այս նախափորձերի կողքին երևան են գալիս նովելներ ու պատմվածքներ՝ արդեն ժանրային տարատեսակների տիպաբանական որոշությամբ։

Գեղարվեստական արձակի առավել տիրապետող ժանրը՝ վեպը, արդեն 50—60-ական թվականներին հանդես էր գալիս իր ներքին ճյուղավորումներով՝ սենտիմենտալ, ազգային-ռոմանտիկական և կենցաղային-ռեալիստական։

Սենտիմենտալ վիպագրության ամենաբնորոշ օրինակը Հ. Հիսարյանի «Խոսրով և Մաքրուհի» (1851) վեպն է։ Սյուժե ընտրելով դժբախտ սիրո պատմությունը, հեղինակը փորձում է հաստատել ճակատագրի ու նախախնամության գոյությունը։ Միստիցիզմի ու ֆատալիզմի ջատագովության այս հետադեմ հայեցությունը քաղաքական կերպարանք է ստանում նույն հեղինակի մյուս վեպում՝ «Նեռն կամ կատարածն աշխարհի» (1866), ուր մաղձ է թափվում դեպի հասարակապետություն դիմորոշված հայ մտավորականության հասցեին և ապոկալիպտիկ թվերի մեջ գուշակում Նեռի ծնունդն ու աշխարհի կործանումը։

Ստ. Ոսկանի «Հայ դյուցազնուհի մը», Խ. Միսաքյանի «Սոփիա», Ա. Հայկունու «Էլիզա» վեպերն այլ ուղի են գծում արևմտահայ վիպագրության մեջ։ Առաջադիմական ռոմանտիզմի այս գրողները նախընտրում են ազգային-քաղաքական թեման, վեպը ծառայեցնում ազգային-ազատագրության գաղափարների արծարծմանը։ Պատկերելով ազգային կացության սարսափները, նրանք մի կողմից քարոզում էին հայրենասիրություն, արթնացնում ազգային արժանապատվության զգացումը և մյուս կողմից փայփայում ազգի ազատագրության ռոմանտիկական երազանքը։

Հայ կնոջ սխրանքի լեգենդանման մի պատումի սյուժեով Ստ. Ոսկանը «Հայ դյուցազնուհի մը» (1859) վեպում պատկերում է պարսկական բռնության սարսափները և միաժամանակ վեհացնում հայ կնոջ ազգային արժանապատվության զգացումն ու հերոսական բնավորությունը։ Խաչատուր Մի-

սաքյանի «Սոփիա» վեպում դրվատվում է հայկական մտքի ու ձիրքի ստեղծագործ կարողությունը։

Ա. Հայկունու «Էլիզա» (1861) վեպը պատկերում է թուրքական բռնապետության աղետներին ենթարկված հայ ժողովրդի իրավազուրկ կացությունը և խտալցի հերոսի այլաբանական խոհերում արտահայտում հայրենիքի սերն ու կարոտը, ազատագրության հույսն ու երազանքը։

Արևմտահայ վիպագրության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում «Ագապին» («Ագապի հիքեայեսի»), որը ժամանակին արժանացել է Մ. Նալբանդյանի բարձր գնահատականին։ «Ագապին» լույս է տեսել 1851 թվականին՝ հայատառ տաճկերենով[7]։ Թեմա ընտրելով պոլսահայ կյանքում սուր բնույթ ըստացած դավանաբանական երկպառակությունը, հեղինակը դատապարտում է այդ իրողությունը և առաջադրում ազգային միասնության գաղափարը։ «Ագապին» հարուստ է ռեալիստական պատկերներով, պոլսահայ արիստոկրատական բուրժուազիայի կենցաղային ու ընտանեկան բարքերի սուր մերկացումներով։

Արևելահայ վիպագրության ժողովրդային ուղին կանխորոշվեց Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանիի» հայտնությամբ՝ 1858 թվականին։ Նա գրական ուղենիշ հանդիսացավ արևելահայ վիպագրության ապագա երկու թևերի՝ ազատագրական-ռոմանտիկական, որի առաջին նմուշները տվեց Րաֆֆին («Սալբի», «Հարեմ») և կենցաղագրական-ռեալիստական, որը գեղարվեստական արտահայտություն գտավ Մ. Նալբանդյանի «Մինին խոսք, մյուսին հարսն», «Մեռելահարցուկ», Պ. Պռոշյանի «Սոս և Վարդիթեր», Ղ. Աղայանի «Արություն և Մանվել», Գ. Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեր-Սարգիս» ստեղծագործություններում։

Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանի (1837—1920) «Տեր-Սարգիս» վեպը լույս է տեսել «Հյուսիսափայլ» ամսագրում՝ 1861 թվականին։ Թեև այն անավարտ է (ինչպես հավաստում են փաստերը, վեպի տպագրությունը կասեցվել է պահպանողական տարրերի բանսարկության հետևանքով), բայց առկա հատվածները ցույց են տալիս, որ վեպը սոցիալ-կենցաղային մի իսկական պամֆլետ է հայ հոգևոր դասի հասցեին։ Հեղինակը ստեղծել է Տեր Սարգսի հավաքական տիպը, որը խտացնում է հոգևոր դասի արատավոր գծերը՝ այլասերում, շահասիրություն և մտավոր սահմանափակություն։ Այս անողոք ռեալիստական քննադատությունը նկատի առնելով, Մ. Նալբանդյանը Գ. Տեր-Հովհաննիսյանին անվանեց «հայկական Գոգոլ», ակնկալելով գրական մի «փայլուն գալոցք»։

Մ. Նալբանդյանը թողել է գրական-հրապարակախոսական հարուստ ժառանգություն։ Լինելով դարաշրջանի հայ ամենախոշոր անհատականություններից մեկը և ուղղություն ու ընթացք տալով հայ հասարակական մտքի պատմությանը, նա ուրույն տեղ հատկացրեց իրեն նաև հայ գրականության պատմության մեջ որպես բանաստեղծ, արձակագիր և գրական քննադատ։

Մ. Նալբանդյանի պոեզիան հարուստ է թեմատիկ որոնումներով ու արծարծած մոտիվներով։ Նա գրել է հայրենասիրական բանաստեղծություններ

[7] Վեպը հայերեն լույս է տեսել 1953 թ. Գ. Ստեփանյանի թարգմանությամբ։

(«Հիշենք», «Մամիկոնյան մեծ Վահանի պատասխանը», «Օշական», «Իտալացի աղջկա երգը» և այլն), երգիծական ոտանավորներում ծաղրել հետամնացությունը, ազգային մեծատոհմների ու հոգևոր դասի արատավոր վարքագիծը («Հիմարաց ուսման վերա ունեցած կարծիքը», «Ну хорошо», *«Ճշմարտություն», «Հայ մարդու հայրենիքը», «Առօրյա աշխարհ», «Աղցմիք», «Կընդուկ պոչատ...»), ներբողել երևելի անունների հիշատակի մեծությունը («Հենրիկոս Թովմաս Բոքլի հիշատակին», «Ժ. Ժ. Ռուսսոյի հիշատակին»)։ Սակայն նրա պոեզիայի ամենաարժեքավոր էջերը կազմում են խոհական-փիլիսոփայական բանաստեղծությունները՝ «Վազող ջրին», «Անցած օրերի», «Մըտածություն», «Լուսին», «Բանաստեղծ», «Ապոլոնին», «Մանկության օրեր» և այլն։ Բանաստեղծը ձգտում է իմաստավորել իր գոյությունը մեծ իդեալների որոնումով։ Պոետական այս մտորումները փիլիսոփայական ընդհանրացման են հասնում «Ազատություն» բանաստեղծության մեջ, որը հայ պոեզիայի գլուխ-գործոցներից է, ազատության մի իսկական հիմն.*

— Ազատությո՜ւն,— գոչեցի,—
Թող որոտա իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ,
Թող դավ դնե թշնամին,
Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
Մինչև անարգ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտի կրկնեմ
Անդադար ազատությո՜ւն...

Նալբանդյանի խոհական-փիլիսոփայական քնարերգությունը մեծ գաղափարների պոեզիա է, ուր ազգային իդեալներն ու անձնական խոհերը բարձրացվում են տրամադրությունների համամարդկային հնչման։

Նշանակալից է Նալբանդյանի դերը հայ գեղարվեստական արձակի ձևավորման պատմության մեջ։ «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» և «Մեռելահարցուկ» երկերն արևելահայ ռեալիստական վիպագրության առաջին նըմուշներն էին։

«Մինին խոսք, մյուսին հարսն» (1857) վիպակի սյուժեն վերցված է Նոր Նախիջևանի կյանքից։ Հելսինկիի համալսարանի բնագիտական ֆակուլտետն ավարտած Գևորգ Շահումյանը վերադառնում է հայրենի քաղաքը՝ լուսավորություն տարածելու խանդավառ ցանկությամբ։ Սոցիալական արմատական բախումներ չէր ակնկալում գաղափարական երիտասարդը. նա քննադատում է հետամնաց բարքերն ու կենցաղային նախապաշարմունքները և շատ շուտով իրեն ամբողջովին գտնում բախման հանգույցում, որից, սակայն, դուրս է գալիս հաղթանակով։ Ակներև է, որ Նալբանդյանը վեպի կոնֆլիկտին տվել է լուսավորական ռեալիզմին յուրահատուկ բարոյաբանական լուծում, սակայն դա բնավ էլ չի բացառում հայ վիպագրության առաջին նմուշներից մեկի ճանաչողական ու գրական արժեքը։

Թեմատիկ և սյուժետային նորույթ էր Նալբանդյանի «Մեռելահարցուկ» («Հյուսիսափայլ», 1859, № 8—10) վեպը, ուր գրողի ռեալիզմը հասնում է սոցիալական խոր թափանցումների՝ ի հակակշիռ սիրապատում սյուժեների,

որոնք ըստ մի որոշ գրական կարծիքի, պարտադիր են վեպի համար։ Նալբանդյանը վիպական իրականություն է դարձնում հասարակական կյանքի բոլորովին նոր բնագավառներ, սյուժեն, կոնֆլիկտը, գաղափարական հանգույցը կառուցում հասարակական հոսանքների և դրանց կրող սոցիալական ուժերի բախման վրա։ Վեպի գաղափարական հերոսը՝ Կոմս Էմմանուելը լուսավորության, առաջադիմության, գիտության ու ճշմարիտ հայրենասիրության ջատագով է, իսկ հակոտնյաները՝ Շաքարյանց, Մանթուխյանց և սրանց հովանավոր բուրժուա Հովնաթանյանցը՝ խավարամտության, սնապաշտության և կույր նախապաշարմունքի կրողներ, որոնց անձնավորությունը, կենցաղն ու ընտանեկան բարքերը ենթարկված են սուր ծաղրի ու քննադատության։

Մ. Նալբանդյանի անվան հետ է կապվում հայ գրական-քննադատության կոչումը։ Հիմնավորելով քննադատության անհրաժեշտությունը և չափանիշ դիտելով այն «որևիցե ազգի լուսավորության աստիճանի», Նալբանդյանը, մասնավորապես, շեշտում էր քննադատության դերը ազգային գրականության զարգացման գործում։ «Այն ազգը,— գրում է նա,— որ չունի կրիտիկա, չունի և մատենագրություն. պատճառ՝ մատենագրությունն առանց կրիտիկայի, միևնույն է, ինչպես մարմինն առանց հոգու»։

Նալբանդյանի քննադատական հայացքների առանցքը ռեալիզմն է։ Առաջադրելով կյանքի ու գրականության փոխադարձ կապի պահանջը, նա գեղարվեստականության չափանիշ էր պարզում ճշմարտությունն ու բնականությունը, գեղեցկի հասկացությունը կապում կյանքի ու բնության հետ։ Էական է դիտել, որ ռեալիզմի գեղագիտության հարցերը Նալբանդյանի քննադատական հայացքներում չեն արտահայտվում սոսկ գործնական նշանակությամբ, այլ ստանում են տեսական-փիլիսոփայական հիմնավորում։ Այս տեսակետից ուշագրավ են հատկապես «Հեգելը և նորա ժամանակը», «Աշխարհաբարի քերականության ներածություն» և «Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթերի» աշխատությունները։ «Կրիտիկան» գրական երևույթների գեղագիտական փիլիսոփայական վերլուծության մի բացառիկ օրինակ է և որպես այդպիսին մնում է հայ քննադատական գրականության դասական նմուշներից մեկը։

Առաջին չափածո գործերը Ռափայել Պատկանյանը տպագրել է Գ. Պատկանյանի «Արարատ» շաբաթաթերթում՝ 1850 թ., բայց նրան ազգային բանաստեղծի համբավ բերեց «Արաքսի արտասուքը» (1855) հայրենասիրական լիրիկական ասքը, որը, հիրավի, գծեց արևելահայ ազատագրական-հայրենասիրական պոեզիայի ուղին։

Տակավին 50-ական թվականներին Ռ. Պատկանյանը առաջադրում էր ազգային-մտավոր գործունեության մի ծրագիր, որը բնորոշում է նրա պոեզիայի ոգին և ուղղությունը։ Մերժելով սենտիմենտալ-բարոյախոսական ազգասիրությունը, նա դրան հակադրում է ակտիվ հայրենասիրության մի ըմբռնում, որը պայքարի ու անձնազոհության, զենքի ու արյան հատուցման մեջ էր գտնում ազգի փրկությունը։ Այստեղ իսկ օրինակ պարզելով Գուստավ Ադոլֆի, Վիլհելմ Տելի, Դմիտրի Դոնսկոյի, Պուգաչովի, Ստենկա Ռազինի անունները, Պատկանյանը ստեղծում է հայ ռոմանտիկ բունտարի բա-

նաստեղծական կերպարը՝ հանձին Աղասու և Քյոռ-օղլու, որոնք մարմնավորում են ազատագրական պայքարի իր իդեալը («Աղասու մոր երգը», «Քյոռօղլի» և այլն)։

Պատկանյանի հայրենասիրական պոեզիան առաջադրում է մի ուրույն պատմահայեցություն. եթե մի դեպքում պատմական անցյալը հայելի է դառնում անփառունակ ներկան ողբալու համար («Արաքսի արտասուքը»), իսկ մի այլ դեպքում պատմության էջերում կարդում է ազգային դժբախտության չարիքը («Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմը), ապա մի երրորդ հետևությամբ, նա մոռացություն է կոչում անցյալի հերոսներին և մարտահրավեր կարդում ներկա սերնդին («Հայ պատանին երգում է»)։

Ազատագրական պայքարի ռոմանտիկական մարտակոչը, սակայն, անխառն բանաստեղծական ներշնչում չէր Պատկանյանի պոեզիայում։ Նրան յուրահատուկ էր մի զգոն ու մտրակող հայացք իրականության հանդեպ։ Եվ այստեղ ռոմանտիկական հեգնանքը մի սուր զենք է ներկայանում ծաղրելու իրական-այլանդակը, այն, ինչ դեմընթաց է առաջադիմությանն ու ազատագրության իդեալի կենսագործմանը («Մայրաքաղաքում կրթած հայ երիտասարդ», «Մայրաքաղաքում կրթած հայ աղջիկ», «Ալեն տանն է», «Հայ և հայություն», «Բարոյավեպ» և այլն)։

Պատկանյանի պոեզիան մի որոշ չափով տուրք տվեց ազգային ռոմանտիզմի վերացական պատրանքին։ «Տարաշխարհիկ» երիտասարդության հայրենասիրական հովերից էր սնվում այս ռոմանտիզմը, երիտասարդություն, որ գաղափարներ էր մտորում և ծրագրեր հորինում «գեղեցիկ հեռվում», առանց խորապես ճանաչելու ժողովրդին, առանց շոշափելու իրական այն ուժերը, որոնք պիտի իրականացնեին ազատագրական պայքարի գործը։

1866 թ. Պատկանյանը տեղափոխվում է Նոր Նախիջևան և նվիրվում դպրոցական-կրթական գործունեության։ Այլևս չէր հնչում բանաստեղծի ազգային-հայրենասիրական քնարը և երբեմնի մարտական բանաստեղծը գրում է արձակ ու չափածո երկեր՝ Նոր Նախիջևանի բարբառով, և հենց նույն միջավայրի կենցաղի ու բարքերի թեմաներով։ Գրողը սուր ծաղրի է ենթարկում տեղական վերնախավի սոցիալական չարարկումները, քննադատում հետամնացությունն ու գավառական սահմանափակությունը, պատռում ազգային «բարերարների» երեսպաշտ դիմակը։ Բարբառային արձակ գործերից ուշագրավ են հատկապես «Ջախու», «Փորսուղին Ավագը», «Պաց աղպար», «Նոր տուն, հին տուն», «Քուլական մեռելները», «Խոռթլուխ» պատմվածքները։

70-ական թվականների ազգային-քաղաքական իրադարձությունները նոր բեկում առաջացրին Պատկանյանի ստեղծագործական կյանքում։ Ռուս-թուրքական պատերազմը վերստին հուսավառում է հայերի ազատագրության երազանքները։ Դեռ Բուլղարիայի ազատագրության հեռավոր արձագանքները էին լսվում, երբ Պատկանյանը գուշակեց նաև Հայաստանի ազատագրության արշալույսը։ Նրա ռոմանտիկական պոեզիան ամբողջ տարերքով հանձնըվում է երկունքի պահի ջղաձիգ ապրումներին։ Մեկ մեկու հաջորդում են մարտական բանաստեղծությունները՝ «Մշեցու հեկեկանքը», «Ղարիբ մշեցի», «Վանեցոց աղոթքը», «Վանեցի մոր երգը», «Վանեցի գեղջուկի տաղը» և այլն։

Հազիվ քսանամյա պատանի էր Սմբատ Շահազիզը, երբ լույս ընծայեց բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուն՝ «Ազատության ժամերը»։

60-ական թվականների ազգային-քաղաքական իրադարձությունները նոր լիցք հաղորդեցին Շահազիզի բանաստեղծական ներշնչումներին։ «Հյուսիսափայլի» գաղափարական համախոհը միանգամից գտնում է մի պատրաստի աշխարհայացք և իր պոեզիան վերաձևում ազգային-քաղաքական մոտիվների առանցքի վրա։ «Նախ քաղաքացի և ապա պոետ»՝ ահա նրա ռոմանտիզմի գեղագիտական հավատամքը։ Նա արդեն գաղափարի երգիչ է, սերն ու վայելքն այլևս չեն հրապուրում նրան, նրա էությունը համակված է ազգի ազատագրության և մարդկության բարօրության ռոմանտիկական վեհությամբ։ Քաղաքացի բանաստեղծն իր քնարը նվիրաբերում է «ազգի պիտույքին», երգում հայրենի սերը, մեծարում նրա պատմական հերոսությունը և հուսավառում ազատագրական պայքարի նրա իղձերը։ «Ազգային վիճակ», «Ինձ մի սիրիր», «Խորհրդածություն բանաստեղծի», «Բռնավոր սուլթան», «Եղվիտներ և Ջեյթուն», «Պոետ, նյութապաշտ և քաղաքացի», «Իտալուհիք և իտալացիք» բանաստեղծություններով, ինչպես և «Լևոնի վիշտը» պոեմով Շահազիզը անփոխարինելի տեղ նվաճեց XIX դարի հայ ազատագրական-ռոմանտիկական պոեզիայի պատմության մեջ։ Շահազիզը ստեղծել է նաև մի քանի քնարական երգեր, որոնցից «Երազը» («Ես լսեցի մի անուշ ձայն...») մինչև այսօր էլ հուզում է իր երգային հմայքով։

Ազգային-ազատագրության հարցում անմասն չմնալով ժամանակի հեղափոխական մտայնությունից, Շահազիզը, սակայն, սոցիալ-քաղաքական իր ընդհանուր հայեցությամբ մնաց լիբերալ-լուսավորչության սահմաններում։ Դրա ցայտուն գեղարվեստական արտահայտությունն էր «Լևոնի վիշտը» (1864) պոեմը, որն իբրև չափածո վեպ ժանրային նորույթ էր հայ գրականության մեջ և որոշակիորեն կրում էր Բայրոնի ու Պուշկինի գրական ազդեցությունը։

Պոեմի ռոմանտիկ հերոսը՝ հայրենի եզերքից վաղուց հեռացած, ժամանակի առաջադիմության և գիտության ոգուն հաղորդակից Լևոնը, ազգային գիտակցությամբ առնված, մեկնում է հայրենի եզերքը, իր կյանքը նվիրաբերելու թշվառ հայրենիքին, լուսավորությամբ փրկելու իր տառապած ու հարստահարված ազգը։ Նա մի յուրատեսակ Չայլդ Հարոլդ էր, սակայն ոչ համաշխարհային թախծի տրամադրությամբ և դեպի էկզոտիկ եզերք ռոմանտիկական փախուստով, այլ մի անհատ, որ «հայրենի վիշտն» է կրում և ձգտում հայրենիք՝ փարատելու նրա տառապանքը՝ դարի առաջադիմության լույսով։

«Լևոնի վիշտը» Շահազիզի գեղարվեստական հավատամքի ամփոփումը հանդիսացավ։ Հետագայում նա հանդես եկավ «Հրապարակախոս ձայն» (1881), «Ամառային նամակներ» (1897) և այլ հրապարակախոսական երկերով, գրեց բանաստեղծություններ, որոնք, սակայն, էական երանգներ չբերեցին նրա հայեցության մեջ և նրա անունը կապված մնաց 60-ական թվականների գրական շարժման հետ։

Գաբրիել Սունդուկյանը հայ ռեալիստական դրամատուրգիայի հիմնադիրն է։ Յուրացնելով ռուս և եվրոպական դրամատուրգիայի ավանդները,

նա հայ ռեալիստական դրամատուրգիան բարձրացրեց սոցիալական մեծ ընդհանրացումների և գեղարվեստական կատարելության։ Սունդուկյանը ստեղծեց գեղարվեստական մնայուն կերպարների մի ամբողջ շարք, որոնք նախօրինակ հանդիսացան հայ քննադատական ռեալիզմի ապագա գրական տիպերի համար։ «Խաթաբալա», «Էլի մեկ զոհ», «Քանդած օջախ», «Պեպո» երկերով Սունդուկյանը հայկական կատակերգությունը դուրս բերեց կենցաղային պատկերների նեղ ոլորտից և ազգային թեման բարձրացրեց համամարդկային հնչման։ Արտաքուստ միայն կատակերգական՝ նրա պիեսները սոցիալական դրամաներ են՝ ուժեղ բախումներով, հոգեբանական լուծումներով ու բարդ կոլիզիաներով։ Ռեալիստորեն արտացոլելով բուրժուականացող քաղաքի սոցիալական ու բարոյական այլափոխումները, Սունդուկյանը վեր է հանել հայ առևտրական բուրժուազիայի գաղափարազրկությունը, շահասիրությունն ու սոցիալական էգոիզմը, մտավոր սահմանափակությունն ու կենցաղի ճղճիմությունը, ուր ամեն մի բարձր զգացմունք տրորվում է շահախնդրության մոլուցքի մեջ։ Դրամատուրգը խորապես համակրել ու կարեկցել է անմարդկային այդ հարաբերությունների անմեղ զոհերին։ Սունդուկյանի պիեսները ցուցադրում են հայկական առևտրական բուրժուազիայի սոցիալական կենսագրությունը։

Սմբատ Շահազիզ

Սունդուկյանի ստեղծագործական խիզախումը «Պեպոն» էր՝ հայ դրամատուրգիայի գլուխ-գործոցը։ Անփոխարինելի հմայքով օժտված ժողովրդական հերոսի հոյակապ կերպարը, համարձակ սոցիալական կոլիզիան, բեմական խոսքի շեքսպիրյան լիությունը, շեշտուն ու իմաստավոր մենախոսությունը, գործողությունների դրամատիկական ընթացքը գեղարվեստական արտակարգ հմայք են տալիս երկին։ Բուրժուազիային և աշխատավորին կանգնեցնելով դեմ առ դեմ, հեղինակը իրար է հակադրում երկու աշխարհ, ուր ամենազուրկ աշխատավորը վեհանում է իր առաքինությամբ, արժանապատվությամբ, հոգու մաքրությամբ և խիզախ ու հանդուգն ընդվզումով փշրում «վերին» հասարակության պայմանական պատրանքները։

Սունդուկյանը հայ գրականությանը տվեց մնայուն գեղարվեստական մի քանի տիպեր՝ Պեպո, Զամբախով, Զիմզիմով և ուրիշներ. նրա պիեսները շուրջ հարյուր տարի զբաղեցնում են հայ թատերաբեմը։

Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը գրական-հասարակական ճանաչում գտավ որպես դրամատուրգ։ Նա հեղինակել է մի քանի պատմական ողբերգություններ՝

«Կոռնակ», «Արշակ Երկրորդ», «Վահե», «Վահան Մամիկոնյան», որոնք ժամանակին բեմադրվում էին պոլսահայ թատրոններում և բուռն ընդունելության արժանանում։ Արձագանքելով ազգային-ազատագրական շարժման իրադարձություններին, Պեշիկթաշլյանն իր ողբերգություններում փառաբանում է հայրենասիրությունը, պատմական Հայաստանի հերոսականությունը և, ի ցույց դնելով դավաճանությունն ու երկպառակությունն իբրև ազգային դժբախտության նախապատճառ, դատապարտում ու պատժում է այն որպես չարիք։ Ժանրի ասպարեզում Պեշիկթաշլյանի բերած նորույթն այն է, որ նա հրաժարվեց գրաբարից ու բեմը տրամադրեց հանդիսատեսին հասկանալի ընտիր աշխարհաբարին և, խախտելով դասական ողբերգության սկզբունքները, պատմա-հայրենասիրական դրաման մերձեցրեց ռոմանտիզմին, լայն տեղ տալով հերոսների զգացական-հոգեբանական ապրումների բացահայտմանը։ Որքան էլ Պեշիկթաշլյանի դրամաները ժամանակին մեծ արձագանք էին գտնում, այնուամենայնիվ, այժմ դրանք միայն պատմական նշանակություն ունեն։ Նրա տաղանդը մնայուն արժեքներ ստեղծեց քնարական բանաստեղծության բնագավառում. նա դասվեց հայ գրականության դասականների շարքը։

Պեշիկթաշլյանի պոեզիան ռոմանտիզմի և դասականության մի ներդաշնակ ձուլվածք է, որն ի հայտ է բերում արվեստի կատարելության ամբողջ հմայքը։ Պեշիկթաշլյանի գրական խառնվածքը չի հանդուրժում ուժեղ պոռթկումներ, կրքերի հախուռն տարերք, փիլիսոփայական առեղծվածների ներխույզ որոնումներ. նա հանդարտ է, ներդաշնակ և զգայուն։ Պեշիկթաշլյանի պոեզիայի ամենասուրբ և փայփայած գաղափարը հայրենիքն է և հայրենասիրությունը։ Նա ոգեշնչվել է քաջագործ նախնիների հերոսությամբ («Քերթողական ոգին Հայաստանու ի քուն», «Դիւցազունք հայոց», «Ջրոսանք Արտաշեսի առաջնոյ», «Հրաւեր ի մարտ խոսրովու մեծի», «Ի նահատակութիւն Վարդանանց» և այլն), վերապրել պատմական Հայաստանի կործանման էլեգիան, հուսավառվել ազգային զարթոնքի ռոմանտիկ հովերով, բայց ի վերջո, փշրված հույսերով անձնատուր եղել տխուր մահերգությանը։

Պեշիկթաշլյանի հայրենասիրական պոեզիայի լավագույն նմուշներից են «Սերն Վանա», «Եղբայր եմք մեք», «Գարուն», «Ո՜հ, ինչ անուշ և ինչպես գով...» և զեյթունյան շարքի բանաստեղծությունները՝ «Հայ քաջորդի», «Մահ քաջորդվույն», «Թաղումն քաջորդվույն», «Հայ քաջուհին»։ Սրբագործելով գեղեցիկ զգացմունքով փայփայված քնարական հայրենիքը, որպես անփոխարինելի կարոտ, հոգու հանգրվան և մասունք դարձած հիշատակներ, բանաստեղծը անմահությամբ է փառապսակում Զեյթունի հերոսներին, որոնք նահատակությամբ հուսավառեցին հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հավատը.

Ու ծափ զարկին մեր հարց ոսկերք,
Զի չէ մեռած հայոց կրակ,
Ու ցնծացին այնչափ զոհեր,
Զի լուծավ վրեժ յարեան վտակ.

Խնդաց Մասիս, մայր իմ, և դում
Ուրախ լուրեր տար ի Զեյթուն։

Պեշիկթաշլյանը հայ պոեզիան հարստացրեց սիրո և բնության բանաստեղծական գոհարներով, որոնք աչքի են ընկնում ձևի կատարելությամբ, ներդաշնակ ռիթմով ու երաժշտականությամբ։ «Թույլ տուր», «Քնար և շիրիմ», «Աշուն», «Առ զեփյուռն Ալեմտաղի», «Գացեք, իմ տաղք...», և այլ քնարական երգերում բանաստեղծը հրմայում է սիրո զգացմունքի թրթռումներով, բնության նուրբ ու խորհրդավոր շարժումների զգացողությամբ։

Մկրտիչ Պեշիկթաշլյան

Պետրոս Դուրյանը գրել սկսել է վաղ պատանության հասակից և ապրելով հազիվ քսան տարի, թողել է գեղարվեստական մի ժառանգություն՝ դրամատուրգիայի և պոեզիայի ասպարեզում, որը զբաղեցնում է հայ դասական գրականության փայլուն էջերից մեկը։

Դուրյանի բանաստեղծական քնարին չվիճակվեց իր նախորդների ռոմանտիկ-հայրենասիրական ոգեշնչումը. հույսի ու հավատի ժամանակներն անցել էին։ Ոչ ոք այնպես չվերապրեց քաղաքական ռեակցիայի մռայլը, ինչպես Դուրյանը։ «Նոր սև օրեր», այսպես նրան ներկայացավ արևմտահայության իրական կացությունը։ Բանաստեղծը մի վերջին ճիգ ևս արեց, փորձեց վերապրել հույսերի երբեմնի ռոմանտիկ ոգևորությունը, ճչաց «ահագին ցավի» ազգային բողոքը, «զենքին դեմ զենք» մարտակոչեց, խաղաղվեց «սիրո և միության» գեղեցիկ պատրանքով, բայց դրանք այնպես էլ մնացին որպես անձնական արձագանքներ։ Ռոմանտիկ բանաստեղծը մեն-մենակ մնաց տխրամած հայրենիքի հետ և փարեց նրան սիրո ու գորովանքի անձնականորեն այնքան մոտ ու հուզաթաթավ նվիրումներով («Իղձք առ Հայաստան», «Իմ ցավը»)։

Ինքնամոռաց ու թրթռուն ազնվությամբ բանաստեղծը հայրենիքը ձուլեց իր էության հետ, որպեսզի այն շաղարտի որևէ այլ գայթակղությամբ։ Նա պատրաստ է նոճի դառնալ և շուք տալ հայրենիքին, արցունք լինել և ցողել հայրենի դամբանները, հուր դառնալ և ազատություն տալ հային, պատրույգ լինել և լուսավորել հայրենիքի փառքը, արյուն դառնալ և կարմիր ներկել հայրենի սևը, գերեզմանում իսկ քնարի ձայն լինել և երգել հայրենի երգը։ Ոչ մի բան այնքան ցավալի չէ բանաստեղծին, որքան հեռանալ կյանքից՝ առանց մի շյուղ դնելու հայրենիքի օգտին.

Հեք մարդկության մեկ ոստը գոս՝
Հայրենիք մը ունիմ թշվառ.
Ջօգնած անոր մեռնի՜լ աննշան.
Ո՜հ, ա՜յս է սոսկ ցավ ինձ համար։

Դուրյանը վիթխարի նորարար է հայ պոեզիայի պատմության մեջ. հայ բանաստեղծական արվեստը նա բարձրացրեց ձևի կատարելության և համապարփակ ընդգրկումների։ «Հանճարեղ անհատի» ռոմանտիկական մեծությամբ նա ակնկալեց աշխարհն իր ամբողջ բարդությամբ. զգացմունքների, խոհերի մի անհուն աշխարհ, որն ավելի լայն է, ավելի տարբերքոտ, ավելի դրամատիկ, քան երբևէ ընդգրկել է հայ պոեզիան։ Դուրյանը խախտեց լիրիկական մոտիվի միագծությունը և բանաստեղծությունը հարստացրեց հույզերի լիությամբ, տրամադրությունների բարդ համադրությամբ։ «Սիրել», «Դրժել», «Լճակ», «Իմ մահը», «Տրտունջք» և այլ բանաստեղծություններ համապարփակ ընդգրկումների երկեր են, որոնք ընդլայնում են հայ քնարական պոեզիայի գեղարվեստական հնարավորությունները։ Դուրյանը հայ պոեզիային հաղորդեց փիլիսոփայական խորություն, զգացմունքների մեծությունը հանգեցնելով տիեզերական մասշտաբների և առեղծվածային խորհումների։ Նրա ռոմանտիկական «եսը» իր մեջ բեկեց մարդկության ճակատագրի տիեզերական կնճիռը. անձնական ողբերգությունն ու ազգային վիշտը բարձրացրեց համաշխարհային թախծի։ Եթե մի կողմից նրա «ռոմանտիկ պանթեիզմը» միտում էր լուծել ոգու և գոյի, կյանքի ու մահվան, ոչնչի ու հավերժության, երկնքի ու երկրի գաղտնիքը, այստեղ իսկ ընդվզում տիեզերական անարդարության դեմ և հեգնելով արարչագործին՝ ժխտում է հանդերձյալը և անմահություն գտնում «մեկ շյուղի» հավերժության մեջ, ապա, մյուս կողմից, կանգնում է իդեալի ու իրականության խզման հանգույցում և ողբում տրոհված մարդկության ճակատագիրը։ Եվ ինչքան էլ նրա պոեզիայում իդեալը թրթռում է մի հանգչող նրբությամբ ու պարուրող քաղցրությամբ, որքան էլ բանաստեղծը ռոմանտիկորեն վեհացնում է սերը, փորձում խաղաղ ու ներդաշնակ բնության մեջ փարատել իր խռովքը, այնուամենայնիվ, այդ ամենը հնչում է որպես պատրանք։ Ոչ մի բանով նա չի կարողանում լցնել իդեալի և իրականության միջև բացված ճեղքը, համեզրել նպատակը ձգտման հետ, սերը՝ վայելքին, գեղեցիկը՝ զգացումին։

Պ. Դուրյանին ուրույն տեղ է պատկանում հայ դրամատուրգիայի պատմության մեջ։ Նա թողել է թատերական մի շարք երկեր՝ «Վարդ և Շուշան», «Սև հողեր», «Ասպատակություն պարսկաց ի Հայս», «Անկումն Արշակունի հարստության», «Թատրոն կամ թշվառներ», որոնք նոր վերաձևումներ են կատարում ժանրի ասպարեզում։ Առաջին նորամուծությունն այն էր, որ Դուրյանը պատմական դրաման ենթարկեց ռոմանտիկական արվեստի սկզբունքներին։ Դուրյանի պատմահայեցողությունը շատ կողմերով վերանայում է գեղարվեստական նախորդ չափանիշները։ Ամենից առաջ նա ի հայտ բերեց նյութի ազատ տնօրինում և դրամայի սյուժեն հարստացրեց կենցաղի ու անձնական կյանքի պատկերներով։ Նրա պատմական դրամայի իդեալ-հերոսը ոչ թե արքան է կամ իշխանը, այլ ժողովրդի մարդը՝ իր ճշմարիտ հայրենասիրու-

թյամբ և անձնազոհ քաղաքացիությամբ։ Այստեղ էլ Դուրյանը ժողովրդական կյանքի փիլիսոփայությունը հակադրում է վերին պալատներին, երջանկություն, առաքինության խորհուրդը խլում պալատական կյանքի աղտեղությունից և հատկացնում գեղջկական հյուղակի մաքրությանը։ «... Ի՞նչ է թագը, թուղուն աստղ մը, ի՞նչ է ծիրանին, ժողովրդական արյամբ կարմրած պատանքի կտոր մը, զոր դարձյալ ժողովուրդը կը կարկտե. ի՞նչ է պալատը, վիրապ մը; ուր մարդիկ շղթա և տապար կկռեն իրենց նմանները հարվածելու. ի՞նչ է թագավորը, թագ կրող չոր գանգ մը, որ մութին մեջ կը հարվածե», «Եվ միթե աշխարհի վրա կա թագ մը, որ արյունոտ չըլլա»,—սոցիալական հակասությունների, տերերի ու հպատակների հակադրության, պալատական բարքերի այսպիսի սուր

Պետրոս Դուրյան

մերկացումը նոր երևույթ էր հայ պատմա-գեղարվեստական գրականության մեջ։ Դուրյանը առաջադրում էր բոլորովին նոր ու «դաժան» պատմահայեցություն. նա անողոքաբար պատռում է պատմության գունազարդված քողը և շքեղ վարագույրների ետև տեսնում բարքերի այլասերում, ճղճիմ շահասիրություն, խարդավանք, բռնսարկություն, ոճիրներ ու դավեր։ Այս էլ Դուրյանը համարում է հայոց պատմական դժբախտության չարիքներից մեկը։ Սա արդեն նշմարումն է ազգային-ազատագրական պայքարի ժողովրդական այն ուղու, որին պիտի հանդեր հետագա տասնամյակների ռոմանտիկական պատմահայեցությունը։

Հայ դրամատուրգիայի պատմության մեջ Դուրյանի բերած նորույթը նաև այն է, որ ռոմանտիկական դրաման ազատեց պատմական թեմայի մենաշընորհից և զբաղեցրեց արդիական-սոցիալական խնդիրների արծարծումով։ «Թատրոն կամ թշվառներն» այս իմաստով նոր խոսք էր արևմտահայ դրամայում։ Սյուժեի ողբերգական լուծումը, հերոսների կործանումը մի ուժգին սոցիալական բողոք էր կյանքի անարդարությունների դեմ, մարդու և մարդկայնության պահպանության հումանիստական բաղձանք։

2. ԹԱՏՐՈՆ

XIX դարի առաջին կեսին աշխուժացում ապրեց թատերական արվեստը։ Ամենուր կազմակերպվող սիրողական ներկայացումները հնարավոր դարձրին հայ նոր՝ արևելահայ և արևմտահայ պրոֆեսիոնալ թատրոնի ստեղծումը։ Վենետիկի ս. Ղազարի վանքում, սկսած 1770-ական թվականներից, աշակերտական ներկայացումներ են տրվել։

1790-ական թվականների կեսերից Մխիթարյանների խաղացանկում նըկատելի փոփոխություն է կատարվում։ Մի ամբողջ տասնամյակ գերազանցապես ցուցադրվում են հայ պատմական անցյալը ներկայացնող պիեսներ՝ «Վահան Մամիկոնյանը» (1792), «Ղևոնդյանց նահատակությունը» (1795), «Մեծն Վարդան Մամիկոնյան» (1799), «Հայկ դյուցազն» (1805) և այլն։ Այդ շրջանում ընդամենը երկու ողբերգության ենք հանդիպում, որոնք ունեն կրոնական բովանդակություն՝ «Տրդատա հաղթությունը» և «Վաճառումն Հովսեփա»։ Բնորոշ է, որ «Վարդանաց պատերազմը» 1795 թ. ներկայացվում է որպես «Ղևոնդյաց նահատակություն»։ Նույն դրվագը 1799 թ. ներկայացվում էր «Մեծն Վարդան Մամիկոնյան»։ Վարդան զորավարի բեմհանումը շրջադարձ էր, որը հետագայում այնքան ամուր պատվանդան ստեղծեց հայ բեմում ու գրականության մեջ։

1820—1860 թթ. բեմադրված պիեսների մեջ պատմական ողբերգություններին զուգընթաց նկատում ենք հակում դեպի կենցաղային կատակերգությունը՝ «Սաղրածու Յուսուֆ», «Ճիմինճի Ահմեդի նկարագիրը», «Ավրամ հրեա», «Վաճառական Մոշոն» և այլն, որոնց մեջ քննադատվում են հասարակական չարիք հանդիսացող երևույթները։ Ուշագրավ բացառություն է «Խեղճ Դավթին գյուղերու հարկերը թեթևացնելու համար մայրաքաղաք երթալը և հոն, այն է Պոլիս, տխրահռչակ հայի մի հնարամտությամբը խաբվիլը»։ Այս պիեսը ունի սոցիալական բովանդակություն։

Այս շրջանին է վերաբերում Մոլիերի դրամատուրգիայի մուտքը հայ իրականություն՝ Մխիթարյանների միջոցով։ 1812 թ. բեմադրվում է «Երևակայական հիվանդը», իսկ հաջորդ ձմռանը՝ «Ակամա բժիշկը», երկուսն էլ փոխադրություն Արսեն Բագրատունու[8]։

Դեռևս 1810-ական թվականներից Մխիթարյանները ներկայացումներ են կազմակերպում Կ. Պոլսի իրենց դպրոցներում։

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում նրա հիմնադրման առաջին տարիներից կազմակերպվում են աշակերտական ներկայացումներ, այդ թվում Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս»։ Թատերական արվեստը դպրոցական պատերից դուրս բերելու առաջին պատիվը արևելահայ կյանքում պատկանում է Գալուստ Շիրմազանյանին, որը 1840-ական թվականների կեսերից կենցաղային հարցեր շոշափող կատակերգություններ է բեմադրել, այդ թվում՝ Շիրմազանյանի «Ինչ ինչ գործոց Կարապետ եպիսկոպոսի» պիեսը[9]։

1846 թ. Կ. Պոլսում հիմնվում է Արամյան թատերական ընկերությունը, որը գործում է մոտ քսան տարի, ներկայացումներ տալով ոչ միայն Թուրքիայում, այլև Կովկասում (Թիֆլիս, Էջմիածին, Երևան, Նախիջևան)։ Արամյան խումբը գործում էր կանոնավոր ռոճիկով, ուներ թատերական շենք, բեմական հարմարություններ, անգամ նկարիչ-ձևավորող։ Թատերախումբը զգալի տեղ էր հատկացնում պատմական անցյալը ցուցադրող պիեսների («Թագավորացն հայոց»)։ Ուշագրավ է, որ նրա խաղացանկում եղել է Շիլլերի «Ավա-

8 Հ. Բ. Սարգսյան, Երկհարյուրամյա գրական գործունեություն և նշանավոր գործիչներ Վենետիկո Մխիթարյան միաբանության, Վենետիկ, 1905։

9 «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», № 2։

ղակների» սյունեով գրված «Ռոբերտ ավազակապետ» պիեսը։ Իր ներկայացումները տալով գերազանցապես բաց հրապարակներում պատրաստված մեծ տաղավարներում, իսկ Թիֆլիսում՝ բազմահազար հանդիսականների բավարարող փայտաշեն թատրոնում, Արամյան խումբը նպաստել է ժողովրդական լայն զանգվածներին թատերական արվեստին հաղորդակից դարձնելու գործին։

1858 թ. հունվար ամսին Մոսկվայի համալսարանի հայ ուսանողները բեմադրում են իրենց ընկերներից Հ. Գուրգենբեկյանի «Հաջի Սուլեյման» վոդևիլը, որի նյութը վերցված էր Թիֆլիսի չարչիների կյանքից։ Մեկ տարի անց նույն ուսանողները ներկայացնում են Նիկ. Ալադաթյանի «Վայ իմ կորած հիսուն ոսկին» վոդևիլը։ Այն դիտել են Մ. Նալբանդյանը, Ստ. Նազարյանցը, Մ. Մսերյանցը և ուրիշներ, որոնք առաջին անգամ արևելահայ մամուլում գրախոսականներ են գրել այդ ներկայացման մասին։

Այդ տարվա հունվար ամսից վերսկսվում են թատերական երեկույթները Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում։ Հակոբ Կարենյանը դպրոցի դահլիճում բեմադրում է իր «Շուշանիկ» պատմական ողբերգությունը։ Ներսիսյան դպրոցի օրինակով թատերական երեկույթներ են կազմակերպում գիմնազիայի հայ աշակերտները, ցուցադրելով Թիֆլիսի բարբառով գրված կենցաղային պիեսներ, ինչպես «Հայոց լեզու կամ Պետրոս և Բարբարե»[10]։

Մամուլում սկսվում է պայքար գրական ուղղությունների, թատրոնի դերի վերաբերյալ։

Գրական հին ուղղությունը խստորեն քննադատում է կենցաղային դրամատուրգիայի ջատագով Միքայել Պատկանյանը։ «Մեղու Հայաստանի» թերթում նա գրում է մի «Կրիտիկա»՝ «Շուշանիկի» մասին և, օգտագործելով Բելինսկու գրականագիտական հայացքները, փորձում է հիմնավորել թատրոնի հասարակական դերը, առաջ է քաշում իրական կյանքի արտացոլման անհրաժեշտությունը դրամատուրգիայում։

Հ. Կարենյանը պատասխանում է Միք. Պատկանյանին։ Վերջինս նորից է հանդես գալիս մամուլում, և այդպիսով բորբոքվում է ուժեղ պայքար իր դարն ապրած կլասիցիստական ուղղության և հայ թատրոնի վերելքն ազդարարող նոր ռեալիստական ուղղության միջև։

Միք. Պատկանյանը չի բավարարվում տեսական պայքարով։ Նա գրում է «Միջի մարդ կամ մոցիքուլ», «Մեկը նշանած, մյուսը կին» վոդևիլները, որոնք հաջողությամբ բեմադրվում են նրա կազմակերպած տնային թատրոնում։ Պահպանողական տարրերը Հ. Կարենյանի գլխավորությամբ վայնասուն են բարձրացնում, մեղադրելով Պատկանյանին, որ ցուցադրելով Թիֆլիսի հարուստ հայերի ընտանիքներում կատարվող դեպքերը, վարկաբեկում է «երևելի» մարդկանց։ Հասարակությունը ջերմ վերաբերմունք է ցույց տալիս դեպի կենցաղային ռեալիստական դրամատուրգիան։

Մոսկվայում և Թիֆլիսում կազմակերպված ներկայացումները հետա-

---

10 Արամ Երեմյան, Ռուսահայ թատրոնի պատմությունը, Ա հատոր, Վենետիկ, 1933, էջ 187—391։

քըրքրություն են ստեղծում թատրոնի շուրջը։ Արևելահայ մամուլը արձագանքում է թատրոնի հետ կապված հարցերին, իր էջերում պարբերաբար հրատարակելով գրախոսականներ՝ ընթացիկ ներկայացումների մասին, բանավիճային հոդվածներ՝ բեմական ուղղությունների վերաբերյալ։ «Հյուսիսափայլ», «Ծռաքաղ», «Կռունկ Հայոց աշխարհին», «Մեղու Հայաստանի» և այլ պարբերականներում լույս տեսած նման հոդվածները առատ նյութ են տալիս արևելահայ թատրոնի պատմության վաղ շրջանի մասին։

Վերոհիշյալ ներկայացումների ընթացքում աճում են դերասանական ուժերը, որոնք 1863 թ. սկզբներին Թիֆլիսում ստեղծում են արևելահայ պրոֆեսիոնալ թատրոնը՝ Պռոշյանի և ուրիշների ջանքերով։ Խումբը, նախապատրաստական անհրաժեշտ աշխատանքից հետո, նույն թվականի հունվար ամսին բեմադրում է Խ. Գալֆայանի «Արշակ Բ» ողբերգությունը, որը արևմտահայերենից արևելահայերենի է փոխադրում Պ. Պռոշյանը։

«Արշակ Բ» մեծ հաջողություն է գտնում և հասարակության պահանջով կրկնվում երկրորդ անգամ։ Այնուհետև խումբը տալիս է կանոնավոր ներկայացումներ, բեմադրում է պատմական ողբերգություններ, կատակերգություններ և վոդևիլներ։

Այս թատերախմբի գործունեության ընթացքում բեմ են բարձրանում նաև կանայք։ Առաջին խիզախ քայլը կատարում է Սոփիա Շահինյանը, որին հետևում են Սաթենիկ Ճմշկյանը և Քեթևան Արամյանը։

Արևելահայ պրոֆեսիոնալ թատերախմբի հիմնական ուժեր են դառնում Միհրդատ Ամիրկյանը, Գ. Ճմշկյանը, Արտաշես Սուքիասյանը և ուրիշներ։

Խմբի ավելի խոստումնալից ու տաղանդավոր ներկայացուցիչներից Գ. Ճմշկյանը 1860-ական թվականների կեսերից իր ձեռքն է վերցնում թատերական գործի ղեկավարությունը և դրամատուրգ Գ. Սունդուկյանի հետ միասին թատրոնը բարձրացնում մի նոր աստիճանի, ապահովում ռեալիզմի հաղթանակը։ Պատմական ողբերգությունները աստիճանաբար իրենց տեղը զիջում են կենցաղային դրամատուրգիային։ Հայ բեմում երևում են ժամանակի հասարակական կյանքը ներկայացնող տարբեր դասակարգերի պատկանող մարդիկ՝ առևտրականներ, վաշխառուներ, նաև իրենց սեփական աշխատանքով ապրող ազնիվ մարդիկ։ Մերկացվում են փողի վրա խարսխված բուրժուական խավի ընտանեկան այլանդակ ու ապականված բարքերը, կեղծիքը, խաբեությունը։

Եթե Սունդուկյանը արևելահայ թատրոնի նոր շրջադարձն էր ավետում գեղարվեստական խոշոր արժանիքներ ունեցող իր դրամատուրգիայով, ապա Գ. Ճմշկյանը նույն այդ դերը կատարում էր տաղանդավոր դերակատարումներով և թատերական գործի կազմակերպման բնագավառում հանդես բերած եռանդով։ Նրա կերտած Պեպոն («Պեպո»), Մասիսյանը («Խաթաբալա»), Միքայելը («Էլի մեկ զոհ») և այլն տասնամյակներ մնացել են անգերազանցելի։ Գ. Ճմշկյանը Սունդուկյանի կերպարների բացահայտման, ըմբռնման իր վարպետությամբ ստեղծել է մի դպրոց, ուր հետագա տասնամյակներում սովորել են շատ դերասաններ։

Գ. Ճմշկյանը համառ ու հետևողական պայքար է մղել հայ թատրոնը կլասիցիզմի կաղապարներից ազատելու, անարվեստ մելոդրամաների փո-

խարեն հայկական բեմում ռուս դասական դրամատուրգների պիեսները, արևմտաեվրոպական ականավոր հեղինակների ստեղծագործությունները բեմադրելու գործում։ Մեծ է նրա դերը թատրոնը ժողովրդական զանգվածներին մոտեցնելու, բեմը ժողովրդին ծառայեցնելու ուղղությամբ։ Նա, առաջինը արևելահայ իրականության մեջ, ներկայացումներ է կազմակերպել գավառներում, շրջել մի շարք քաղաքներում, եղել Շուշում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և այլուր։

Գրեթե նույն տարիներին է համընկնում Ռուսաստանի գավառական մի քանի քաղաքների հայ գաղթօջախների հաղորդակցումը թատերական արվեստին, Թովմաս և Պայծառ Ֆասուլաճյանների ջանքերով։ Ֆասուլաճյան ամուսինները 1866 թ. ամռանը Թիֆլիսից դուրս են գալիս շրջագայության, 1867 թ. հասնում են Մոզդոկ, կազմակերպում ժամանակավոր թատրոն և տեղի սիրողական ուժերի մասնակցությամբ տալիս հայերեն ներկայացումներ։ Մասնավորապես երիտասարդությունը մեծ հետաքրքրություն է հանդես բերել դեպի թատրոնը։ Ժամանակի մամուլը անդրադարձել է այդ փաստին, հիշատակել մի քանի երիտասարդների անուններ, որոնք մասնակցել են ներկայացումներին։

Մոզդոկից հետո խումբը մեկնել է Ղզլար, այնտեղից՝ Աստրախան, Նոր Նախիջևան, ներկայացնելով պատմական ողբերգություններ, կենցաղային պիեսներ, նաև արևմտաեվրոպական և ռուսական դասական դրամատուրգիայից նմուշներ, ինչպես Մոլիերի մի քանի կատակերգությունները։

1850-ական թվականների կեսերից դպրոցական ներկայացումների հիմքի վրա ստեղծվում են Պոլսի թաղային թատրոնները՝ Խասգյուղում, Բերայում, Օրթագյուղում և այլուր։ Սրանք գերազանցապես կազմված էին սիրողներից և բեմադրում էին պատմական ողբերգություններ։ Օրթագյուղի թատրոնը ղեկավարում էր բանաստեղծ և դրամատուրգ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը։ 1856 թ. նա բեմադրում է ինքնուրույն և թարգմանական պիեսներ, այդ թվում իր «Արշակ Բ», «Կռոնակ», որոնց անդրադարձել է մամուլը։

Նույն ժամանակամիջոցում թատերական աշխույժ գործունեություն է ծավալում դրամատուրգ Սրապիոն Հեքիմյանը։ Բերա կենտրոնական թաղամասում այդ թվականներին դեռևս արգելված էր հայերեն ներկայացումներ տալը, ուստի Հեքիմյանը նախ բեմադրում է թարգմանական մի քանի պիես՝ թուրքերեն լեզվով, նաև իր ողբերգություններից մեկը՝ իտալերեն, սակայն 1859 թ. լրջորեն զբաղվում է հայ ազգային թատրոն հիմնելու հարցով։ Մեկ տարի անց Բերայում տրվում են առաջին ներկայացումները հայերեն լեզվով, իսկ 1861 թ. դեկտեմբերի 14-ին հանդիսավոր պայմաններում բացվում է հայ ազգային «Արևելյան թատրոնի» վարագույրը։ Դա ըստ էության առաջին պրոֆեսիոնալ թատերախումբն էր Մերձավոր Արևելքում և իր գոյության մի քանի տարիների ընթացքում խոշոր դեր կատարեց պոլսահայ առաջավոր երիտասարդության գաղափարական դաստիարակության գործում։

Խանդավառ այդ օրերին, դեպքերի բերումով, Պոլսում է գտնվել Մ. Նալբանդյանը։ Նա ներկա է լինում թատրոնի հանդիսավոր բացմանը և արտասանում ծրագրային մի ճառ, որը տպագրվում է «Մեղու» պարբերականում՝ «Ազգային թատրոն Պոլսի մեջ» վերնագրով։ Նալբանդյանը այս ճառում ավե-

լի հանգամանորեն, քան Մոսկվայի ուսանողների առաջին ներկայացման առթիվ գրած նկատողության մեջ, քննության է առնում թատրոնի հեռանկարի հետ կապված հարցերը և գծում հայ թատրոնի զարգացման ուղին։ Նա խորհուրդ է տալիս զգույշ լինել արևմտաեվրոպական թարգմանական երկերից, զարկ տալ ինքնուրույն, կենցաղային դրամատուրգիային և իրական կյանքի հարազատ ցուցադրումով նպաստել ժողովրդի ինքնագիտակցության բարձրացմանը։ Մ. Նալբանդյանի դիտողությունները ծրագրային նշանակություն են ունենում թատրոնի ու դրամատուրգիայի համար։

«Արևելյան թատրոնը» քաղաքական խստագույն պայմաններում իր գործունեությունը շարունակում է մինչև 1867 թ., բեմադրելով ինքնուրույն և թարգմանական բազմաթիվ պիեսներ, որոնց մեջ նկատելի տեղ են բռնում հայ պատմական անցյալը պատկերող ողբերգությունները։ Դրանք, չնայած հիմնականում գրված էին կլասիցիզմի ոգով, իրենց բարձրացրած հայրենասիրական գաղափարներով հասարակության կողմից ընդունվում էին օվացիաներով։ Նման պիեսներից հիշատակության արժանի են Ս. Հեքիմյանի «Հարմակ և Աշխեն», «Սամվել», Մ. Պեշիկթաշլյանի «Արշակ Բ», «Կոռնակ» և այլ ողբերգությունները։

«Արևելյան թատրոնի» խումբը հաջողությամբ բեմադրում է Մոլիերի կատակերգություններից «Տարտյուֆը» և «Բռնի ամուսնությունը», Վ. Հյուգոյի «Թագավորը զվարճանում է» դրաման, Վոլտերի «Ալզիրը» և համեմատաբար քիչ թիվ կազմող ֆրանսիացի երկրորդական հեղինակների մի քանի մելոդրամաներ։

Այն փաստը, որ թատրոնը բարձրացնում էր սոցիալական անհավասարության խնդիրներ և խթանում ազգային-ազատագրական գաղափարների տարածմանը, լրջորեն անհանգստացնում է հետադեմ խավերին, որոնք բացեիբաց հանդես են գալիս թատրոնի դեմ, այն համարելով վտանգավոր մտքեր սերմանող մի վայր։

1867 թ. գարնանը սուլթանական կառավարությունը փակում է «Արևելյան թատրոնը» իր ծաղկման ամենաբուռն շրջանում։ Փակման համար առիթ է ծառայում Մ. Նալբանդյանի մահվան առաջին տարեդարձին նվիրված երեկույթը, որը հասարակության պահանջով կրկնվել է երեք անգամ, բուռն խանդավառություն առաջացնելով երիտասարդության մեջ և վերածվելով յուրահատուկ քաղաքական ցույցի[11]։

«Արևելյան թատրոնի» փակումից հետո, նույն 1867 թ., Պոլսում թատերական մի մեծ խումբ է կազմակերպում Հակոբ Վարդովյանը։ Վարդովյանի խումբը գործում է մինչև 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սկսված քաղաքական խստությունները։ Այն եղել է ամենից մեծ և կանոնավոր ծրագրով ու դրամագլխով գործող թատերախումբը ամբողջ Մերձավոր Արևելքում։ Խումբն իր կազմում ունեցել է 70—80, երբեմն մինչև 90 մարդ։

Վարդովյանի խաղացանկն էլ առաջին տարիներին բաղկացած էր պատմական ողբերգություններից և թարգմանական երկերից։ Ի տարբերություն

---

11 Գ. Ստեփանյան, *Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության*, Ա հատոր, Երևան, 1962, էջ 213—242։

զուտ ազգային՝ «Արևելյան Թատրոնի», այդ խումբը ներկայացումները փոխն ի փոխ տալիս էր հայերեն և թուրքերեն լեզուներով և դրանով էլ սկիզբ դնում թուրքական թատրոնին։

Արևմտահայ իրականության մեջ 50—60-ական թթ. ուժեղ թափով զարգանում է դրամատուրգիան։ Հանդես են գալիս մի շարք դրամատուրգներ, որոնց մեջ աչքի ընկնող դեմքեր էին Մ. Պեշիկթաշլյանը և Ս. Հեքիմյանը։

Այդ տարիներին որպես դրամատուրգ հանդես են եկել Խորեն Գալֆայանը, Թովմաս Թերզյանը, Սրապիոն Թղլյանը և ուրիշներ, որոնց պատմական ողբերգությունները նույնպես ներկայացվել են տարբեր քաղաքներում։ Սրանցից Թ. Թերզյանը հեղինակն է «Արշակ Բ» հայկական առաջին օպերայի լիբրետոյի, որը գրվել է նախ իտալերեն, ապա թարգմանվել հայերեն։

Ի տարբերություն արևելահայ իրականության, որտեղ գերակշռողը իրական կյանքը արտացոլող կենցաղային դրամատուրգիան էր, արևմտահայերի մոտ տիրապետողը մնաց պատմական անցյալի պատկերումը։ Այդ պետք է բացատրել նրանով, որ այնտեղ հուզող հարցը ազատագրական պայքարն էր, իսկ պատմական անցյալի պատկերումը խթանում էր դրան։

Կ. Պոլսին զուգընթաց թատերական աշխույժ գործունեություն է ծավալվում Զմյուռնիայի հայ գաղութում, որտեղ 1860 թ. հիմնվում է «Վասպուրական» թատրոնը, որը մեծ դեր է կատարել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նախապատրաստման գործում, «Վասպուրականի» բեմի վրա մի ամբողջ թատերաշրջան գործել է «Արևելյան Թատրոնի» խումբը՝ Ստեփան Էքշյանի գլխավորությամբ, խաղալով մեծ մասամբ ազգային պատմական ողբերգություններ։ Թե զմյուռնահայ երիտասարդությունը այդ ներկայացումների օրերին ազատագրական ինչպիսի պոռթկումներ է ունեցել, երևում է այն ընդունելությունից, որ երիտասարդները ցույց են տվել առաջին հայ դերասանուհի Արուսյակ Փափազյանին՝ օթյակներից դեպի բեմ բաց թողնելով աղավնիներ, մատուցելով ծաղկեփնջեր, նաև հայկական դրոշակ։

Վաթսունական թվականների կեսերից արևմտահայ գրականության մեջ ևս հանդես են գալիս դեմոկրատ գրողներ, որոնք դրամատիկական ստեղծագործության նյութ են դարձնում սոցիալական պայքարի հարցը։

Հ. Պարոնյանը հիմք է դնում արևմտահայ կենցաղային դրամատուրգիային իր «Ատամնաբույժն արևելյան», «Երկու տերով ծառա մը», «Շողոքորթը», հետագայում «Պաղտասար աղբար» կատակերգություններով, մեծ տաղանդով ցուցադրելով դեպի այլասերում գնացող պոլսահայ քաղքենիական ընտանիքների կյանքը, անվերապահորեն պաշտպանելով աշխատավոր ժողովրդի շահերը։

Իր դրամատուրգիայով նոր խոսք է ասում Պետրոս Դուրյանը։ «Անկումըն Արշակունի հարստության», «Ասպատակություն պարսկաց ի Հայս» և այլ պիեսներում նա ցույց է տվել հակամարտ դասակարգերի գոյությունը պատմական անցյալում։ Նրա պիեսները գրված են կլասիցիզմի կանոններին միանգամայն հակառակ, շեքսպիրյան դրամատուրգիայի սկզբունքներով։

Հայ թատրոնի ու դրամատուրգիայի զարգացման այդ բուռն շրջանը բընութագրական է նաև պոլսահայ դերասանական մի ստվար կոլեկտիվի ըստեղծումով։ Այդ երկու տասնամյակներում որպես ականավոր արվեստագետ-

ներ ասպարեզ եկան Պետրոս Ադամյանը, Մարտիրոս Մնակյանը, Սիրանույշը, Աստղիկը, Ազնիվ Հրաչյան, Ս. Պենկլյանը, Թ. Ֆասուլաճյանը և ուրիշ դերասան-դերասանուհիներ, որոնցից մի քանիսը գալով Կովկաս ու հաղորդակից դառնալով ռուսական առաջավոր թատերական արվեստին, ձեռք են բերել մեծ հռչակ, իսկ Ադամյանն ու Սիրանույշը՝ համաշխարհային համբավ։

3. ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏ

XIX դարի առաջին կեսում հայ կերպարվեստի պատմության մեջ ավարտվում է միջնադարյան արվեստից նոր շրջանին անցնելու պրոցեսը։

Զարգանում են կերպարվեստի բոլոր ճյուղերը՝ գեղանկարչությունը, կիրառական արվեստը, գրաֆիկան, քանդակագործությունը, հատկապես՝ զարդաքանդակը։ Երկրաչափական միօրինակ զարդանախշը իր պարզ հյուսվածքով զուգորդվում է փոքրաչափ խաչերին և քանդակագործության այդ բարձր արվեստը զրկում նրան բնորոշ երբեմնի մոնումենտալությունից։

Մեծ ծաղկում է ապրում գորգագործությունը, որի նախշերում մուտք են գործում սյուժետային թեմատիկ կոմպոզիցիաներ։ Ոսկերչական իրերում, հատկապես կանացի հարդարանքի զարդերում, զգալի տեղ է հատկացվում թանկարժեք քարերին, նրանց մեծությանը, ընդհանուր կոմպոզիցիայում նրանց կենտրոնական տեղ գրավելուն։ Օտար մոտիվների մուտքը սակայն չի խանգարում կատարողական բարձր վարպետության, ժողովրդական արվեստների բնորոշ ավանդների պահպանմանը և զարգացմանը։ Այդ հատկապես դրսևորվում է կարպետագործության, խեցեգործության և ասեղնագործության բնագավառներում, որտեղ ժողովրդական գեղարվեստական մտածելակերպը զուգակցվում է ուտիլիտար պահանջներին։

Գրաֆիկայի բնագավառում, արդեն ավանդական դարձած գրքի նկարազարդման արվեստին զուգահեռ, մուտք է գործում թերթերի և ամսագրերի ձևավորումը։ Զգալի տեղ է տրվում զանազան հասկացություններ խորհրդանըշող իմաստների կերպարային լուծումներին։ Հրատարակությունների զանազան երկրներում տեղավորված լինելը յուրատիպ կնիք է դնում նաև արվեստի այդ ճյուղի վրա։ Էկլեկտիկ բնույթի գրքային ու ամսագրային ձևավորումների կողքին տեսնում ենք նաև ազգային պրոֆեսիոնալ գրաֆիկների գոյությունը։ Հատկապես աննախընթաց ծաղկում է ապրում ծաղրանկարչությունը («Մեղու», «Թատրոն»), որտեղ առաջին պլան է մղվում տաղանդավոր նկարիչ Սիմոն Ցաղըճյանի անունը։ Պետերբուրգի գեղարվեստների ակադեմիայում մասնագիտական կրթություն են ստանում մի շարք շնորհալի նկարիչներ, որոնց թվում նաև Հ. Քաթանյանն ու Աղ. Հովնաթանյանը։

Հովհաննես Բաբայի Քաթանյանը (1824—1894), ոսկե մեդալով ավարտելով Պետերբուրգի գեղարվեստների ակադեմիան (1857), իր ողջ կյանքը նվիրում է մանկավարժական գործունեության, դասավանդելով Թիֆլիսի Ներսիսյան և այլ դպրոցներում։ Նա, միաժամանակ, թատերական գործի ակտիվ մասնակիցներից էր, «Հյուսիսափայլի»-ի եռանդուն պրոպագանդիստներից Կովկասում, ժամանակի առաջադեմ մտածողներից, որին իր նամակներից մե-

կում Մ. Նալբանդյանը բնորոշում է որպես «անաչառ և ազգի օգտի վերա մըտածող»։ Հասարակական գործունեության համար Հ. Քաթանյանը 1859—1862 թթ. արտաքսվում է Ստավրոպոլ։ Մի շարք բարձրարվեստ վիմագրությունների հեղինակ («Ուգոլինոյի մահը», «Քրիստոսի փորձությունը») Հ. Քաթանյանի ստեղծագործության մեջ առանձնակի տեղ են գրավում նրա գեղագրական ալբոմները, որոնք եզակի են հայ արվեստի պատմության մեջ։

Աղաթոն Մկրտումի Հովնաթանյանը (1816—1893) տաղանդավոր տոհմի միակ ներկայացուցիչն է, որը մասնագիտական կրթություն է ստացել։ Վրաստանի կառավարիչ բարոն Գ. Ռոզենի միջնորդությամբ Աղ. Հովնաթանյանը ընդունվում է Պետերբուրգի գեղարվեստների ակադեմիա (1836), սովորում ռուս նշանավոր նկարիչ Կ. Բրյուլովի արվեստանոցում։ Սկզբնական շրջանում Ա. Հովնաթանյանի ընդունակությունները երևան են գալիս դիմանըկարչության, բնանկարի և պատմական նկարչության բնագավառներում, սակայն XIX դարի կեսերին ռուս իրականության մեջ մեծ զարգացում ապրող գրաֆիկայի անմիջական ազդեցության շնորհիվ, նա վերջնականապես հակվում է դեպի հաստոցային գրաֆիկան։ Աղաթոն Հովնաթանյանը հիմնականում վիմագրության տեխնիկայով բազմացնում է իր եղբոր՝ Հակոբ Հովնաթանյանի դիմանկարչական ստեղծագործությունները («Գեներալ Ջասի դիմանկարը», «Կոմս Մ. Վորոնցովի դիմանկարը»), Ի. Շաշեմանի «Հիշողություններ Պաժերի կորպուսի մասին» նկարաշարքը, մի շարք դիմանկարներ՝ լուսանկարներից, այլ նկարիչների կատարած գրքերի նկարազարդումներ, որոնցում նկարիչը ձգտում է գրաֆիկական գծի արտահայտչականության, ճըկունության։ Աղաթոն Հովնաթանյանը, իր քանակով քիչ աշխատանքներում անգամ, հանդես է գալիս որպես վարպետ փորագրիչ, վիմագրության տեխնիկայի գիտակ արվեստագետ։

XIX դարի հայ կերպարվեստի կարևորագույն հատվածն է կազմում գեղանկարչությունը։ Դեռևս XVII—XVIII դարերում մեծ թափ ստացած որմնանկարչական արվեստն իր տեղը վերջնականապես զիջում է հաստոցային գեղանկարչությանը։ Որմնանկարչության վերջին օրինակները երևան են գալիս XIX դարի առաջին կեսում (Մեղրու եկեղեցին 1842 թ., Թիֆլիսի Նորաշենի եկեղեցին, 1834—1835 թթ.)։ Ավարտվում է նաև համքարական արվեստանոցներում արտադրվող սրբանկարների պատրաստումը (Ախալցխա, Վան, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ), քանի որ նրանց փոխարինելու են գալիս գունավոր վիմագրություններն ու լուսանկարչական աշխատանքները։

Խանական լուծը թոթափած Երևանը թեպետ դեռևս չէր դարձել հայ կերպարվեստագետների մշտական ստեղծագործության կենտրոն, բայց և զուրկ չի եղել նկարիչներից։ Երևանում է ստեղծագործել ադրբեջանցի նկարիչ Միրզա Կադիմ Երևանին (1825—1875), որի դիմանկարչական և դեկորատիվ բընույթի ստեղծագործություններում շարունակվում էին Երևանում մինչ այդ փորձած մահմեդական նկարիչների արվեստի ավանդները։ Երևան էին գալիս ռուս նկարիչները։ Երևանում որոշ ժամանակ աշխատել են նկարիչներ Հակոբ Հովնաթանյանը, Հովհաննես Քաթանյանը։ Պատմական երևույթների բերումով արևելահայ գեղանկարչության կենտրոնն է դառնում Թիֆլիսը։

Կովկասում արվեստները և մասնավորապես գեղանկարչությունը տարա-

ծելու մասին Կովկասի կառավարչապետ Ի. Պասկևիչն իր նամակներից մեկում գրում էր, որ անհրաժեշտ է «տեղի բնակիչներին ծանոթացնել գիտությունների և եվրոպական գեղարվեստների հետ»[12]։ Այդ նույն հարցը հուզել է նաև Խաչատուր Աբովյանին, որը Վ. Ժուկովսկուն և Գ. Պարրոտին հասցեագրած 1835 թ. հունվարի 21-ի և 25-ի նամակներում շարադրում է իր վերաբերմունքը դեպի գեղեցիկ արվեստները։ Խ. Աբովյանը գտնում է, որ իր հայրենակիցները նրանց միջոցով կկարողանան «ամենից լավ՝ և արագ խսկական կրթության և լուսավորության հասնել»[13]։ Որպես հիմնական առարկա Խ. Աբովյանը նկարչությունն ընդգրկում է նաև Երևանի դպրոցական ծրագրերում։

XIX դարի սկզբին Թիֆլիսում անվանի դիմանկարչի համբավ ուներ Մըկրտում Հովնաթանի Հովնաթանյանը (1779—1845)։ Նկարչական արվեստի գաղտնիքներին ծանոթանալով իր հոր՝ Հովնաթան Հովնաթանյանի մոտ, Մ. Հովնաթանյանը շարունակում է իր նախնիների սկսած գործը Էջմիածնի տաճարում, վերանորոգում նրա զարդանկարները, նկարում նոր սրբապատկերներ։ Թիֆլիսում նա արվեստանոց ուներ։ Պահպանված աշխատանքներից հատկապես ուշագրավ են Թիֆլիսի Նորաշեն եկեղեցու որմնանկարները, որտեղ հին և նոր կտակարանների թեմաները մեկնաբանված են որպես առանձին հաստոցային նկարներ։ Ժամանակի մշակույթին բնորոշ կլասիցիզմը հատկապես վառ արտահայտություն է ստացել Մկրտում Հովնաթանյանի հայ թագավորների դիմանկարների շարքում («Հայկ», «Արտաշես», «Աշոտ Ա», «Լևոն Բ» և այլն)։ Ժամանակի հայրենասիրական տրամադրություններն արտահայտող այս դիմանկարներում նկարիչը խուսափում է միօրինակությունից, տարազների ընտրության ժամանակ ձգտում պահպանել պատմական ճշմարտացիությունը, ներմուծում տվյալ կերպարին բնորոշ բազմաթիվ ատրիբուտներ։ Մկրտում Հովնաթանյանի դիմանկարչական արվեստին բնորոշ վարպետությունը հատկապես հանդես է եկել Եփրեմ կաթողիկոսի, Ս. Գուրգենբեկյանի դիմանկարներում, որոնք իրենց մի փոքր ռոմանտիկ մեկնաբանումներով և կոմպոզիցիոն ինքնատիպությամբ նախապատրաստեցին նրա որդու՝ հայ անվանի դիմանկարիչ Հակոբ Հովնաթանյանի արվեստը։

Հակոբ Մկրտումի Հովնաթանյանը (1806—1881) նկարչական կրթությունը ստացել է հոր մոտ, իսկ 1841 թ. Կովկասի կառավարչապետ Ե. Գոլովինի դիմանկարի համար Պետերբուրգի գեղարվեստների ակադեմիայից ստանում է «ոչ դասական» նկարչի կոչում։ Կովկասում դիմանկարչական արվեստի զարգացման և Ղարաբաղում վիմագրական քար գտնելու համար գնահատվում է կառավարության կողմից։ Ժամանակակիցները հատկապես բարձր են գընահատել Հակոբ Հովնաթանյանի դիմանկարների նմանությունը պատկերվող անձանց հետ։ Սակայն Հակոբ Հովնաթանյանի արվեստի նշանակությունը բնորոշվում է այն խոշոր դերով, որ նա խաղաց XIX դարի առաջին կեսի հայ ու վրաց արվեստների զարգացման գործում ընդհանրապես, և դիմանկարչության ժանրում՝ մասնավորապես։

---

12 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 780, օպ. 1, վավ. 186, էջ 1։

13 Դիվան Խաչատուր Աբովյանի, հատ. 2, Ե. 1948, էջ 25։

Հովնաթանյանի դիմանկարների պատկերասրահում հանդիպում ենք վաճառականների, մոքալաքների, ատրճանավորների, նրանց կանանց, Կովկաս աքսորված լեհ հեղափոխականի, գիմնազիստի դիմանկարների։ Նրա կտավները փոքրածավալ են, մարդիկ տեղավորված են կտավի կենտրոնում, պատկերված կրծքից կամ ծնկներից։

Հակոբ Հովնաթանյանի պատկերած կանայք (Մելիքովայի, Անանյանի, Ն. Օրբելյանի, Ս. Անդրոնիկաշվիլու, Շ. Նադիրյանի, նկարչի դստեր՝ Նունե Հովնաթանյանի դիմանկարները) սև, մուգ կապույտ կամ բաց կանաչ ազգային տարազներ են կրում, որոնք զրվագված են կարմիր, դեղին, բաց վարդագույն երիզներով։ Տարազների գունային հարաբերությունները հարստացվում են կանացի հարդարանքի իրերի դեկորատիվ էլեմենտներով։ Կանացի դիմանկարներին բնորոշ են թախծոտ, նշաձև աչքեր, բաց վարդագույն սեղմված շուրթեր, մաշկի փղոսկրյա թափանցիկություն։ Նկարիչը հատկապես նրբորեն է մոդելավորում դեմքն ու ձեռքերը, խիստ ուրվագծելով ֆիգուրների եզրագծերը։

Տղամարդկանց դիմանկարները հիմնականում կառուցված են սև, սպիտակ, կանաչ և կարմիր գույների համադրությունների վրա (Մելիքով, Գ. Քաբաչյան, Գ. Մալինցյան, Գ. Միշևսկի, Մ. Լիլիպարյան, Դե Կորմիկ և այլք)։ Այս դիմանկարներում արտահայտչական միջոցներն ավելի զուսպ են ու խիստ։ Հոգեբանական բնութագրմամբ, կոլորիտի առանձնահատկություններով Հակոբ Հովնաթանյանի լավագույն գործերի թվին են պատկանում Նատալիա Թեումյանի, Թամար Սագինյանի և Ներսես V Աշտարակեցու դիմանկարները, որոնք ոչ միայն Հակոբ Հովնաթանյանի, այլև XIX դարի հայ կերպարվեստի լավագույն գործերից են։

1860-ական թվականներին Հակոբ Հովնաթանյանը մեկնում է Թավրիզ, ապա հրավիրվում պարսկական պալատ, արժանանում «Նաղըշ բաշի» (նկարիչների գլխավոր) տիտղոսի, ինչպես նաև ստանում «էլիմի» (գիտություն) շքանշան։ Այդ շրջանից պահպանված դիմանկարներից երկուսը հատկապես առանձնանում են իրենց կոմպոզիցիայով։ Նասր-էդ-դին շահի և Մոզաֆֆեր-էդ-դին գահաժառանգի դիմանկարները օժտված են Հովնաթանյանի արվեստին բնորոշ նրբությամբ։

Հակոբ Հովնաթանյանը նոր ժամանակաշրջանի նկարիչ էր, Թիֆլիսի զարգացող մտավորականության հետաքրքիր դեմքերից մեկը։ Եթե XIX դ. սկզբին տեղի նկարիչներն իրենց գեղանկարչական կարողություններով զիջում էին ժամանակի խոշորագույն արվեստագետին՝ Հակոբ Հովնաթանյանին, ապա վերջինս էլ նրանցից վերցնում ու ստեղծագործական ինքնատիպ մշակման էր ենթարկում այն ուշագրավը, որը բնորոշ էր այդ ժամանակի Թիֆլիսի արվեստին։ Այս փոխընկալումները օժանդակել են հայ և վրաց ժողովուրդների արվեստների զարգացմանը, իսկ Հակոբ Հովնաթանյանի ստեղծագործությունը մնում է որպես հայ-վրացական մշակութային կապերի փայլուն էջերից մեկը։

Հակոբ Հովնաթանյանի ստեղծագործությամբ ավարտվեց XVII—XVIII դարերում սկիզբ առած նոր շրջանի հայ կերպարվեստի զարգացումը և յու-

բատիպ օղակ դարձավ հետագա տասնամյակների արվեստի ազգային ավանդների հիմնավորման համար։

XIX դարի հայ արվեստի նշանակալից դեմքերից է նաև Ստեփանոս Հակոբի Ներսիսյանը (1815—1884)։ Նա ծնվել է Երևանում, սովորել Ներսիսյան դպրոցում, ապա՝ Խ. Աբովյանի միջնորդությամբ ընդունվել Պետերբուրգի գեղարվեստների ակադեմիան, որտեղ սովորել է հայ նկարիչներ Աղ. Հովնաթանյանի, Մ. Մելիքովի (ծնվել է 1818 թ.), Տ. Շևչենկոյի, վրաց նկարիչ Գ. Մայսուրաձեի հետ։

Ստեփանոս Ներսիսյանի գեղագիտական ըմբռնումների համար խոշոր նշանակություն է ունենում նրա ծանոթությունը Ստ. Նազարյանի, Խ. Աբովյանի, Հովհ. Այվազովսկու և ժամանակի առաջավոր մի շարք մտավորականների հետ։ Հետագայում Ստ. Ներսիսյանը աշխատում է որպես նկարչության ուսուցիչ՝ Ներսիսյան դպրոցում, Շուշում, որտեղ միաժամանակ մեծ ջանք է գործադրում «Թանգարան վերածնության» անունը կրող հասարակական գրադարանը հիմնելու համար։ Վաթսունամյա նկարիչը մահացավ Թիֆլիսում, հիշատակ թողնելով ժողովրդին նվիրված, անձնուրաց արվեստագետի մի կերպար և հետաքրքիր ստեղծագործությունների շարք։

Ստ. Ներսիսյանը ստեղծել է պատմական թեմաներով կտավներ, ժանրային պատկերներ, դիմանկարներ և վիմագրություններ, որոնց զգալի մասը մեզ չի հասել։ Միակ պահպանված ժանրային ստեղծագործությունը, «Ջրոսախնջույք Քուռ գետի ափին» կտավն է։ Ակադեմիական նկարչության սկզբունքներով կատարված այս աշխատանքում Ստ. Ներսիսյանը պատկերել է Թիֆլիսի մոքալաքների կյանքից մի տեսարան, ռուսական-ժանրային նկարչության իր ընկալումները զուգակցելով տեղական արվեստի դպրոցի սկզբունքներին։

Ժամանակի հայ արվեստի համար միանգամայն օրինաչափ և ինքնատիպ երևույթ էր Ներսիսյան-դիմանկարիչը։ Ա. Տեր-Ղուկասյանի, Գ. Իզմիրյանի, Դ. Ակիմյանի, Ա. Մելիք-Ադամյանի և այլոց դիմանկարներում, որոշ չափով պահպանելով տեղական դիմանկարչական արվեստին բնորոշ կոմպոզիցիայի կառուցման արտաքին կողմը, Ստ. Ներսիսյանը ձգտում է պատկերված անձնավորությունների կերպարների ամբողջական բնութագրմանը, նրանց ներքաշխարհի գեղարվեստական դրսևորմանը։ Այդ տեսակետից հատկապես ուշագրավ է գեներալ Վ. Բեհբութովի դիմանկարը, որը օժտված է ներքին կամքով, խստությամբ, բնավորության զուսպ արտահայտությամբ։

Մեծ ու անգնահատելի է Ստեփանոս Ներսիսյանի վաստակը հատկապես Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի հանրահայտ դիմանկարների ստեղծման գործում։ Այս դիմանկարներն իրենց ռոմանտիկ տրամադրությամբ, կերպարների պարզ ու արտահայտիչ ներգործությամբ, կատարման բարձր վարպետությամբ հիմնավոր տեղ են գրավել հայ մշակույթի պատմության մեջ և հոգեհարազատ դարձել ժողովրդին։

XIX դարի կերպարվեստի խոշորագույն դեմքերից է աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Կոստանդինի Այվազովսկին (1817—1900)։

Հովհաննես Այվազովսկին ծնվել է Թեոդոսիայում (Ղրիմ)։ Վաղ մանկության տարիներին դրսևորած նկարչական ընդունակությունները նրան հասցրին Պետերբուրգի գեղարվեստների ակադեմիա։ Շնորհալի նկարչի համբավ ձեռք բերած երիտասարդ Այվազովսկին 1840 թ. մեկնում է Իտալիա, կյանքի հետագա տարիներին լինում բազմաթիվ երկրներում ու քաղաքներում, կազմակերպում անհատական ցուցահանդեսներ։ Սակայն մշտական բնակություն է հաստատում իր հայրենի քաղաքում, որտեղ և մահանում է 1900 թ. մայիսի 2-ին։

Հովհաննես Այվազովսկու նկարների թիվը մոտավորապես 6000-ի է հասնում։ Նա նկարել է ծովը օրվա բոլոր ժամերին, տարվա բոլոր եղանակներին։ Նրա սկզբնական շրջանի աշխատանքներում (իտալական տեսարաններ, ծովանկարներ Ղրիմից և այլն) առկա են ռոմանտիզմին հատուկ երևույթի իդեալականացում, գունային պայմանականություն։ Ժամանակի ընթացքում նրա արվեստը ավելի է կապվում իրականությանը, դառնում առավել իրապատում և հասկանալի։

Հասուն շրջանի լավագույն ստեղծագործություններից է «Իններորդ ալիքը», որտեղ Այվազովսկին հանդես է գալիս ոչ միայն որպես տաղանդավոր գեղանկարիչ, այլև որպես մեծ հումանիստ, որը հավատում է մարդու ամենակարող, ամենահաղթ ուժին։ Հովհ. Այվազովսկու տաղանդը փայլել է նաև «Սև ծովը», «Ալիքների մեջ», «Անդորրություն» և այլ աշխատանքներում։ Այվազովսկին չի սահմանափակվել միայն ծովանկարչությամբ։ Նա անտարբեր չի մնացել դեպի ռուսական ծովային նավատորմի հերոսապատումը։ Եվ ստեղծվել են ռուս իրականության մեջ առաջին կտավները՝ նվիրված ռուսական ծովայինների հերոսական գործերին՝ «Չեսմենյան ճակատամարտը», «Բրիգ Մերկուրիի ճակատամարտը թուրքական նավերի դեմ», «Նավարինի ճակատամարտը» և այլն։ Հովհաննես Այվազովսկուն հրապուրել են նաև բիբլիական թեմաները։ Նա կատարել է բազմաթիվ գծանկարներ, դիմանըկարներ։ Այս ամենի ֆոնի վրա հատկապես արժեքավոր է այն, ինչը նրան կապում է հայ իրականության հետ։ Դրանք միայն անձնական ծանոթություններ չեն հայ մշակույթի անվանի գործիչների հետ (Ղ. Աղայան, Պ. Ադամյան, Ս. Սպենդիարյան, Հ. Սուրենյանց և այլք), կամ այն մեծ նյութական օգնությունը, որ նա ցույց էր տալիս հայ գաղթականներին։ Դրանք այն ուշագրավ ստեղծագործություններն են, որոնք կատարվել են հայկական թեմաներով։

Այվազովսկու մեծությունը նրանումն է, որ իր ստեղծագործություններում նա կարողանում է գեղեցիկ զգացմունքներ ու տրամադրություն հաղորդել մարդկանց, իրականությունը վերարտադրել գեղարվեստական բարձր արտահայտչականությամբ։ Իրականության ընդհանրացված գեղարվեստական կերպարներով նա ստիպում է մարդկանց մտածել, խորհել, ուրախանալ, տրտմել, ոգևորվել, առավել զգալ իրականության գեղեցկությունը և այդ գեղեցկության մեջ տեսնել մարդու ստեղծագործական կարողությունները։ Եվ իր արվեստի այս կողմերով էլ Այվազովսկու արվեստը դուրս եկավ ազգային սահմաններից ու դարձավ համամարդկային։

XIX դարում հայ կերպարվեստը դուրս եկավ միջնադարյան նկարչության կանոնիկ դարձած սահմաններից, ընդունեց զարգացման նոր հուն, որի ձևավորմանը նպաստեց դեպի ռուսական ակադեմիական նկարչությունն ունեցած հայ նկարիչների կողմնորոշումը։ Ստեղծագործական անհատականությունների բազմազանությունը, հետաքրքրությունների լայն շրջանակները հող նախապատրաստեցին հայ դասական նկարչության նոր, աչքի ընկնող դեմքերի հանդես գալու համար։

4. ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ժողովուրդը թևակոխեց XIX դարը՝ չունենալով կազմակերպված երաժշտական կյանք, պրոֆեսիոնալ կոմպոզիտորներ ու երաժիշտ-կատարողներ։ Տիրապետողը բանավոր ավանդույթի ուժով սերնդից սերունդ փոխանցվող ժողովրդական ու գուսանական երաժշտությունն էր, որ ապրում էր ժողովրդի հիշողության մեջ։

Ըստ Ի. Շոպենի տվյալների, Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու առաջին տարիներին ամբողջ հայկական մարզում կային 96 երաժիշտներ, որոնցից 85-ը հայեր էին[14]։ Դրանք թափառաշրջիկ աշուղներ էին, զուռնաչիներ ու դուդուկահարներ, որոնք մասնակցում էին ժողովրդական տոնախմբություններին, խնջույքներին ու հարսանիքներին։

Երաժշտական գործիքներից տարածված էին. փողայիններից՝ զուռնան, դուդուկը, հովվական սրինգը, լարայիններից՝ թառը, քամանչան, քանոնը, սանթուրը, սազը և այլն։ Մշտապես գործածվում էին նաև զանազան հարկանային գործիքներ (թմբուկը, դափը, նաղարան և այլն)։ Դարի կեսերին հետզհետե մուտք են գործում երգեհոնը (գլխավորապես հայ կաթոլիկ եկեղեցում), դաշնամուրը, ջութակը և կիթառը, որոնք հայ իրականության մեջ նոր էին սկսում տարածվել։

Արևելյան Հայաստանի տերիտորիայում ռուսական կայազորներ ըստեղծվելուց հետո մուտք են գործում նաև առաջին փողային նվագախմբերը և ռուսական ժողովրդական երաժշտական գործիքները։

Հայ ժողովրդական և գուսանա-աշուղական երաժշտությունը կազմում էր ժողովրդի երաժշտական կենցաղի անբաժանելի մասը։ Սակայն նրա հավաքման և ուսումնասիրության ուղղությամբ դեռ երկար ժամանակ (մինչև դարի վերջին քառորդը) կազմակերպված աշխատանք չէր կատարվում։ Ղևոնդ Ալիշանն էր, որ 1840-ական թվականներից սկսած հավաքում և «Բազմավեպ»-ում պարբերաբար հրապարակում էր ժողովրդական (իր տերմինով ասած՝ «ռամկական») երգերի առաջին նմուշները, որոնք հետագայում ամփոփվեցին նրա «Հայոց երգք ռամկականք» (Վենետիկ, ս. Ղազար, 1852) գրքույկում։ Սա առաջին հավաքածուն էր, որի մեջ միջնադարյան հայ ժողովրդական երգերի կողքին տեղ էին գտել հարսանեկան, ղարիբության և այլ երգեր։ Ընդամենը 19 երգ էր զետեղված այդ գրքույկում, բայց դժբախտաբար,

[14] *И. Шопен*, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. С. Петербург. 1852, стр. 896—898.

առանց եղանակների։ Ղ. Ալիշանը հանդիսանում է նաև հայ ժողովրդական երաժշտության վերաբերյալ առաջին տպագիր հոդվածի[15], ինչպես և ձեռագիր մնացած մի «Երգարանի» հեղինակը[16]։

Այս տեսակետից նշանակալից էր Խ. Աբովյանի գործունեությունը։ Դորպատում ուսանելիս նա առանձին ուշադրություն էր դարձրել նաև երաժշտությանը, մշակել իր ձայնը, երգել համալսարանի երգչախմբում, ծանոթացել եվրոպական դասական երաժշտությանը և Հայաստան վերադառնալով աշխատում էր բարձր հիմքերի վրա դնել աշակերտության երաժշտական դաստիարակությունը։ Առավել կարևոր է այն, որ նա գրել և ուղարկել է Պետերբուրգի Ակադեմիա «Հայոց եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտությունը» խորագիրը կրող հոդվածը[17]։ Հոդվածի նպատակն էր ռուս մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել հայ ժողովրդական և աշուղական երգերի հավաքմանը։

Աբովյանի նման Մ. Նալբանդյանը նույնպես առանձին ուշադրություն է դարձրել ժողովրդական ստեղծագործության նմուշների հավաքման ու օգտագործման վրա։ Նա հոգ էր տանում նաև եվրոպական դասական երաժշտության տարածմանը հայկական միջավայրում։ Դրանով պետք է բացատրել, որ նրա նախաձեռնությամբ էր թարգմանվում Վերդիի «Տրուբադուր» օպերան։

1856 թ. Պետերբուրգում լույս տեսավ Գաստ-Քաթիպայի «Ազգային երգարան հայոց» ժողովածուն։ Դա առաջին տպագիր երգարանն էր, որի մեջ երգերի տեքստերի հետ միասին որպես հավելված տրված էին նաև նրանց եղանակները դաշնամուրային շարահարությամբ (նոտաների տակ խոսքեր չեն տեղադրված)։ Այս երգարանով սկիզբ դրվեց երգարանների հրատարակությանը հայ իրականության մեջ։

Այս շրջանում լույս տեսած երգարաններից կարևոր է նաև 1868 թ. Պետերբուրգում տպագրված «Քնար հայկական»-ը, որի կազմողն էր Մ. Միանսարյանը։ Այս երգարանն անհամեմատ հարուստ էր իր բովանդակությամբ և պարունակում էր տարբեր բնույթի բազմաթիվ երգեր, ինչպես և չերգվող բանաստեղծություններ՝ արտասանության համար։

XIX դարի առաջին կեսի հայ գուսանա-աշուղական երաժշտությունը հենվում էր մեծ Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության ավանդույթների վրա։ Այս շրջանի, ինչպես և հետագայում հանդես եկած աշուղների համար նա մեծ հեղինակություն էր, «վարպետաց-վարպետ» («ուստաբաշի»)։ Նրա բարերար ազդեցությունը կրեցին բազմաթիվ աշուղներ և զգալի չափով հարըստացրին իրենց աշուղական ստեղծագործությունը։ Դրանցից են՝ Շիրինը (Հովհաննես Կարապետյան, 1827—1856), Թուրինջը (Թորոս Մարթաշյան, 1792—1877), Իվանը (Հովհաննես, 1800—1864), Ազբար-Ադամը (1816—1844),

---

15 Տե՛ս «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1845, № 7, էջ 109—111, Ղ. Ալիշան, «Ռամկական երգեր» հոդվածը՝ «Նըստյալ կայր ու լայր կաքվիկն» երգի խոսքերի հետ միասին։

16 Տե՛ս Հ. Արսեն Ղազարոս Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագրություն և հանրագիտարան հայ կյանքի, հատ. 1, Վենետիկ, 1909, էջ 63։

17 Գ. Հակոբյան, Դարձյալ անծանոթ էջեր Խաչատուր Աբովյանի գրական ժառանգությունից («Սովետական արվեստ», 1959, № 1, էջ 62—67)։

Քյանհանը (Պետրոս Գնթունյանց, 1829—1886), Միսկին-Բուրջին (1810—1847), Ջարգյարը (Աբրահամ, 1824—1874), Մայիֆը (Հարություն, 1825—1901), Ջահրին (Կարապետ Կարապետյան, 1818—1888) և ուրիշներ։ Սրանք ապրել և ստեղծագործել են ինչպես բուն Հայաստանում, նույնպես և նրա սահմաններից դուրս, հորինել են այնպիսի երգեր, որոնք հանդիսանալով իրենց ժամանակակիցների մտքերի ու հույզերի արտահայտությունը, սիրվել են ժողովրդի կողմից ու մտել երաժշտական կենցաղի մեջ։ Դրանց մեծամասնությունը սիրային երգեր էին, բայց դրանց կողքին կային նաև բարոյա-խրատական, պատմական դեպքերին նվիրված, իրենց սիրելի քաղաքներն ու գյուղերը գովերգող երգեր և այլն։

Այս շրջանի աշուղական երգերը խայտաբղետ էին իրենց լեզվով։ Դեռևս տիրապետող էին պարսկերենը, թուրքերենը, ադրբեջաներենը, երբեմն էլ ըստեղծվում էին լեզվախառն երգեր։ Բայց դարի կեսերին նրանց համար հիմնականը դառնում է հայերենը, թեև այստեղ էլ միասնություն չկար։ Ոմանք օգտագործում էին գրաբար կամ տարբեր բարբառներ, և միայն դարի երկրորդ կեսին տիրապետողը դառնում է աշխարհաբար գրական լեզուն։

Երաժշտական արվեստի տեսակետից այս շրջանի աշուղական երգերը հետաքրքիր են նրանով, որ ավանդական աշուղական եղանակների հետ միասին արդեն հորինվում էին նոր մեղեդիներ, որոնց մեջ օգտագործվում էին գյուղական ու քաղաքային ժողովրդական երգերի ինտոնացիոն ու ռիթմական առանձնահատկությունները։

Դժբախտաբար, զուրկ լինելով ձայնագրման հնարավորությունից, XIX դարի առաջին կեսի աշուղների ինքնուրույն մեղեդիներից շատերը կորել են և միայն ամենացայտուն նմուշներն են պահպանվել։ Դրանցից են, օրինակ, Շիրինի «Այգեպան», «Ակնարկյա» և «Ցափընչիս կորավ», Միսկին-Բուրջու «Էշխիցդ ջունոն դառած» և «Ախչի արի», Ջարգյարի «Ախչիկ մի գնալ» և այլ երգեր։

Այս շրջանի ժողովրդական երաժշտության մեջ տիրապետողը դարձյալ գյուղական երգն էր՝ սերտորեն կապված հայ շինականի կյանքի ու աշխատանքի հետ։ Սրա հետ միասին լայն տարածում ունեին նաև աշխատանքային, ծիսական, հարսանեկան, էպիկական և այլ երգեր։ Մեծ տեղ էին գրավում հատկապես սիրային-լիրիկական երգերը, պարերգերն ու պարեղանակները, որոնք հաճախ իրենց մեջ արտացոլում էին հետզհետե արմատավորվող հասարակական նոր փոխհարաբերությունները։

Աշուղա-գուսանական ու ժողովրդական երաժշտության հետ միասին, իր գոյությունը շարունակում է նաև հոգևոր երաժշտությունը։ Միջնադարյան խազային նոտագրության անկումից հետո հայ հոգևոր երաժշտությունը խըստորեն ենթարկվում էր օտար ազդեցությունների։ Այս հանգամանքը մեծ մտահոգություն էր պատճառում ինչպես հոգևոր իշխանությանը, նույնպես և երաժշտության բնագավառում աշխատող մասնագետներին, և նրանք միջոցներ էին որոնում այդ երևույթի առաջն առնելու։ Ոմանք առաջարկում էին ընդունել եվրոպական նոտագրության սիստեմը և անմիջապես անցնել հոգևոր երգերի ձայնագրությանը՝ դրանք հետագա աղավաղումներից ու կորստից փրկելու նպատակով, ոմանք գտնում էին, որ ավելի լավ է ըն-

ունենալ հունական նոտագրությունը (փսալթիքա), իսկ շատերն էլ պահանջում էին ստեղծել հայկական երաժշտության առանձնահատկություններին համապատասխանող ձայնագրության նոր սիստեմ, որպեսզի դրանով իսկ ապահովվեր կատարվող ձայնագրությունների հարազատությունը։ Հաղթողը հանդիսացավ վերջին տեսակետը, և Պոլսում ձեռնամուխ եղան հայկական ձայնագրության նոր սիստեմի ստեղծմանը։ Այդ նոր սիստեմի ստեղծողը Համբարձում Լիմոնճյանն էր (1769—1839), որի անունով էլ այն կոչվում է Լիմոնճյանի սիստեմ։ Վայելելով Տյուզյան Հովհաննես Չելեբիի հովանավորությունն ու նյութական օժանդակությունը, Համբարձում Լիմոնճյանը (Բաբա Համբարձումը), որը լավ գիտեր եվրոպական նոտագրությունն ու հունական փսալթիքան, մի քանի տարի աշխատելուց հետո, 1815 թ. ստեղծեց հայկական նոր ձայնագրության սիստեմը՝ հարմարեցնելով այն միաձայն, վոկալ երաժշտության սկզբունքներին։ Հնչյունների բարձրությունը ցույց տվող յոթ նշանները և նրանց անունները վերցնելով միջնադարյան խազային նոտագրությունից, նա դրանք հարմարեցրեց եվրոպական նոտագրության նշաններին։ Լիմոնճյանի սիստեմի նշանները գրվում էին սովորական թղթի վրա և արտահայտում դիատոնիկ հնչյունաշարի ամբողջ տոներն ու կիսատոները։

Լիմոնճյանի սիստեմը կամ հայկական նոր ձայնագրությունը մեկդարյա կյանք ունեցավ, ենթարկվեց որոշ փոփոխությունների ու լրացումների, գլխավորապես իր աշակերտների կողմից։ Այն զգալի դեր կատարեց հայ երաժշտական մշակույթի պատմության մեջ, որովհետև նրա օգնությամբ ձայնագրվեցին և կորստից փրկվեցին հոգևոր երաժշտության բազմաթիվ նմուշներ՝ ամբողջ շարակնոցը, պատարագի երգեցողությունը, ժամագիրքը և հոգևոր այլ մեղեդիներ։ Այս գործում հատկապես մեծ է Ն. Թաշճյանի, Ե. Տնտեսյանի, Հ. Չերչյանի, Հ. Այվազյանի և այլոց վաստակը։

Սակայն Լիմոնճյանի սիստեմն ուներ նաև լուրջ թերություններ։ Հարմարեցված լինելով մոնոդիկ (միաձայն) երաժշտությանը, այն չէր բավարարում բազմաձայն, հատկապես գործիքային և նվագախմբային երաժշտության պահանջները։ Բացի այդ, Լիմոնճյանի սիստեմը պատճառ դարձավ այն բանի, որ եվրոպական նոտագրությունը հայկական դպրոցները մուտք գործեց միայն դարավերջում։

Լիմոնճյանն ու իր աշակերտները նույնպես փորձեր արեցին ստեղծելու կոմպոզիտորական ինքնուրույն ստեղծագործություններ։ Սակայն այդ փորձերը մեծ մասամբ կատարվում էին հոգևոր երաժշտության բնագավառում։ Կ. Պոլսում կազմակերպված Արամյան թատրոնում իր գործունեությունը ծավալեց արևմտահայ առաջին կոմպոզիտորներից ու դիրիժորներից Կարապետ Փափազյանը։ Ամբողջ 20 տարի (1846—1866) նա կապված է եղել այդ թատրոնի հետ, երաժշտություն է գրել ներկայացումների համար, բայց նրա ստեղծագործություններից ոչինչ չի պահպանվել։

XIX դարի առաջին կեսի երաժշտության նշանավոր գործիչներից է նաև Անդրեաս Քաղցածյանը (1809—1856)։ Նա Ղրիմի Ղարասուբազար քաղաքի ծնունդ էր, իր երաժշտական կրթությունը ստացել էր լեհական Բերդիչև քաղաքում և ապա վերադառնալով հայրենի քաղաքը, աշխատել որպես հայ

եկեղեցու երգեհոնահար։ 1852 թ. փոխադրվելով Սևաստոպոլ, սկզբում աշխատել է որպես երաժշտության դասատու, իսկ հետո՝ Սևծովյան նավատորմի փողային նվագախմբի ղեկավար։ Ղրիմի պատերազմի տարիներին նա շարունակում է աշխատել Սևաստոպոլում։ Երբ ծովակալ Նախիմովը Սինոպի ճակատամարտում ջախջախելով թուրքական նավատորմը, հաղթանակով վերադառնում է Սևաստոպոլ, նավամատույցում նրան դիմավորում են Քաղցածյանի նոր գրած «Սինոպյան քայլերգ»-ի հնչյուններով։

Արամյան թատրոնից բացի երգն ու նվագը որպես արվեստի բաղկացուցիչ մաս օգտագործվել են նաև Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Մուրադ-Ռափայելյան դպրոցական թատրոնի ներկայացումների ընթացքում։ Այդ թատրոնն ունեցել է երգչախումբ իր ղեկավարով և երգապետ, որոնց վրա էլ դրված է եղել ներկայացումների երաժշտական ձևավորման պատասխանատվությունը։

Երաժշտությունն ավելի հաճախ է օգտագործվել Կ. Պոլսի թաղային թատրոնների ներկայացումների ընթացքում։ Այսպես, Խասգյուղի թատրոնի առաջին ներկայացման համար ներբող-քայլերգ է գրել Տ. Չուխաջյանը (1859 թ., խոսք՝ Չափրաստյանի, «Ով մեր նախնի»)։ Երեք տարի անց այն, նոտաներով հանդերձ, տպագրվել է «Քնար հայկական» երաժշտական հանդեսում։

1840-ական թվականներից հայ քաղաքային բնակչության շրջաններում ուժեղանում է հետաքրքրությունը դեպի օպերային երաժշտությունը։ Դրան նպաստում են եվրոպական օպերային խմբերի հաճախակի այցելությունները Կ. Պոլիս, Զմյուռնիա, Թիֆլիս և հայաշատ այլ քաղաքներ։

Այնքան մեծ է եղել հետաքրքրությունը դեպի օպերային արվեստը, որ նույնիսկ պահանջ է առաջադրվել ազգային օպերայի ստեղծման։ Ժամանակակից հայ մամուլը հավաստիացնում էր, որ եթե հայկական օպերա ստեղծելու փորձեր լինեին, ժողովուրդը չէր զլանա իր նյութական ու բարոյական օժանդակությունը։ Նույնիսկ կոչ է արվում հասարակությանը՝ կազմակերպել հատուկ ընկերություն, որի նպատակը պիտի լիներ խոստումնալից երիտասարդների ուղարկել Եվրոպա՝ երաժշտական կրթություն ստանալու և վերադառնալուց հետո ազգային երաժշտության զարգացմանը նվիրվելու համար[18]։

Ահա այս պայմաններում էր, որ Տ. Չուխաջյանը, Միլանում երաժշտական կրթություն ստանալուց հետո Պոլիս վերադառնալով, ձեռնարկեց իր անդրանիկ օպերայի՝ «Արշակ Բ»-ի ստեղծմանը։ Տ. Չուխաջյանի «Արշակ Բ»-ն (լիբրետո՝ Թ. Թերզյանի) մեծ ստեղծագործություն էր, որի ստեղծման գործում հեղինակի կողմից հաջողությամբ օգտագործվել էր իտալական օպերայի և հատկապես Վերդիի օպերային ստեղծագործության հարուստ փորձը։

Դժբախտաբար, սուլթանական Թուրքիայի պայմաններում հնարավոր չեղավ հայկական այդ առաջին օպերան բեմադրել։ Այս բանում որոշիչ նշանակություն ունեցավ օպերայի թեման, որը ներթափանցված էր օտար բռնա-

18 «Արշալույս Արարատյան», Զմյուռնիա, 1863, № 704։

կալության լուծը թոթափելու և ազգային ազատագրության գաղափարախոսությամբ։

Հայկական օպերայի ստեղծման ուղղությամբ կատարված նախապատրաստական աշխատանքներում զգալի վաստակ ուներ նաև Գրիգոր Սինանյանը (1836—1914)։ Նա էր առաջինը, որ Պոլսում կազմակերպեց մասնավոր դպրոց, դաստիարակելով երաժիշտ կադրեր։ Նա էր, որ «Արևելյան թատրոնի» համար կազմակերպեց նվագախումբ, պարապում էր դերասան-դերասանուհիների հետ։ Կարևոր է նաև այն, որ Գր. Սինանյանը համագործակցել է «Քնար հայկական» երաժշտական ընկերության հետ, կազմակերպելով այդ ընկերության սիմֆոնիկ նվագախումբը։ Եվ, վերջապես, նա հայ երաժշտական գերդաստաններից մեկի՝ Սինանյանների հայրն էր, մի ընտանիք, որը հետագայում տվել է երաժիշտների մի քանի սերունդ։

XIX դարի կեսերից արևմտահայ իրականության մեջ դպրոցներում ըսկիզբ դրվեց երաժշտության դասավանդմանը։ Դա շատ կարևոր էր աճող սերունդների գեղարվեստական դաստիարակության տեսակետից։ Դժբախտաբար, այս շրջանում չկային երաժշտական կրթություն ստացած դասատուներ և այդ պատճառով էլ դպրոցներում երաժշտության դասավանդման գործը համարյա ամբողջապես գտնվում էր տիրացուների, դպիրների ու դպրապետերի ձեռքում։ Դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ դպրոցները գտնվում էին եկեղեցու հովանու տակ և ավանդվող նյութն էլ հոգևոր երաժշտությունն էր։ Պոլսահայ իրականության մեջ երաժշտության առաջին կրթված դասատուն Ավետիս Խորասանճյանն էր (1842—1918), որն ավարտել էր Փարիզի կոնսերվատորիան և Պոլիս վերադառնալով, երաժշտություն էր դասավանդում դըպրոցներում։ Իր նախաձեռնությամբ նա 1866 թ. սկսած աշակերտներին սովորեցնում էր եվրոպական նոտագրություն։ Նա առաջինն էր, որ ստեղծեց մանկական երաժշտություն, երեխաներին ազատելով հոգևոր երգերից։

Արևմտահայ իրականության մեջ հայ վարպետների ձեռքով պատրաստվում էին երաժշտական շատ գործիքներ (ուդ, քանոն, սանթուր, քյամանի, թառ և այլն)։ Կային ընտանիքներ, որոնք ունեին իրենց արհեստի գաղտնիքները և հարյուրավոր տարիների ընթացքում դրանք ավանդելով սերնդից սերունդ, հանդիսանում էին այդ գործի լավագույն վարպետները։ Դրանցից է, օրինակ, Զիլճյանների ընտանիքը։ Վարպետ Քերովբե Զիլճյանը (1830—1910) ունեցել է իր գործարանը, պատրաստել է բարձրորակ ծնծղաներ և հռչակվել ամբողջ աշխարհում։ Նրա պատրաստած ծնծղաներն իրենց որակով գերազանցել են եվրոպականներին թե՛ հնչողության նրբությամբ և թե՛ դիմացկունությամբ։ Սերնդից սերունդ փոխանցելով ծնծղաների ձուլման գաղտնիքը, Զիլճյանների ընտանիքն ամբողջ 200 տարի շարունակել և այժմ էլ շարունակում է այդ գործը, բազմիցս արժանանալով համաշխարհային ցուցահանդեսների մրցանակների։

Երաժշտական կյանքի կազմակերպման, ժողովրդի մեջ երաժշտական գրագիտության տարածման, դասական երաժշտության պրոպագանդայի և ազգային երաժշտության զարգացման գործում հատկապես կարևոր դեր կատարեցին երաժշտական պարբերաթերթերի հրատարակումն ու «Քնար Հայ-

կական» երաժշտական ընկերության ստեղծումը։ XIX դարի կեսերից հայ երաժիշտները ոչ միայն համախմբվել էին Թատրոնի շուրջը և իրենց գրած երաժշտությամբ ամեն կերպ նպաստում էին ներկայացումների գեղարվեստագաղափարական ազդեցության ուժեղացմանը, այլև ծավալում էին լուսավորական լայն գործունեություն՝ աշակերտության և հասակավորների մեջ տարածելով երաժշտական գիտելիքներ։ Այս հանգամանքն էլ պայմանավորեց երաժշտական մամուլի ստեղծումը։ Դրանցից առաջինը «Քնար արևելյան» պարբերաթերթն էր, որը լույս տեսավ Կ. Պոլսում, 1858 թ. մայիսից, որպես ամսաթերթ։ Հրատարակիչներն էին՝ Լիմոնճյանի ամենաընդունակ և գործունյա աշակերտ Արիստակես Հովհաննիսյանը (1812—1878) և վերջինիս աշակերտ Գաբրիել Երանյանը։ Նրանք իրենց պարբերաթերթը տպագրում էին եվրոպական նոտաներով՝ յուրաքանչյուր համարում զետեղելով իրենց ձայնագրած «Թաքսիմները», «բեշրեֆները», «սեմայիններն» ու «շարքիները»։ Այսպիսով, ամսաթերթը դարձավ եվրոպական նոտագրության տարածման կարևոր նախաձեռնողներից մեկը։

«Քնար արևելյան»-ը ունեցավ ընդամենը մեկ տարվա կյանք։ Նրան փոխարինեց «Քնար հայկական»-ը, որն սկսեց հրատարակվել 1861 թ. սեպտեմբերի 1-ից որպես երկշաբաթաթերթ։ Այս անգամ նախաձեռնողը Գաբրիել Երանյանն էր, իր աշակերտ Նիկողոս Թաշճյանի հետ միասին։ Իր նախորդի համեմատությամբ, «Քնար հայկական»-ը ուներ շեշտված լուսավորական բընույթ, քանի որ յուրաքանչյուր համարում տպագրում էր սիստեմատիկ դասընթաց ինչպես եվրոպական նոտագրության, այնպես և հայկական ձայնագրության մասին։ Եվրոպական երաժշտության դասընթացը վարում էր ինքը՝ Գաբրիել Երանյանը, իսկ հայկական ձայնագրությանը՝ Համբարձում Չերչյանը։

«Քնար հայկական»-ը ունեցավ երկու շրջան։ Առաջին շրջանն ընդգրկեց վեց ամիս և լույս տեսավ 12 համար (1861 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև 1862 թ. փետրվարի վերջը), որից հետո ընդհատվեց և ապա նույն՝ 1862 թ. ապրիլի 30-ից սկսվեց նրա երկրորդ շրջանը, երբ աշխատանքի մեջ ներգրավվեցին Տ. Չուխաջյանը և իտալացի կոմպոզիտոր Կ. Ֆոքինին։

Այս երկրորդ շրջանում «Քնար հայկական»-ը նույնանուն երաժշտական ընկերության պաշտոնական օրգանն էր։ Այդ ընկերությունը, որն առաջինն էր Պոլսում և ընդհանրապես հայ իրականության մեջ, կազմակերպվեց 1862 թ. մարտին, Գաբրիել Երանյանի նախաձեռնությամբ։ Լինելով երիտասարդ, բայց շատ ձեռներեց, կազմակերպչական արտակարգ ընդունակությունների ու մեծ եռանդի տեր մի գործիչ, նա իր շուրջը համախմբեց վերածննդի գաղափարներով տարված մտավորականների և կազմակերպեց «Քնար հայկական» ընկերությունը, որի նպատակն էր «երաժշտական ոգին արթնացնել ազգին մեջ»։ Երաժիշտներից բացի ընկերության մեջ ընդգրկվել էին նաև հայ մտավորականներ Մ. Պեշիկթաշլյանը, Գ. Օտյանը, Գ. Աղաթոնը, Ն. Ռուսինյանը, Մ. Մամուրյանը, Ս. Հեքիմյանը, Ս. Փափազյանը և ուրիշներ։ Երաժշտական երկշաբաթաթերթի հրատարակումից բացի, ընկերությունը շաբաթվա տարբեր օրերին ձրի դասախոսություններ էր կազմակերպում, նվիրված երաժշտության հարցերին, սիմֆոնիկ նվագախմբի համերգների օգնությամբ հասարակությանը ծանոթացնում էր եվրոպական դասական երաժշտությանը.

ձգտում էր բարձրացնել ժողովրդի գեղագիտական ճաշակը, ստեղծել և տարածել ազգային նոր երգեր, պարերգեր ու լիրիկական երգեր, թատերական երաժշտություն և այլն։ Ընկերության գործունեության շնորհիվ բարձրանում էր երաժշտության հասարակական նշանակությունը, այն կտրվում էր եկեղեցուց և ծառայում ժողովրդի լայն խավերի ազգային ինքնագիտակցության արթնացման գործին։

Ընկերության կազմում ընդգրկված երաժշտական գործիչները (Տ. Չուխաջյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ն. Թաշճյան, Ե. Տնտեսյան, Հ. Չերչյան և ուրիշներ). իրենց գործունեությունը շարունակեցին XIX դարի երկրորդ կեսին և զգալի չափով նպաստեցին հայ երաժշտության առաջընթացին։ Բայց ընկերության երիտասարդ հիմնադրի՝ Գաբրիել Երանյանի կյանքը շուտ ընդհատվեց։ Նա վախճանվեց 1862 թ. հոկտեմբերին, 35 տարեկան հասակում։ Իր կարճատև կյանքի ընթացքում երաժշտական-հասարակական բուռն գործունեության հետ միասին նա ստեղծեց մի շարք երգեր, որոնք այսօր էլ պահպանել են իրենց գեղարվեստական արժեքը։ Դրանցից են՝ «Կիլիկիա» (խոսք՝ Ն. Ռուսինյանի), «Հայաստան» (խոսք՝ Հ. Միրզա-Վանանդեցու), «Արիք Հայկազունք» (խոսք՝ Հ. Սվաճյանի) և այլն։

Գ. Երանյանի մահը մեծ հարված հասցրեց «Քնար հայկական» ընկերությանն ու նրա երկշաբաթաթերթին։ 1863 թ. նրանք դադարեցին գործելուց։ Դրան, անկասկած, նպաստեցին նաև Զեյթունի հերոսական ապստամբությանը հաջորդած թուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված նոր բռնությունները։

5. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

XIX դարի առաջին քառորդը արգասավոր չեղավ քաղաքաշինության և ճարտարապետության զարգացման տեսակետից, քանի որ Հայաստանի արևելյան հատվածը շարունակում էր գտնվել պարսկական, իսկ արևմտյանը՝ թուրքական տիրապետության տակ։ Այդ պայմաններում շինարարական գործունեություն ծավալելու, խոշոր մոնումենտալ շենքեր ու կառուցվածքներ իրականացնելու համար տնտեսական հնարավորությունները սահմանափակ էին։

Զգալիորեն փոխվում է դրությունը Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո, երբ ցարական, ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական իշխանությունների կողմից Հայաստանի որոշ քաղաքներում և բնակավայրերում (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Գորիս, Նոր Բայազետ և այլն) սկսում են, ճիշտ է, դանդաղորեն, սակայն որոշակի հետևողականությամբ ու ծրագրով իրականացնել քաղաքաշինական միջոցառումներ։

Այդ տեսակետից առավել ակնառու է Երևանը[19]։

Միջնադարյան Երևանը, որի մեջ մտնում էին Բերդը, Հին քաղաքը (Շահար), Կոնդ ու Դամիր-Բուլաղ կոչվող բնակելի շրջանները, ինչպես նաև

---

19 Երևանի մասին նյութերը քաղված են Ե. Շահազիզի «Հին Երևան», Երևան, 1930, Թ. Խ. Հակոբյանի Երևանի պատմությունը (1801—1879), Երևան, 1959, В. М. Арутюнян, М. М. Асратян, А. А. Меликян, Ереван, 1968, աշխատություններից։

Հրազդանի կիրճում տեղավորված Ձորագյուղը (որը սկզբում ինքնուրույն գյուղ է եղել ու հետո միացել Երևանին), ռուսական տիրապետության ժամանակաշրջանում սկսում է ընդարձակվել։ Քաղաքին է միանում նաև հյուսիս-արևելյան, ամբողջապես այգեպատ բարձունքների վրա տեղավորված Նորքը։

Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում Խանի-բաղ կոչվող բարձիթող տարածության վրա սկսում է առաջանալ Նոր Թաղը, որը կառուցապատվում է հիմնականում Թուրքմենչայի պայմանագրի համաձայն Պարսկաստանից գաղթած հայերի միջոցով։ Բնակելի այս նոր շրջանը առաջանում է Հին քաղաքի և կենտրոնական շուկայի հրապարակի արանքում, անմիջական կապ ստեղծելով Կոնդի և Հին քաղաքի միջև։

Նոր Թաղ կոչված բնակելի շրջանի կառուցապատման ժամանակ կիրառվել է ռուսական քաղաքաշինական արվեստի կանոնավոր հատակագծման առաջադիմական սկզբունքը։ Դրա շնորհիվ քաղաքի այս նոր մասում առաջանում են միմյանց զուգահեռ և ուղղահայաց փողոցներով բնակելի թաղամասեր, որոնք տարբերվում էին նախկիններից։

Երևանում իրականացված հիշյալ քաղաքաշինական աշխատանքների առաջին փաստաթուղթը նրա գլխավոր հատակագիծն է՝ կազմված 1837 թվականին։ Նրանում քաղաքի խառնիճաղանճ կառուցապատման ֆոնի վրա առանձնանում է փողոցների կանոնավոր ցանցով նոր կառուցապատվող մասը։

Հետագա տարիներին կանոնավոր հատակագծման այս նույն սկզբունքն ընկնում է Երևանի հին մասերի վերակառուցման հիմքում։ Դրա մասին է վկայում Կովկասի փոխարքայի կողմից 1856 թ. դեկտեմբերի 23-ին հաստատված գլխավոր հատակագիծը, որով քաղաքի ողջ տերիտորիան (բացառությամբ Կոնդի և Նորքի) պետք է ենթարկվեր վերակառուցման։ Քաղաքի մյուս հատակագծում, որը վերաբերում է 1865 թ., պահպանելով հիշյալ սկզբունքները, ընդգրկվում են ավելի մեծ հողատարածություններ։

Երևան քաղաքի գլխավոր հատակագծի գործնական կիրառությունը փաստորեն սկսվում է 1862 թ., երբ նախաձեռնվում են աշխատանքներ Կրեպոստնայա (հետագայում՝ Աստաֆյան, այժմ՝ Աբովյան) փողոցի բացման ուղղությամբ։ Հյուսիս-արևելքից (պլանի գլուխ) դեպի հարավ-արևմուտք ուղղությամբ ձգվող և մոտ մեկ կմ երկարություն ունեցող այս փողոցը անցնում է քաղաքի կենտրոնական մասով՝ Հին քաղաքի և Նոր Թաղի տարածությունների վրայով։ Հետագա տարիներին սկսվում է իրականացվել քաղաքի հատակագծով նախատեսված փողոցների բացումն ու կառուցապատումը։

Երևանի բերդը, որ իր գոյության ու Թուրք-պարսկական տիրապետության տակ գտնվելու ամբողջ ժամանակաշրջանում ռազմավարական տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցող մի ամրություն էր, գրավվելով ռուսների կողմից, որոշ ժամանակ շարունակեց ծառայել այդ նպատակին։ Բացի կայազորից, այստեղ տեղավորված էր նաև նահանգապետարանը։ Այդ պատճառով գոյություն ունեցող մյուս շենքերը (խանի պալատը, հարեմը, զորանոցները, զինապահեստները և այլն) օգտագործվում էին քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների կողմից։ Դրան զուգընթաց այստեղ, սկսած 1848 թ., իրականացվեցին շինարարական որոշ աշխատանքներ (հարեմի շեն-

քը համարեցնելով զինվորական հիվանդանոցի, կառուցելով զինվորական եկեղեցու շենքը և այլն)։ Հետագայում, երբ 1864 թ. նահանգապետարանը փոխադրվում է քաղաքի կենտրոնում (Գուբերնսկայա փողոցում) կառուցված նոր շենքը, բերդը, կորցնելով ռազմական ու վարչական իր նշանակությունը, աստիճանաբար լքվում է։

Երևանի գործարար կենտրոնը շուկայի հրապարակն էր՝ ղանթարով, առևտրական ու արհեստավորական շարքերով, իջևանատներով ու այլ շենքերով։ Կային նաև երկրորդական նշանակություն ունեցող հրապարակներ, ինչպես ֆայլա-բազարը և Նոր հրապարակը (այժմ Ազիզբեկովի անվան), որը ձևավորվեց XIX դարի 50—60-ական թվականներին։

Նույն ժամանակաշրջանի քաղաքաշինական աշխատանքների արդյունքն է Անգլիական այգին (այժմ 26 կոմիսարների անվան զբոսայգի)։ Այն ըստեղծվում է Բերդի և շուկայի հրապարակի միջև ընկած ճահճապատ հողերի վրա։

Բնակչության կոմունալ սպասարկմանն էին ծառայում բաղնիքները։ Սըրանց մի մասը (ինչպես նաև այլ բնույթի կոմունալ շենքերը) վերաբերում էին պարսկական տիրապետության շրջանին և ջրի անբավարար մատակարարման հետևանքով զուրկ էին հիգիենիկ պայմաններից։ Բնակչությունը հիմնականում օգտվում էր ջրհորներից և սակավաթիվ աղբյուրներից, որոնց թիվը 1851 թ. տվյալներով 200-ի էր հասնում։ Թեև 1857 թ. սկսվում է ջրամատակարարման ցանցի կառուցումը (Գետառից), սակայն խմելու համար ո՛չ ջըրհորների և ո՛չ էլ Գետառի ջրերը պիտանի չէին։

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Երևանի բնակելի տների ճարտարապետությունը։ Անկախ ոճական ու ներքին կազմակերպման տարբերությունից (որն արդյունք էր նրանց բնակիչների զբաղմունքի, կենցաղային սովորույթների, ազգային պատկանելության ու դրանից բխող գեղարվեստական պատկերացումների), բազմաթիվ են բնակարանների տեղական ընակլիմայական պայմանների համեմատ կառուցելու իմաստավորված ու ռացիոնալ լուծման ուշագրավ օրինակները։

Որպես ճարտարապետական ոչ բարձր մակարդակի օրինակ պիտի համարել Երևանի (ավելի հին եկեղեցու տեղում կառուցված) ս. Սարգիս եկեղեցու (1868) և նրա հյուսիսային կողմից կառուցված առաջնորդարանի ու դպրոցի շենքերը։ Ինչ վերաբերում է Հրազդանի ձորաբերանին կառուցված առաջնորդարանի շենքին, ապա այն ընդհանուր առմամբ օժտված էր նույն ժամանակաշրջանի Երևանի բնակելի տների հատկանիշներով։

Քաղաքի հողատարածության մեծամասնությունը զբաղեցնում էին այգիներն ու բանջարանոցները, իսկ բնակչության գլխավոր զբաղմունքը հողագործությունն էր։

Քաղաքաշինական նույն կարգի փոփոխություններ տեղի են ունենում նաև Ալեքսանդրապոլում։ Հին ամրոցի մոտ ընկած և Գյումրի անունը կրող այս փոքր բնակավայրն աստիճանաբար դառնում է ռուսական տիրապետության տակ անցած Արևելյան Հայաստանի երկրորդ կարևոր քաղաքը՝ 1837 թվականից վերանվանվելով Ալեքսանդրապոլ։ Նրա զարգացման ազդակներից մեկը հանդիսացավ 1828—30 թթ. ընթացքում Էրզրումից և Կարսից շուրջ

2500 ընտանիքի ներգաղթն այստեղ։ Դրա հետ միասին, Ալեքսանդրապոլի բնակչության աճին մեծապես նպաստեց զգալի թվով ռուսական կայազորի առկայությունը քաղաքին կից բերդում։ Դրանց շնորհիվ է, որ XIX դարից առաջ ընդամենը 70 ընտանիքից բաղկացած[20] Գյումրիում 1865 թ. բնակիչների թիվը հասնում էր մոտ 17 հազարի։

Հետզհետե աճող Ալեքսանդրապոլի կորիզը հանդիսացավ «Ջերքեզի» և «Մխչոնց» ձորերի ու քարհանքերի միջև գտնվող ձորաթմբին տեղավորված հին Գյումրին, պատմական Կումայրին։ Սրա հարավ և հարավ-արևելյան մասումն է, որ սկզբում տարերայնորեն, առանց քաղաքաշինական որոշակի ծրագրի, աստիճանաբար կազմավորվում են ու կառուցապատվում Ալեքսանդրապոլի նոր թաղամասերը, որոնցում բնակչությունը ինքնաբերաբար տեղաբաշխվում է ըստ ազգային պատկանելության («Թուրքի մահլա», «Բոշի մահլա», «Ասորմոնց մահլա», «Ռուսական թաղամաս» կամ «Սլաբոդկա»), ըստ դավանանքի («Կաթոլիկների թաղամաս» կամ «Ֆրանգների մահլա»), կամ ըստ զբաղմունքի («Ռանչպարների մահլա», տարբեր արհեստների փողոցներ և այլն)։

Եթե Ռուսաստանի հետ միացման սկզբնական շրջանում, նկատի ունենալով քաղաքի և ամրոցի ռազմավարական տեսակետից բացառիկ նշանակությունը, հիմնական հոգատարության առարկան ամրոցն էր, որի հզորացման ուղղությամբ, սկսած 1834 թ.[21] մեծ ջանքեր էին գործադրվում զինվորական իշխանությունների կողմից, ապա 1837 թ. սկսած քաղաքացիական իշխանությունների ուշադրության առարկան են դառնում նաև քաղաքի կառուցապատման հարցերը։

Ալեքսանդրապոլի բերդից և հին Գյումրիից արևելք ընկած մասի կառուցապատման ժամանակ նույնպես, ինչպես Երևանում, ղեկավարվել են կանոնավոր հատակագծման սկզբունքով։

Նոր կառուցապատված մասը, որը հետագայում հանդիսացավ քաղաքի կենտրոնը, փողոցների կանոնավոր ցանցով բաժանվեց ոչ մեծ (50×75 մ—100×150 մ) թաղամասերի։

Ալեքսանդրապոլում ևս, ինչպես Երևանում, քաղաքի հասարակական կենտրոնը շուկայի հրապարակն էր (այժմ Մայիսյան ապստամբության)։ Հրապարակի շուրջն ու նրանից սկզբնավորվող փողոցներում գտնվում էին բազմաթիվ ու բազմաբնույթ խանութներ և արհեստանոցներ։ Միևնույն ժամանակ այստեղ էին կենտրոնացած վարչական և կոմունալ (պանդոկներ, բաղնիքներ) շենքերը, եկեղեցիները։ Քարավանատների կամ պանդոկների թիվը քաղաքում տասի էր հասնում («Ցոթ ախպերանց խան», «Մատնիչյանների խան», «Սհաթչոնց խան», «Ծաղիկենց խան», «Թարզոնց խան», «Ալմոյանների պանդոկ» և այլն)։ Սրանցից նշանավոր էր եղբայրներ Վարդան և Սարգիս Ալմոյանների պանդոկի երկհարկանի շենքը (առաջին հարկը խանութներ, երկրորդ հարկը՝ հյուրանոց), կառուցված 1865—67 թվականներին։

20 Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 154։
21 Նույն տեղում։

Բնակչության կոմունալ սպասարկմանն էին ծառայում քաղաքի տարբեր թաղամասերում, գլխավորապես «Գյումրի-չայ» և «Մուստաֆա-չայ» գետերի մոտ գտնվող բազմաթիվ բաղնիքները։

Կենցաղային կարիքների համար ջրամատակարարման հարցը կարգավորվում էր գերազանցապես աղբյուրների միջոցով։ Կենցաղային ջրերի կուտակումը կատարվում էր քաղաքի հյուսիս-արևելյան և հյուսիս-արևմտյան մասերից քյահրեզային տնտեսության միջոցով։ Կուտակված ջրերը քաղաքի հյուսիսային մասում առնվում էին թրծված կավի խողովակների մեջ, որոնցով նրանք հոսում էին դեպի քաղաքի Մուստաֆա-չայի ուղղությամբ։ Աղբյուրների զգալի քանակություն տեղաբաշխված էր քաղաքի տարբեր թաղամասերում։ Նրանցից շատերը («Ջիթողցոնց», «Ուստա Մուկուչի», «Քոռ Ավոյի» և այլն) իրենց վրա կրում են գյումրեցի հմուտ աղբյուրաշեն վարպետների ճարտար ձեռքերի դրոշմը։

Կառուցված շենքերից հիշատակելի է Ամենափրկիչ եկեղեցին։ Հավատացյալ համայնքի միջոցներով այն կառուցվում է շուկայական հրապարակում 1859—1873 թթ.[22] ընթացքում և իր ազդեցիկ տեսքով հարստացնում հրապարակի համայնապատկերը։ Նրա կառուցող վարպետները (քարտաշորմնադիրներ) Պապիկ և Թադևոս Կարապետյանները ու հյուսն Արդար Մանուկը նպատակադրված կերպով այս եկեղեցու շենքում ջանացել են վերարտադրել Անիի Մայր տաճարի ձևերը։

Մեկ ուրիշ եկեղեցի 1843—1855 թթ.[23] կառուցում են Էրզրումից գաղթած հայ կաթոլիկները՝ Կանոնիկոս Աղեքսանդր վարդապետի նախաձեռնությամբ։

Այսպիսով, Ալեքսանդրապոլը քաղաք է դառնում Ռուսաստանին միացվելուց հետո, կազմավորելով քաղաքաշինական առաջադեմ սկզբունքների ու տեղական շինարարական ավանդույթների հետ սերտորեն զուգակցելով իր ուրույն ճարտարապետական դեմքը։

Եթե նշված քաղաքաշինական սկզբունքը Երևանում և Ալեքսանդրապոլում կիրառություն է ունեցել մասնակիորեն, քաղաքատարածության որոշ մասի վրա, ապա ամբողջությամբ այն կիրառվել է Արևելյան Հայաստանի բնակավայրերից մեկի՝ Գորիսի կառուցապատման ժամանակ։ Նրա հիմնադրման աշխատանքներն սկսվել են 1850 թ., երբ Որոտան գետի վտակ Գորիս գետակի ձախափնյա լանջի վրա տեղավորված անձավային բնակարաններով հարուստ հին Կյորես գյուղի բնակիչները փոխադրվում են գետակի աջափնյա հարթավայրի վրա նոր հիմնադրվող բնակավայրը։

Բնակավայրի տնտեսական զարգացման պայմանները առավել նպաստավոր և հեռանկարային են դառնում հատկապես Գորիս—Շուշի խճուղային ճանապարհաշինության (1869—1879) հետևանքով։ Այդ կապակցությամբ էլ Գորիսի հատակագծման և կառուցապատման աշխատանքներն ավելի կազմակերպված են ընթանում 1870 թվականից սկսած։

---

22 Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 154։
23 Նույն տեղում, էջ 155։

Պատմական նույն ժամանակաշրջանում, Հին Գավառ (Քյավառ) բնակավայրի տեղում, 1829 թ. այստեղ գաղթած հին-բայազետցիները հիմնադրում են Նոր Բայազետ (այժմ Կամո) բնակավայրը։ Սա տարածվում է Սևանա լճի հարավ-արևմտյան ափին, Նորադուզի թերակղզուց մոտ 6 կմ դեպի արևմուտք ընկած ու հյուսիսային քամիներից լավ պահպանված գոգավորության մեջ։

Ինչպես երևում է ավելի ուշ ժամանակաշրջանի մեկ փաստաթղթից, որը վերաբերում էր Նոր Բայազետում կատարվող քաղաքաշինական աշխատանքների նկատմամբ Երևանի նահանգական վարչության կողմից իրականացվող վերահսկողությանը, բնակավայրն ունեցել է նահանգապետի կողմից հաստատված գլխավոր հատակագիծ։

Գլխավոր հատակագծում փողոցների կանոնավոր ցանցով առաջացած ուղղանկյուն թաղամասերը (և նրանցում գտնվող հողամասերը) համարակալված էին։ Նոր Բայազետն ուներ չորս հիմնական թաղ՝ Բանտի, Կալերի, Խաչերի և Տալիզի։ Վերջինս հիմնականում կառուցապատվել է 1835—1840 թթ. շուկայից հարավ և Բանտի ու Կալերի թաղերից արևմուտք։ Այստեղ էին գտնըվում ոստիկանատունը, բուժարանը, դպրոցը, բաղնիքը, հյուրանոցը և այլն։ Քաղաքի հիմնադրման և զարգացման մեջ զգալի դեր են կատարել Արծրունիների տոհմի ներկայացուցիչները։ Մկրտիչ Արծրունու գլխավորությամբ այստեղ հաստատվել են վերաբնակիչները, իսկ նրա եղբոր՝ Բարսեղ աղայի միջոցներով կառուցվել են իրար կից երկու դպրոցների շենքերը, ինչպես նաև խանութներ։ 1857—1860 թթ. ընթացքում Նոր Բայազետի գավառապետ Թիֆլիսեցի իշխան Իսահակ Աբելյան Աբա-Մելիքյանցի թելադրանքով ու նախաձեռնությամբ կառուցվում են հարյուրի չափ բարեկարգ կրպակներ[24], որոնցով բնակավայրի հասարակական և գործարար կենտրոնը ստանում է իր ճարտարապետական ձևակերպումը։

Քննվող ժամանակաշրջանը բեղմնավոր եղավ հայկական ժողովրդական բնակարանի զարգացման տեսակետից։ Հայաստանի տարբեր շրջաններում առաջացան բնակարանի տիպեր, որոնք համակողմանիորեն համապատասխանում էին ինչպես տվյալ շրջանի բնա-կլիմայական պայմաններին, այնպես էլ բնակիչների զբաղմունքին, նիստ ու կացին և այլն։

Հայաստանի լեռնային շրջաններում առավելապես տարածված էր բնակարանի ավանդական տիպը՝ տունը կամ գլխատունը (ղարադամ, մրատուն, տան-տուն, հացատուն, թոնրատուն, կրակատուն, քուրսու տուն և այլն)։ Ինչպես հայտնի է, բնակարանի այս տիպը հայերի, վրացիների ու այլ ժողովուրդների մոտ առաջացել է շատ հնուց։

Հատակագծում քառակուսի կամ քառանկյունի (2, 4), առանձին դեպքերում նաև ավելի քանակությամբ փայտյա սյուների վրա հենվող ու Հազարաշեն կոչվող փայտագմբեթ ծածկով (կենտրոնում՝ երդիկ), գետնափոր կամ կիսագետնափոր, երբեմն դրսից «շվաք» կոչվող սրահով տան այս տիպը,

24 Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 36—82։ Տե՛ս նաև Ն. Ն. Պապուխյան, Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Երևան, 1972, էջ 30—36։

որ անհիշելի ժամանակներից կացարան է հանդիսացել միաժամանակ մարդկանց և անասունների համար, XIX դարում իր հետագա զարգացումն է ապրում։ Այն հիմք է ծառայում, այսպես կոչված, «կոմպլեքս տան» առաջացման համար։ «Կոմպլեքս տան» հիմնական կորիզը շարունակում է մնալ գլխատունը, որին ավելանում են գլխատան առանձին ֆունկցիաները անցյալում կատարող մասեր՝ լրացուցիչ սենյակներ, գոմ, մառան, հացատուն և այլն։ Այսպիսով, ավանդական գլխատան հիման վրա առաջանում է բնակարանի մի նոր տիպ, որը համեմատաբար ավելի բարեկեցիկ պայմաններ է ստեղծում բնակչի համար ու նպատակահարմար դառնում տնտեսության վարելու տեսակետից[25]։

Հայաստանի դաշտավայրային (Արարատյան դաշտ) ու նախալեռնային (Աշտարակ, Կոտայք) շրջաններում սկսվում է կազմավորվել բնակարանի մի այլ տիպ, որը համապատասխան լինելով հանդերձ տեղի բնա-կլիմայական պայմաններին, առավելապես հարմարեցված էր այգեգործությամբ ու խաղողագործությամբ զբաղվող բնակիչների կենցաղին։ Սրանց լավագույն օրինակները հանդիպում են Երևանում և նրա Կոնդ ու Նորք թաղերում, Քանաքեռում, Էջմիածնում, Աշտարակի շրջանի Աշտարակ, Օշական, Եղվարդ ու այլ գյուղերում։

Քննվող ժամանակաշրջանը բնորոշ է ոչ միայն արհեստների ու առևտրի, այլև կրթության օջախների զարգացմամբ։ Դպրոցական շենքերից հիշատակելի են Երևանի թեմական կամ առաջնորդարանի (1838), Հառիճա վանքի (1857), Վաղարշապատի (Էջմիածնի) վարժարանի կամ «Ժառանգավորաց դպրոց»-ի (1813) և Գևորգյան ճեմարանի (1869) դպրոցական շենքերը։

Արևելյան Հայաստանի ազատագրման համար ռուսների նկատմամբ հայ ժողովրդի երախտագիտությունը նույնպես ճարտարապետական մարմնավորում է ստացել։ 1834 թ., Էջմիածնից ոչ հեռու, կանգնեցվել է կոթող ի հիշատակ այն ռուս զինվորների, որոնք ընկան 1827 թ. օգոստոսի 17-ի Օշականի ճակատամարտում։

Տարբեր են հիշատակված շենքերն իրենց ծավալով, բովանդակությամբ ու ճարտարապետական-գեղարվեստական մակարդակով, ինչպես տարբեր են ճարտարապետական այն միջավայրերը, որոնցում նրանք դրվել են։ Եթե մի քանիսը դրանցից (Երևանի առաջնորդարանի, Հառիճա վանքի դպրոցներ) ինչ-որ չափով արտահայտում են հայկական ազգային ճարտարապետության ավանդույթները, ապա Գևորգյան ճեմարանի շենքում զգացվում է ռուսական բարոկկոյի ճարտարապետության, իսկ Օշականի ճակատամարտի հերոսների հիշատակին կանգնեցրած կոթողում՝ ռուսական կլասիցիզմի ճարտարապետության ազդեցությունը։

Հայաստանի որոշ վանքերում դեռևս XVII դարից սկսած վերաշինական ու կառուցապատման աշխատանքները շարունակվում են նաև քննվող ժամանակաշրջանում։ Այդ տեսակետից բնորոշ է նախ և առաջ Էջմիածնի վան-

---

25 Ս. Վարդանյան, *Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետություն*, Երևան, 1959, էջ 43—75։ Տե՛ս նաև Ե. Հակոբյան, *Աշտարակի շրջանի ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետությունը*, Երևան, 1964։

քը, որի համակառույցը հարստանում է նոր շենքերով։ Բացի ճեմարանից, հիշատակելի է 1846 թ. Ներսես V Աշտարակեցի կաթողիկոսի օրոք կառուցված զգալի չափեր (170×70 մ) և խորություն (6 մ) ունեցող լիճը, որը ծառայում էր վանքից դեպի հարավ ընկած վանքապատկան տարածության վրա ստեղծված արհեստական անտառի ոռոգման, ինչպես նաև միաբանների հանգստի նպատակներին։

1831 թ. Եփրեմ կաթողիկոսին հաջորդած Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսը շինել է տվել Սինոդի շենքը (այժմ վանքի միաբանների ճաշարանի շենքը)։

1869 թ. Մայր տաճարի արևելյան կողմից, նրա ամբողջ լայնությամբ ավելացվում է մի շենք՝ եկեղեցական սպասքը պահելու համար (այժմ ծառայում է որպես վանքի թանգարան)։ Իր ճարտարապետական ձևերով՝ լուծված կլասիցիզմի մոտիվներով, նա չի ներդաշնակում տաճարի հին ձևերին։

* * *

Հայ ժողովրդի շինարարական գործունեությունն իր բազմապիսի դրսևորումներն ունեցավ նաև բուն հայրենիքից դուրս, գաղթավայրերի անծայրածիր տարածքի վրա, ինչպես ցարական Ռուսաստանի սահմաններում (Անդրկովկաս, Հյուսիսային Կովկաս, Ղրիմ, Լեհաստան, Պետերբուրգ, Մոսկվա, Նոր Նախիջևան և Աստրախան), այնպես էլ աշխարհի մի շարք երկրներում (Պարսկաստան, Հնդկաստան, Եգիպտոս, Ռումինիա, Հունգարիա, Բեսարաբիա և այլն)։

Թիֆլիսում ու Բաքվում հայերը, բացի ժողովրդական բնակարանի բազմաթիվ ուշագրավ հուշարձաններից (հատկապես Թիֆլիսում), որոշ թվով նաև մոնումենտալ եկեղեցական ու քաղաքացիական շենքեր են կառուցել։ Դրանցից հիշատակելի են Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի (հին) շենքը (1824), Վանքի կաթողիկե եկեղեցու վերակառուցումը (XIX դ. սկզբին) և Թիֆլիսի առաջին պրոֆեսիոնալ թատրոնի շենքը Երևանյան հրապարակում (այրվել է 1874 թ.), հետագայում նրա տեղը կառուցվել է Թամամշյանի քարավանատունը[26]։

Նույն ժամանակաշրջանում շինարարական գործունեություն է ծավալվում նաև Բաքվի հայերի կողմից, որոնք 1870 թ. կառուցում են Պարապետի ս. Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցին[27]։

Երկու եկեղեցական շենքեր՝ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1783—1807) և գերեզմանատան ս. Կարապետ (1865—1881) եկեղեցիները կառուցվել են Նոր Նախիջևանում[28]։

Մոսկվայում Լազարյանների Արևելյան լեզուների ճեմարանի շենքի միջին (կենտրոնական) մասի շինարարությունն իրականացվել է 1814—1816 թթ., իսկ թևերինը՝ 1817—1823 թթ. ընթացքում։ Գլխավոր շենքի առջև ընկած բակում 1822 թ. կանգնեցվել է կոթող՝ ի պատիվ ճեմարանի հիմնադիրներ

26 *О. Х. Халпахчян,* Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ереван, 1957, էջ 37։

27 Նույն տեղում, էջ 38։

28 Նույն տեղում, էջ 32։

Հովհաննես և Հովակիմ Լազարյանների։ Բացի վերոհիշյալից, նույն ժամանակաշրջանին է վերաբերում Մոսկվայի հայկական երկու՝ ս. Վերափոխման (1820—30) և Վագանկովյան հայկական գերեզմանատան ս. Հարություն (1815) եկեղեցիների շինարարությունը[29]։

Հայերը շինարարական գործունեություն են ծավալել նաև այնպիսի նշանավոր գաղթավայրերում, ինչպիսիք են Լեհաստանը, Բեսարաբիան և Ղրիմի թերակղզին, որոնք բավականաչափ հարուստ են միջնադարին վերաբերող հայ ճարտարապետական հուշարձաններով։ Դրանցից է XIX դարի 70-ական թթ. Հնչեստում (այժմ Կոտովսկոյե, Մոլդավական ՍՍՀ) կառուցված հայկական եկեղեցին, որը հիմնադրել է Միրզայան Մանուկ բեյի որդի Հովհաննեսը։

Եթե Անդրկովկասի քաղաքներում կառուցված (գլխավորապես եկեղեցական) շենքերի հեղինակները ջանացել են վերարտադրել հայկական ճարտարապետության ավանդական ձևերը, ապա Մոսկվայում և Նոր Նախիջևանում կառուցված եկեղեցիներն իրենց վրա կրում էին ռուսական կլասիցիզմի դարաշրջանի ճարտարապետության որոշակի դրոշմը։ Նույնը կարելի է ասել նաև Լազարյան ճեմարանի շենքի ճարտարապետության վերաբերյալ։

Արևմտյան Հայաստանում ապրող հայերի շինարարական գործունեությունը բնութագրող մեր տվյալները առավել չափով վերաբերում են Կ. Պոլսին։ Այստեղ կառուցված պաշտամունքային, կրթական, մշակութային և բուժական շենքերից հիշատակվում են 1833 թ. ճարտարապետ Կարապետ Պալյանի կառուցած Պեշիկթաշի հայկական եկեղեցին, Սկյուտարի ճեմարանը (1838), Պեշիկթաշի դպրոցը, ինչպես նաև Օրթագյուղի Բարեսիրաց (1867—1870) և Բերայի արևելյան թատրոնների շենքերը, որոնցից առաջինը ստեղծվել է վերակառուցման հետևանքով, իսկ երկրորդը կառուցվել է ճարտարապետ Հակոբ պեյ Պալյանի միջոցներով։ Բացի վերոհիշյալներից, հարկ է հիշատակել նաև Եդի-Գյուլի ազգային հիվանդանոցի շենքը (1832), կառուցված ճարտարապետներ Հովհաննես ամիրա Սերվերյանի և Կարապետ ամիրա Պալյանի կազմած նախագծով[30]։

XIX դարի առաջին կեսին շինարարական որոշ գործունեություն է ծավալում Կարինի հայկական համայնքը։ Դրա արդյունք են Կարնո Ժառանգավորաց վարժարանի (բացվ. 1858 թ.) համար Մուտուտկու ս. Լուսավորիչ վանքին կից և քաղաքի «Արծնյան» վարժարանի համար ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ 1866 թ. կառուցված շենքերը[31]։

Բեղմնավոր է եղել հնդկահայերի շինարարական գործունեությունը հատկապես Մադրասում և Կալկաթայում։ Կառուցված շենքերից հիշատակելի են Մադրասի «Հայոց մարդասիրական ճեմարանի» (1821) ու Կալկաթայի «Ս. Սանդխտյան» աղջկաց դպրոցի (1846), Մադրասի Շիրազեցու (1809) և Սար-

---

29 Նույն տեղում։

30 Թվարկված կառուցումների մասին տե՛ս «Յիշատակարան», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 165—166, 184։

31 Ղազար Չարըգ, Յուշամատեան Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Պէյրութ, 1957, էջ 162—164։

գիս Սատուր Աղավելյանի (1818), Կալկաթայի Մ. Թաղիադյանի «Արարատյան ընկերության» (1845), Պողոս Վիչենյանի հիմնադրած և «Արծիվ» (1846) տպարանների, ինչպես նաև Կալկաթայի եկեղեցու և գրադարանի շենքերը[32]։

Պակաս բեղմնավոր չի եղել պարսկահայերի շինարարական գործունեությունը Նոր Ջուղայում, Սպահանում և Թավրիզում։ XVII—XVIII դդ. վերաբերող եկեղեցական ինքնատիպ շենքերով հարուստ Նոր Ջուղայում XIX դարի առաջին կեսին հիմնադրվում են մի քանի կրթական օջախներ՝ Նոր Ջուղայի հայկական դպրոցը՝ 1833 թ. (գործել է մինչև 1837 թ.), Դավրեժի թաղի ս. Մինաս եկեղեցու գավթի դպրոցը (1853) և Նոր Ջուղայի Օրիորդաց դպրոցը (1858), որոնց համար, պետք է ենթադրել, կառուցվել են հատուկ շենքեր։ XIX դ. առաջին կեսին բավականաչափ շենքեր են կառուցվում հայության հանգրվան դարձած Եգիպտոսի Կահիրե և Ալեքսանդրիա քաղաքներում[33]։

Կիրակոս եպիսկոպոս Երուսաղեմցու առաջնորդության օրոք (1825—1835 թթ.) է իրականացվել Կահիրեի ս. Սարգիս եկեղեցու մոտակայքում Հայկական դպրատուն-հյուրանոցի և Հոգետուն-հիվանդանոցի երկհարկանի շենքերի շինարարությունը։ Ավելի ուշ, 1839 թ. Պեյն էլ-Սուրեյնի փողոցում կառուցվում է ս. Աստվածածին եկեղեցին։ Սա ուղղանկյուն հատակագծով (չափերը՝ 14×36 մ, բարձր. 18 մ), անսյուն, արևելյան կողմից ավագ խորանով և զույգ ավանդատներով, քարաշեն պատերով ու փայտաշեն ծածկով մի պարզ շենք է, միակ մուտքով՝ արևմտյան կողմից։

Նույնատիպ, սակայն ավելի փոքր չափի է Կահիրեի ֆում-էլ-Խալիկէ գերեզմանատանը 1843 թ. կառուցված ս. Մինաս մատուռը։ Սրա հյուսիս-արևելյան անկյան վրա կանգնեցված է անշուք մի զանգակատուն։

Կահիրեի հայկական համայնքի շինարարական ջանքերի արդյունք են նաև Պեյն էլ-Սուրեյնի փողոցում 1852 թ. կառուցված առաջնորդարանի շենքը և Խորենյան վարժարանի ու աղա Կարապետ Գալուստի նվիրատվությամբ 1854 թ. կառուցված շենքը (որի պատճառով վարժարանը հետագայում կոչվել է Գալստյան)։ Մի փոքր մատուռ՝ ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս անունով 1835—36 թթ. կառուցվել է Ալեքսանդրիայից ոչ հեռու գտնվող Տիսանիս գյուղում, հայազգի Աբրահամ փաշա Բարթուղի ագարակում։ Ալեքսանդրիա քաղաքում «Արամյան» կամ «Պողոսյան» դպրոցի հիմնադրումը տեղի է ունենում 1851—1866 թթ.[34]։

Ռումինահայ գաղութում կառուցված շենքերից հիշատակելի են Սուչավայի հայկական դպրոցի շենքը, Յասիի հայկական դպրոցը (1841) և տպարանը (1847)։

Հայաստանից դուրս գործել են բազմաթիվ հայազգի ճարտարապետներ։ Դրանցից էր Պալյանների ճարտարապետական տոհմը, որի մեծատաղանդ ներկայացուցիչները XIX դարի ընթացքում հաջորդաբար գրավելով սուլթա-

---

32 Տեղեկությունները քաղված են Ա. Գ. Աբրահամյանի «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության» գրքից, հատ. Բ, Երևան, 1967, էջ 271—275։

33 Ա. Գ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 73։

34 Նույն տեղում։

նական Թուրքիայի արքունական ճարտարապետի պաշտոնը, Կ. Պոլիսը և շրջակայքը զարդարեցին ճարտարապետական հոյակապ կոթողներով։

Առաջինը դրանցից հանդես է գալիս Գրիգոր խալֆա Պալյանը (վախճանվել է 1823 թ.)։ Սրա նախագծերով կառուցվել են 12-ից ավելի տարբեր բնույթի շենքեր (պալատներ, մզկիթներ, զորանոցներ, քեոշկեր և այլն)։ Դրանցից առավել կարևորներն են Սարա Բուրնի, Պեշիկթաշի (Դոլմա Բախչեի) և Բեյլեր բեյի պալատները։

Արքունական ճարտարապետի պաշտոնում հորը փոխարինում է Կարապետ ամիրա Պալյանը (1800—1866)։ Սրա նախագծերով կառուցվել են 10-ից ավելի շենքեր, այդ թվում նաև Պեշիկթաշի հայկական եկեղեցին (1838)։ Երևի վերջինիս նախագծելու կապակցությամբ էլ նա ճանապարհորդություն է կատարել դեպի Անի, ծանոթանալու համար Բագրատունյաց մայրաքաղաքի ճարտարապետական բարձրարվեստ կոթողների ավանդական ձևերին։ Լինելով իր ժամանակի առաջադեմ հայ գործիչներից, Կարապետ ամիրա Պալյանը հոգ էր տանում իր որդիների մասնագիտական ուսուցման մասին, նրանցից երեքին՝ Նիկողոս բեյին, Սարգիս բեյին և Հակոբ բեյին ուղարկելով Փարիզ, ուր նրանք ճարտարապետական կրթություն են ստանում Սեն-Բարբի վարժարանում (Սարգիս բեյը՝ նաև Լ'էկոլ դ'Բոզարում)։ Հաջորդաբար վերադառնալով Կ. Պոլիս, նրանք ծավալում են իրենց ճարտարապետական բեղմնավոր գործունեությունը սկզբում հոր ղեկավարությամբ, իսկ այնուհետև ինքնուրույն։

Կարճ է եղել Նիկողոս բեյ Պալյանի (1826—1858) ստեղծագործական կյանքը, ընդամենը 13 տարի (1845—1858)։ Այդ ժամանակամիջոցում նա նախագծել է Դոլմա Բախչե պալատի գահասրահն ու պատվո երկու դռները, երկու մզկիթ և մեկ քեոշկ, որոնք իրականացվել են։ Նրա ստեղծագործության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Չրաղանի պալատի նախագիծը, որն իր վերահաս մահվան հետևանքով իրականացվել է նրա Սարգիս և Հակոբ եղբայրների ղեկավարությամբ։

Պալյանների ճարտարապետական տոհմում առավել բեղմնավոր է եղել Սարգիս բեյ Պալյանի (1835—1899) ստեղծագործական կյանքը։ Սկզբի երեք տարիները (1855—1858) նա գործակցել է իր Նիկողոս եղբորը, գլխավորապես զբաղվելով նախագծումով (ավագ եղբայրը հիմնականում հանդես էր գալիս շինարարության կազմակերպչի դերում)։ Այնուհետև, եղբոր մահից հետո, շարունակելով ստեղծագործել ինքնուրույն, նա ոչ միայն հետևում է Չրաղանի պալատի իր եղբոր նախագծի իրականացմանը, այլև նախագծում ու կառուցում 25-ի հասնող շենքեր։

Կարապետ ամիրայի կրտսեր որդին՝ Հակոբ բեյ Պալյանը (1836—1875) նույնպես ստեղծագործական համեմատաբար կարճ կյանք է ունեցել։ Ավագ եղբոր՝ Սարգսի հետ միասին զբաղվելով հանդերձ Չրաղանի և Բեյլեր բեյի պալատների կառուցմամբ, ինքնուրույն նախագծել ու կառուցել է հինգ տարբեր շենքեր։

Այսպիսով, Պալյան ճարտարապետների տաղանդավոր ներկայացուցիչների ստեղծագործական անդուլ ջանքերով սուլթանական Թուրքիայի մայրա-

քաղաք Կ. Պոլսում XIX դարի ընթացքում կառուցվել են ավելի քան 60 պալատներ, քեոշկեր, մզկիթներ, եկեղեցի, դպրոց և այլ շենքեր։ Սրանք մոնումենտալ, ճարտարապետական-գեղարվեստական բարձրարժեք շինություններ են, որոնք կարևոր տեղ են գրավում Կ. Պոլսի ճարտարապետության մեջ։

Իրենց զգալի ներդրումը Եգիպտոսի արաբական ճարտարապետության մեջ կատարել են հայազգի ճարտարապետներ Գևորգ Ռափայելյանը և Ջենոբ Միրամեթճյանը։ Դրանցից առաջինը եղել է Մուհամմեդ Ալիի կառավարության շրջանում (1805—1849) Եգիպտոսում նախագծված և կառուցված մի շարք կարևոր հուշարձանների հեղինակը, իսկ երկրորդը՝ Իսմայիլ փաշայի պալատական ճարտարապետը, որը կառուցել է Կահիրեի իշխանազունների պալատների զգալի մասը[35]։ Եգիպտահայ նշանավոր ճարտարապետ Կ. Պալյանի վկայությամբ, Ջենոբ Միրամեթճյանի նախագծով կառուցված «Կեդիրեյի Բալիսի մավրիտանական սյունաբարձ ճեմելիքները Ալհամպրայի նմանողությամբ, պատիվ կբերեն հայոց տաղանդին»[36]։

Հայազգի շատ ճարտարապետներ մասնակցել են նաև այլ երկրների ճարտարապետական կոթողների ստեղծմանը։

* * *

Այսպիսով, հայ ժողովրդի պատմության 1801—1870 թթ. ընդգրկող էպոխան կարևոր իրադարձություններով հարուստ մի ժամանակաշրջան էր, որի ընթացքում Արևելյան Հայաստանը միանալով Ռուսաստանին, զարգացման առաջավոր ուղի բռնեց։ Հայ աշխատավորությունը մասնակից դարձավ Ռուսաստանի հեղափոխական պայքարին, որը հանգեցրեց ցարիզմի և բուրժուակալվածատիրական կարգերի տապալմանը, Ռուսաստանի բոլոր ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի արևելահայ հատվածի ազատագրմանը։

Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը մնաց թուրքական բիրտ լծի տակ և ենթարկվեց ծանր հալածանքների ու բնաջնջման։

---

35 Ա. Գ. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատ. Բ, Երևան, 1967, էջ 75։

36 Կ. Պալյան, Ճարտարապետությունը Եգիպտոսի մեջ և ճարտարապետների դերը (տե՛ս Ս. Պարբեյան, Եգիպտահայ տարեցույց, 1913, էջ 112)։

ԿԱՐԵՎՈՐ ԱՆՑՔԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1800

12 հունվարի — *Թուրք-ֆրանսիական պայմանագիր, որով Եգիպտոսը վերադարձվում է Թուրքիային։*

— *Անգլո-Թուրքական պայմանագիրը, որով Սև ծովը և նեղուցները փակ են հայտարարվում։*

1801

18 հունվարի — *Պավել I-ի հրովարտակը Վրաստանը Ռուսաստանին միացնելու վերաբերյալ։*

Հունվար — *Անգլո-պարսկական պայմանագիրը ընդդեմ Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի։*

9 մարտի — *Հ. Արղությանը վախճանվում է Թիֆլիսում։*

12 սեպտեմբերի — *Ալեքսանդր I-ի մանիֆեստով Արևելյան Վրաստանը միացվում է Ռուսաստանին։ Վրաստանի հետ Ռուսաստանին են միացվում Լոռի, Փամբակ, Ղազախ, Բորչալու գավառները։*

— *Զմյուռնիայում հիմնադրվեց Ազգային հիվանդանոցը։*

1801—1803 — *Գեներալ Կ. Ֆ. Կնորինգի կուսակալությունը Կովկասում և Վրաստանում։*

1802

26 փետրվարի — *Թիֆլիսում ծնվեց պատմաբան, հրապարակախոս և բանաստեղծ Գաբրիել Պատկանյանը (վախճ. 1889 թ. ապրիլի 13-ին, Պետերբուրգում)։*

26 սեպտեմբերի — *Թիֆլիսում բացվում է ռուսական Ազնվականական ուսումնարանը՝ ազնվական ծագում ունեցող վրացի և հայ երեխաների համար։*

14 դեկտեմբերի — *Կեսարիայում ծնվեց մանկավարժ Հակոբ Մանվելյանը (վախճ. 1870 թ. օգոստոսի 27-ին)։*

1803

3 հունվարի — *Զորագյուղում (Երևանի գավառ) ծնվեց գրող, մանկավարժ և հրապարակախոս Մեսրոպ Թաղիադյանը (վախճ. 1858 թ. հունիսի 10-ին, Պարսկաստանի Շիրազ քաղաքում)։*

— Վենետիկում սկսում է լույս տեսնել «Եղանակ Բյուզանդյան-Բազմավեպ» տարեգիրքը՝ Ղ. Ինճիճյանի խմբագրությամբ։ Լույս է ընծայվել մինչև 1820 թվականը։

1803—1806 — Գեներալ Պ. Դ. Ցիցիանովը Կովկասի և Վրաստանի կառավարչապետ։

— Ռուսաստանին միացվեց Մեգրելիան։

1804

1804—1813 — Ռուս-պարսկական պատերազմը։

3 հունվարի — Ռուսական զորքերը գրավում են Գյանջան, որը վերանվանվում է Ելիսավետպոլ։ Գյանջայի խանության հետ Ռուսաստանին են միացվում Շամշադինի, Բասարգեչարի և այլ գավառներ։

Փետրվար — Սկսվում է Թուրքական բռնապետության դեմ ուղղված սերբերի ազգային-ազատագրական պայքարը։

Մայիս — Երևանի Մամադ խանը, տեղեկանալով ռուսների առաջխաղացման մասին, կարգադրում է խանության հայ բնակչությունից շուրջ 20000 հոգի բռնագաղթեցնել Կարսի փաշայություն և այնտեղ պահել մինչև պատերազմի ավարտը։

Մայիս-սեպտեմբեր — Ռուսական զորքերի Երևանյան առաջին արշավանքը՝ գեներալ Պ. Ցիցիանովի հրամանատարությամբ։

10 հունիսի — Ռուսական զորքերը Գյումրու մերձակայքում պարտության են մատնում Աբաս Միրզայի զորքերին և ազատելով Կարս քշվող հայերին՝ բնակեցնում են Փամբակում ու Թիֆլիսում։

2 հուլիսի — 5000 զինվորից բաղկացած ռուսական զորքը պաշարում է Երևանը։

3 սեպտեմբերի — Ռուսական զորքերը վերացնում են Երևանի բերդի պաշարումը և վերադառնում Վրաստան։

— Ռուսաստանին են միացվում Իմերեթը և Գուրիան։

1805

30 Մարտի — Շորագյալի սուլթանության (Արևելյան Շիրակ) կենտրոն Արթիկի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից։ Հոկտեմբերին Շորագյալի սուլթանությունն ընդունում է ռուսական հպատակություն։

14 մայիսի — Քյուրակ-չայ գետի ափին կնքվում է պայմանագիր, որի համաձայն Ղարաբաղը միացվում է Ռուսաստանին։

21 մայիսի — Ռուսաստանին է միացվում Շաքու (Նուխիի) խանությունը։

25 դեկտեմբերի — Ռուսաստանի կազմի մեջ է մտնում Շիրվանի (Շամախու) խանությունը։

— Մամադ խանի փոխարեն Երևանի խան է նշանակվում Մեհթի-ղուլի խանը։

1806

1806—1812 — Ռուս-Թուրքական պատերազմը։

8 փետրվարի — Բաքվում դավադրաբար սպանվում է գեներալ Ցիցիանովը։

11 ապրիլի — Խասգյուղում (Կ. Պոլիս) ծնվեց գրական-հասարակական գործիչ, մանկավարժ Ռուբեն Անդրեասի Փափազյանը (վախճ. 1857 թ. մարտի 6-ին, Զմյուռնիայում)։

22 հունիսի — Ռուսական բանակը գրավում է Դերբենդը։

18 դեկտեմբերի — Սկսվում է ռուս-թուրքական պատերազմը։

— Կ. Պոլսում հիմնվում է արևմտահայերի առաջին գրավաճառանոցը՝ քիթապճի Մարգարի նախաձեռնությամբ։

1806—1809 — Ֆելդմարշալ Ի. Վ. Գուդովիչը Վրաստանի կառավարչապետ։

1807

4 մայիսի — Կնքվում է Ֆինկենշտեյնի պայմանագիրը Ֆրանսիայի և Պարսկաստանի միջև, որն ուղղված էր Ռուսաստանի և Անգլիայի դեմ։

30 մայիսի — Թուրքական սերասքյար Յուսուֆ-զիա փաշան 10 հազար զինվորներով հարձակվում է Գյումրու վրա։

18 հունիսի — Գեներալ Գուդովիչի գլխավորած ռուսական զորքերը Ախուրյանի ափին պարտության են մատնում թուրքական բանակին։

8 հուլիսի — Կնքվում է Տիլզիտի հաշտությունը Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև։

1807—1808 — Գեներալ Գարդանի միսիան Պարսկաստանում։

1808

26 սեպտեմբերի—30 նոյեմբերի — Ռուսական զորքերի Երևանյան երկրորդ արշավանքը։

1 նոյեմբերի — Գեներալ-մայոր Նեբոլսինը գրավում է Նախիջևանը։

30 նոյեմբերի — Վերացվում է Երևանի բերդի պաշարումը։

Հոկտեմբեր — Թուրքական մեծ սադրազամ Յուսուֆ փաշան հրապարակում է այլադավան հպատակների քաղաքական իրավունքները սահմանափակող մի հրամանագիր։

20 դեկտեմբերի — Զմյուռնիայում ծնվեց բանասեր, կղերա-աղայական հոսանքի ներկայացուցիչ Մսեր Գրիգորի Մսերյանցը (վախճ. 1873 թ. օգոստոսի 2-ին, Մոսկվայում)։

— Մարաշի Գալանտեր փաշան 9 ամիս շարունակ պաշարում է Զեյթուն գավառը, սակայն գրավել չկարողանալով, հեռանում է։

1809

17 հունվարի — Դարդանելում կնքվում է անգլո-թուրքական պայմանագիրը. ավարտվում է անգլո-թուրքական 1807—1809 թթ. պատերազմը։

Մարտ — Անգլո-պարսկական նախնական պայմանագրի կնքումը, որով Անգլիան խոստանում էր օգնել Պարսկաստանին ռուս-պարսկական պատերազմում։

2 օգոստոսի — Կալկաթայում վախճանվեց հայ ազատագրական շարժման աչքի ընկնող ղեկավարներից մեկը՝ Հովսեփ Էմինը (ծնվ. 1726 թ., Պարսկաստանի Համադան քաղաքում)։

15 նոյեմբերի — *Քանաքեռում ծնվեց հայ մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը (անհետացավ 1848 թ. ապրիլի 2-ին)։*
1809—1810 — *Գեներալ Ա. Պ. Տորմասովը Կովկասի կառավարչապետ։*

1810

15 փետրվարի — *Փարիզի Արևելյան լեզուների դպրոցում հիմնադրվում է հայոց լեզվի ամբիոն՝ Հակոբ Շահան Ջրպետյանի ղեկավարությամբ։*
10 մայիսի — *Թեոդոսիայում ծնվեց Գաբրիել Այվազովսկին (վախճ. 1880 թ. ապրիլի 8-ին, Թիֆլիսում)։*
8 դեկտեմբերի — *Ռուսական զորքերը գրավում են Ախալքալաքը։*
— *Զեյթունը ապստամբում է թուրքական տիրապետության դեմ։*
— *Աստրախանում պաշտոնապես բացվում է Աղաբաբյան հայկական դպրոցը։*

1811

18 փետրվարի — *Հիմնվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը, որը իր գործունեությունը շարունակում է առ այսօր։*
— *Վենետիկում հրատարակվում է Մ. Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց» եռահատոր աշխատության համառոտագրությունը՝ «Խրախճան պատմութեան հայոց» վերնագրով։*
— *Գեներալ Պաուլուչչին Կովկասի կառավարչապետ։*

1812

14 մայիսի — *Թիֆլիսում ծնվեց «Հյուսիսափայլ» ամսագրի հիմնադիր, անվանի հրապարակախոս և լուսավորիչ Ստեփաննոս Նազարյանը (վախճ. 1879 թ. ապրիլի 26-ին, Մոսկվայում)։*
16 մայիսի — *Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է Բուխարեստի հաշտության պայմանագիրը։ Ռուսաստանին է միացվում Բեսարաբիան։*
12 հունիսի — *Նապոլեոնի արշավանքը Ռուսաստան։*
— *Կ. Պոլսում հիմնադրվում է հայ առաջին գրական-հասարակական կազմակերպությունը՝ «Արշարունյաց ընկերությունը»։*
— *Պետերբուրգում հիմնվում է Հովսեփ Հովհաննիսյանի տպարանը։*

1813

15 սեպտեմբերի — *Ալեքսանդր I-ի հրովարտակը Վրաստանի հայերին, որով ցարը շնորհակալություն էր հայտնում նրանց՝ Վրաստանում ռուսական բանակին ցույց տված օգնության համար։*
12 նոյեմբերի — *Ղարաբաղի Գյուլիստան ամրոցում ստորագրվում է ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագիրը, որի համաձայն Պարսկաստանը ճանաչում է Ղարաբաղի, Գյանջայի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Դերբենդի, Ղուբայի, Թալիշի խանությունների, Լոռու, Փամբակի, Շամշադինի, Ղազախի և Շորագյալի գավառների միացումը Ռուսաստանին։*
— *Էջմիածնում վերաբացվում է «Ժառանգավորաց դպրոցը»,*

1814

14 մայիսի — *Պարսկաստանի Համադան քաղաքում ծնվեց Կարապետ Շահնազարյանը (վախճ. 1865 թ. օգոստոսի 29-ին, Կ. Պոլսում)։*
25 նոյեմբերի — *Թեհրանում ստորագրվում է անգլո-պարսկական պայմանագիրը, որով Անգլիան խոստանում է նպաստել Գյուլիստանի պայմանագրի վերանայմանը։*
— *Ներսես Աշտարակեցին նշանակվում է վիրահայոց առաջնորդ։*

1815

12 մայիսի — *Մոսկվայում սկսում է գործել Լազարյան ճեմարանը։*
25 նոյեմբերի — *Նոր Ջուղայում ծնվեց հայագետ Մկրտիչ Էմինը (վախճ. 1890 թ. դեկտեմբերի 13-ին, Մոսկվայում)։*
Նոյեմբեր — *Կ. Պոլսում ծնվեց գրական-հասարակական գործիչ Սերվիչեն՝ Սերովբե Վիչենյանը (վախճ. 1887 թ. հոկտեմբերի 3-ին)։*
— *Սերբերի երկրորդ ապստամբությունը թուրքական բռնապետության դեմ։*

1816

5 հունվարի — *Աստրախանում լույս է տեսնում «Արևելյան ծանուցմունք» շաբաթաթերթը, որը* «Восточные известия» *պարբերականի տարբերակն էր, արևելահայ առաջին պարբերականը։*
2 դեկտեմբերի — *Վենետիկ է գալիս ականավոր գրող Բայրոնը՝ հայոց լեզու սովորելու և ծանոթանալու հայ գրականությանը։*
1816—1827 — *Գեներալ Ա. Պ. Երմոլովը Կովկասի կառավարչապետ։*

1817

2 մայիսի — *Կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար, Կովկասի կառավարչապետ գեներալ Երմոլովի գլխավորած Պարսկաստան մեկնող ռուսական միսիան ժամանում է Էջմիածին։*
1 օգոստոսի — *Թեոդոսիայում ծնվեց աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին (վախճ. 1900 թ. մայիսի 2-ին, Թեոդոսիայում)։*

1818

11 փետրվարի — *Կ. Պոլսում ծնվեց պատմաբան Մատթիա (Անտոն) Գարագաշյանը (վախճ. 1903 թ. նոյեմբերի 19-ին)։*
5 հունիսի — *Թիֆլիսում ծնվեց բանասեր Գևորգ Ախվերդյանը (վախճ. 1861 թ. նոյեմբերի 17-ին)։*
Հուլիս — *Ջեյթունը հրաժարվում է հարկ վճարել Մարաշի փաշային և ապստամբության դրոշ է բարձրացնում։*

1819

3 փետրվարի — *Երևան է ժամանում ռուս ականավոր գրող, դիվանագետ Ա. Ս. Գրիբոյեդովը, որը Թեհրան էր մեկնում իբրև ռուսական միսիայի քարտուղար։*

13 օգոստոսի — *Թիֆլիսում ծնվեց գրական-հասարակական գործիչ Պետրոս Շանշյանը (վախճ. 1899 թ. մարտի 9-ին)։*

23 սեպտեմբերի — *Կեսարիայի Էվերեկ գյուղում ծնվեց բժիշկ, լեզվագետ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Նահապետ Ռուսինյանը (վախճ. 1876 թ. նոյեմբերի 29-ին, Կ. Պոլսում)։*

1820

17 հունվարի — *Թեհրանից վերադարձին էջմիածին է ժամանում Ա. Ս. Գրիբոյեդովը, որտեղ և մնում է մինչև հունվարի 19-ը։*

19 փետրվարի — *Կ. Պոլսում ծնվեց պատմաբան, հայագետ Հովսեփ Գաթըրճյանը (վախճ. 1882 թ. հունվարի 9-ին)։*

4 ապրիլի — *Վանի Այգեստան թաղամասում ծնվեց Մկրտիչ Խրիմյանը (Խրիմյան Հայրիկ) (վախճ. 1907 թ. նոյեմբերի 17-ին, էջմիածնում)։*

6 հուլիսի — *Կ. Պոլսում ծնվեց մեծ հայագետ Ղևոնդ Ալիշանը (վախճ. 1901 թ. նոյեմբերի 9-ին, Վենետիկում)։*

8 օգոստոսի — *Կ. Պոլսի հայ արհեստավորների ցույցը, որը ճնշվում է թուրքական իշխանությունների կողմից։*

18 սեպտեմբերի — *Հակասուլթանական ցույցին մասնակցելու մեղադրանքով մի խումբ հայեր (կեսարացի Հակոբը, Գրիգոր Սաքայանը, դելի Բաղդասարը և այլն) մահապատժի են ենթարկվում Կ. Պոլսում։*

— *Կալկաթայում լույս է տեսնում «Հայելի կալկաթեան» շաբաթաթերթը՝ Հովհաննես Տեր-Հակոբյանի խմբագրությամբ։*

— *Զմյուռնիայում ծնվեց տպարանատեր, հրատարակիչ Ճանիկ Արամյանը (վախճ. 1879 թ. ապրիլի 17-ին, Կ. Պոլսում)։*

1821

Ապրիլ — *Սկսվում է Հունաստանի ազգային-ազատագրական շարժումը՝ ուղղված օսմանյան միապետության դեմ։*

— *Կալկաթայում սկսվում է լույս տեսնել «Շտեմարան» ամսագիրը՝ Մարտիրոս Շիրազեցու խմբագրությամբ։*

— *Կալկաթայում բացվում է հայկական Մարդասիրական ճեմարանը, որտեղ 1825—1826 թթ. հայոց լեզվի ուսուցիչ էր աշխատում Մեսրոպ Թաղիադյանը։*

— *Վալաքիայում սկսվում է ապստամբություն՝ ուղղված սուլթանական տիրապետության դեմ։*

1821—1823 — *Թուրք-պարսկական պատերազմը։*

1822

16 սեպտեմբերի — *Կ. Պոլսում ծնվեց հայ նշանավոր վիպասան, հրապարակախոս Ծերենցը՝ Հովսեփ Շիշմանյան (վախճ. 1888 թ. մարտի 17-ին, Թիֆլիսում)։*

— *Փարիզում, Սեն-Մարտենի նախաձեռնությամբ հիմնվում է «Ասիական ընկերությունը», որի հրատարակած «Journal Asiatique»-ը հարուստ նյութեր է բովանդակում հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ։*

1823

Մարտ — *Կարինում կնքվում է թուրք-պարսկական հաշտության պայմանագիրը, որով Բայազետ քաղաքը կրկին վերադարձվում է Թուրքիային։*

4 հուլիսի — *Կ. Պոլսում ծնվեց Գրիգոր Աղաթոնյանը (Աղաթոն), (վախճ. 1868 թ. ապրիլի 27-ին, Փարիզում)։*

11 օգոստոսի — *Կ. Պոլսում ծնվեց պատմաբան, աշխարհագետ, բանասեր Մանվել Քաջունին (վախճ. 1903 թ. դեկտեմբերի 1-ին)։*

18 նոյեմբերի — *Կ. Պոլսում վախճանվեց պատմաբան Միքայել Չամչյանը (ծնվ. 1738 թ. դեկտեմբերի 4-ին, Կ. Պոլսում)։*

1824

28 հունվարի — *Մադրասում վախճանվեց «Ազդարարի» խմբագիր Հարություն Շմավոնյանը (ծնվ. 1750 թ., Իրանի Շիրազ քաղաքում)։*

29 հունվարի — *Վենետիկում վախճանվեց անվանի գիտնական Ստեփաննոս Գովեր Ագոնցը (ծնվ. 1740 թ. նոյեմբերի 20-ին)։*

1 դեկտեմբերի — *Թիֆլիսում բացվեց Ներսիսյան դպրոցը (շարունակեց գործել մինչև 1924 թ.)։*

1825

29 հունիսի — *Թիֆլիսում ծնվեց դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանը (վախճ. 1912 թ. մարտի 16-ին)։*

14 դեկտեմբերի — *Դեկաբրիստների ապստամբությունը Պետերբուրգում։*

— *Զմյուռնիայում ծնվեց արևմտահայ հրապարակախոս և քաղաքական գործիչ Ստեփան Ոսկանյանը (վախճ. 1901 թ. փետրվարի 23-ին)։*

1826

1826—1828 — *Ռուս-պարսկական պատերազմը։*

15—21 հունիսի — *Սուլթան Մահմուդ II-ի հրամանով ենիչերիական զորքը ոչնչացվում է Կ. Պոլսում, ապա և գավառներում։*

16—17 հուլիսի — *Պարսկական զորքերը ներխուժում են Ղարաբաղ, Շորագյալ և Փամբակ. սկսվում է ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը։*

25 հուլիսի—10 սեպտեմբերի — *Շուշվա բերդի հերոսական պաշտպանությունը։*

18 օգոստոսի — *Հրդեհի զոհ գնաց Կ. Պոլսի Գում-գափու թաղամասում գտնըվող հայոց մայր եկեղեցին, ոչնչացան նաև շատ արժեքավոր ձեռագրեր ու փաստաթղթեր։*

3 սեպտեմբերի — *Շամխորի ճակատամարտում ռուսական բանակը հաղթանակ է տանում պարսիկների դեմ՝ գեներալ Վ. Գ. Մադաթովի հրամանատարությամբ։*

13 սեպտեմբերի — *Գեներալ Պասկևիչի գլխավորած ռուսական 8 հազարանոց զորքը Ելիսավետպոլի մոտ ջախջախում է Աբաս Միրզայի 25 հազարանոց բանակը։*

21 սեպտեմբերի — *Արագածի ստորոտում, Միրաքի մոտ տարած հաղթանակից հետո ռուսական բանակը մուտք է գործում Երևանի խանություն։*

— Կ. Պոլսում ծնվեց հայ ականավոր ճարտարապետ, հասարակական գործիչ Նիկողայոս Պալյանը (վախճ. 1858 թ. փետրվարի 27-ին, իր ծննդավայրում)։

1827

28 մարտի — Կովկասի կառավարչապետ և Կովկասյան հատուկ կորպուսի ընդհանուր հրամանատար է նշանակվում գեներալ Իվան Ֆեոդորովիչ Պասկևիչը։

Մարտ — Թիֆլիսում կազմվում է հայկական առաջին կամավորական գումարտակը։

30 մարտի — Թիֆլիսում տեղի է ունենում հայ կամավորների զորահանդեսը։

2 ապրիլի — Սկսվում է ռուսական զորքի Երևանյան երրորդ արշավանքը։

13 ապրիլի — Ռուսական զորքերը գրավում են Էջմիածինը։

17 մայիսի — Հայկական կամավորական առաջին գումարտակը Թիֆլիսից մեկնում է մարտադաշտ։ Մայիսի 15-ին Հ. Ալամդարյանը հայրենասիրական ճառ է արտասանում ռազմաճակատ մեկնողների առջև։

24 մայիսի — Թիֆլիսում կազմակերպված հայկական կամավորական գնդի կանոնադրության հրապարակումը։

26 հունիսի — Նախիջևանի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից։

5 հուլիսի — Ջեվան-Բուլաղի ճակատամարտը։

7 հուլիսի — Ռուսական բանակը գրավում է Աբաս-Աբադ բերդը։

21 հուլիսի — Կարաղիադինում հանդիպում են Ա. Ս. Գրիբոյեդովը և Աբաս-Միրզան, նպատակ ունենալով հաշտության բանակցություններ վարել։

17 օգոստոսի — Օշականի ճակատամարտը։

20 սեպտեմբերի — Ռուսական զորքերը գրավում են Սարդարապատի բերդը։

24 սեպտեմբերի — Սկսվում է Երևանի բերդի պաշարումը։

1 հոկտեմբերի — Ռուսական զորքերը գրավում են Երևանի բերդը։

6 հոկտեմբերի — Ստեղծվում է Երևանի ժամանակավոր վարչություն։

13 հոկտեմբերի — Ռուսական զորքերը գրավում են Թավրիզը։

7 նոյեմբեր—2 հունվար 1828 — Դեհխառականի հաշտության բանակցությունները։

Դեկտեմբեր 1827—փետրվար 1828 — Սուլթան Մահմուդ II-ը շուրջ 12 հազար հայ կաթոլիկներ է արտաքսում Կ. Պոլսից, որոնցից չորս հազարը ցրտից մեռնում են ճանապարհին, իսկ մնացածները անցնում Փոքր Ասիայի գավառները։

Դեկտեմբեր — Երևանի Սարդարի պալատում, ռուս սպաների ուժերով առաջին անգամ բեմադրվում է Ա. Ս. Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս» կատակերգությունը։

— Շուշում հիմնադրվում է հայկական տպարան։

1828

10 փետրվարի — Թուրքմենչայում կնքվում է հաշտության պայմանագիր Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև, որի համաձայն Ռուսաստանին են միացվում Երևանի և Նախիջևանի խանությունները ու Օրդուբադի շրջանը։

26 փետրվարի — *Սկսվում է պարսկահայերի վերաբնակեցումը Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկաս։*

21 մարտի — *Նիկոլայ I-ի հրամանագիրը Հայկական մարզ կազմակերպելու մասին։ Մարզի վարչության պետ է նշանակվում գեներալ-մայոր Ա. Ճավճավաձեն։*

14 ապրիլի — *Նիկոլայ I-ը պատերազմ է հայտարարում Թուրքիային։*

25 ապրիլի — *Սենատի հրամանով Ա. Ս. Գրիբոյեդովը նշանակվեց Ռուսաստանի լիազոր-մինիստր (դեսպան) Պարսկաստանում։*

14 հունիսի — *Ռազմական գործողությունների սկիզբը ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում։*

23 հունիսի — *Ռուսական բանակը գրավում է Կարսը։*

23/24 հուլիսի — *Ռուսական զորքերը գրավում են Ախալքալաքը։*

15 օգոստոսի — *Ախալցխայի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից։*

28 օգոստոսի — *Ռուսական զորքերը գրավում են Բայազետը։*

12 սեպտեմբերի — *Ռուսական զորքերը և հայկական աշխարհազորը գրավում են Թոփրախ-կալեն և ազատագրում Ալաշկերտը։*

— *Կ. Պոլսի Միջագյուղ թաղամասում ծնվեց բանաստեղծ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը (վախճ. 1868 թ. նոյեմբերի 29-ին)։*

1829

30 հունվարի — *Թեհրանում սպանվեց Պարսկաստանում ռուսական դեսպան Ա. Ս. Գրիբոյեդովը (ծնվ. 1795 թ. հունվարի 4-ին, Մոսկվայում)։*

27 հունիսի — *Էրզրումի գրավումը ռուսական բանակի կողմից։*

7 հուլիսի — *Բայբուրդի (Բաբերդի) գրավումը։*

2 սեպտեմբերի — *Ադրիանապոլսում ստորագրվում է ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիր։ Ռուսաստանին են միացվում Ախալքալաքը, Ախալցխան, Սև ծովի արևելյան ափը. Անապա ու Փոթի նավահանգիստները։*

26 սեպտեմբերի — *Դորպատի (այժմ Տարտու) համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտի հետ Խ. Աբովյանը սկսում է վերելք դեպի Արարատի գագաթը։*

2 նոյեմբերի — *Նոր Նախիջևան քաղաքում ծնվեց հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը (վախճ. 1866 թ. մարտի 31-ին, Սարատովի նահանգի Կամիշին գյուղաքաղաքում)։*

Աշնանը — *Կեսարիայի կառավարիչ Քեոսե փաշան հարձակվում է Ջեյթունի վրա, սակայն պարտվում և ետ է շպրտվում։*

29 դեկտեմբերի — *Գեներալ Պասկևիչը կարգադրում է գաղտնի կոմիտե ըստեղծել Թիֆլիսում, որը պետք է մշակեր հայ եկեղեցու կանոնադրությունը։*

1829—1830 — *Արևմտյան Հայաստանից 90—100 հազար հայեր գաղթում են Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկաս։*

— *Բացվում է Լազարյան ճեմարանի տպարանը։*

1830

8 հունվարի — *Սուլթան Մահմուդ II-ը Կ. Պոլսի կաթոլիկ հայերին ինքնուրույն համայնք ունենալու իրավունք է շնորհում։*
22 հունվարի — *Լոնդոնի պայմանագրով ճանաչվում է Հունաստանի անկախությունը։*
Փետրվար 1830—1838 — *Գեներալ-մայոր Վ. Բեհբութովը Հայկական մարզի վարչության պետ։*
17 փետրվարի — *Ղրիմի Գոգենլո գյուղում ծնվեց բանաստեղծ Գևորգ Դոդոխյանը (վախճ. 1908 թ. հունիսի 8-ին)։*
17 օգոստոսի — *Թուրքիան ճանաչում է Սերբիայի ինքնավարությունը։*
17 նոյեմբերի — *Զմյուռնիայում ծնվեց հրապարակախոս, թարգմանիչ, վիպասան Մատթեոս Մամուրյանը (վախճ. 1901 թ. հունվարի 2-ին)։*
8 նոյեմբերի — *Նոր Նախիջևան քաղաքում ծնվեց Ռափայել Պատկանյանը (վախճ. 1892 թ. օգոստոսի 22-ին)։*

1831

Հունիս — *Ցարական հրամանագրերով վերացվում են տարանցիկ առևտրականների արտոնությունները Անդրկովկասում։*
6 սեպտեմբերի — *Կ. Պոլսում ծնվեց բանաստեղծ և հասարակական գործիչ Խորեն Գալֆայանը (Նար-Պեյ), (վախճ. 1892 թ. նոյեմբերի 4-ին)։*
22 հոկտեմբերի — *Կ. Պոլսում ծնվեց հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս, «Մեղու» պարբերականի խմբագիր Հարություն Սվաճյանը (վախճ. 1874 թ. ապրիլի 22-ին)։*
1831—1833 — *Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալին պատերազմում է սուլթանական կառավարության դեմ, գրավելով Թուրքիայի մի շարք նահանգներ, մասնավորապես Հայկական Կիլիկիան։*
— *Կովկասի նոր կառավարչապետ է նշանակվում բարոն Ռոզենը։*

1832

14 հունվարի — *Երևանի գավառական դպրոցի բացումը։*
27 մայիսի — *Եգիպտական բանակը Իբրահիմ փաշայի գլխավորությամբ ջարդեց թուրքական զորքերին, գրավեց Հայկական Կիլիկիայի դաշտային մասը։*
21 դեկտեմբերի — *Ռեշիդ փաշան գերի է ընկնում եգիպտացիներին։*
— *Սեբաստիայից, Կարինից, Վանից բռնությամբ հավաքվեցին հայ երիտասարդներ և տեղափոխվեցին Կ. Պոլիս՝ Իփլիկ խանե նավաշինարանում աշխատելու։*
— *Թուրքական բանակը Սուլեյման փաշայի գլխավորությամբ արշավում է Զեյթունի վրա, սակայն լեռնականների կողմից ջարդվում է Ջերմուկի դաշտում։*
— *Կ. Պոլսում, Գևորգ Գրիգորյանի խմբագրությամբ սկսում է հրատարակվել «Լրո գիր մեծի տերության Օսմանյան» շաբաթաթերթը։*

1833

27 փետրվարի — *Հայկական մարզի զինանշանի հաստատումը Նիկոլայ I-ի կողմից։*

4 մայիսի — *Նոր Նախիջևանում ծնվեց նշանավոր հայագետ, արևելագետ Քերովբե Պատկանյանը (վախճ. 1889 թ. ապրիլի 2-ին, Պետերբուրգում)։*

23 հունիսի — *Ցարի հրապարակած նոր օրենքով փոփոխություններ են մտցըվում Հայկական մարզի վարչական կառուցվածքում։*

2 հուլիսի — *Վենետիկում վախճանվեց հայագետ, աշխարհագրագետ Ղուկաս Ինճիճյանը (ծնվ. 1758 թ. մարտի 21-ին)։*

26 հունիսի — *Հունքիար-Իսքելեսիի պայմանագրի ստորագրումը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև։*

Հուլիս — *Հիմնվում է «Անդրկովկասի բարենորոգման հատուկ կոմիտե»՝ զինվորական մինիստր Չերնիշևի նախագահությամբ։*

— *Զմյուռնիայում ծնվեց անվանի հրապարակախոս և թարգմանիչ Գրիգոր Չիլինկիրյանը (վախճ. 1923 թ. փետրվարի 23-ին, իր ծննդավայրում)։*

1834

24 մայիսի — *Նոր Նախիջևանում սպանվեց Հարություն Ալամդարյանը (ծնվ. 1796 թ. սեպտ. 25-ին, Աստրախանում)։*

31 մայիսի — *Կ. Պոլսում հիմնվում է ս. Փրկչյան Ազգային հիվանդանոցը, որը գործում է առ այսօր։*

4 սեպտեմբերի — *Պադուայում (Հյուսիսային Իտալիա) իր առաջին տարեշրջանն սկսեց Մխիթարյանների հիմնած Մուրադյան վարժարանը։*

14 նոյեմբերի — *Կ. Պոլսում ծնվեց հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ Գրիգոր Օտյանը (վախճ. 1887 թ. օգոստոսի 14-ին, Փարիզում)։*

— *Մահմուդ II-ը վարչական նոր բաժանման ենթարկեց Թուրքիան, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանը։ Նախկին փաշայությունները վերացվեցին և ստեղծվեցին վարչական նոր միավորներ՝ վիլայեթներ։*

— *Ռազմա-լենային հողատիրության ոչնչացումը Թուրքիայում։*

— *Թուրքական բանակը արշավանք է սկսում Արևմտյան Հայաստան և Քուրդիստան՝ դերեբեյներին հպատակեցնելու նպատակով։*

1835

5 սեպտեմբերի — *Մոսկվայում ծնվեց հայագետ Կարապետ Հարությունի Եզյանը (էզով), (վախճ. 1905 թ. մայիսի 28-ին, Պետերբուրգում)։*

— *Կ. Պոլսում ծնվեց գրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ Արմենակ Հայկունին (Համբարձում Ճիզմեճյան) (վախճ. 1866 թ. հոկտեմբերի 29-ին)։*

— *Պարսկաստանի Սալմաստ գավառի Փայաջուկ գյուղում ծնվեց հայ մեծ վիպասան Րաֆֆին (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան), (վախճ. 1888 թ. ապրիլի 25-ին, Թիֆլիսում)։*

1836

11 մարտի — *Նիկոլայ I-ը վավերացնում է Ռուսաստանի հայ լուսավորչական եկեղեցու կանոնադրությունը* (Положение)։

11 սեպտեմբերի — *Վենետիկում բացվում է Մխիթարյանների Ռափայելյան վարժարանը։*

— *Հովհաննես Տատյանը Նիկոմիդիայում հիմնում է մահուդի գործարան, քիչ անց նաև Հրեքեի կայսերական չուխայի գործարանը։*

— *Վենետիկում լույս է տեսնում «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» աշխատության առաջին հատորը, իսկ 1837 թ.՝ երկրորդը։*

— *Կ. Պոլսում ծնվեց կոմպոզիտոր Տիգրան Չուխաջյանը (վախճ. 1898 թ. մարտի 10-ին, Զմյուռնիայում), հայկական առաջին օպերայի ստեղծողը։*

1837

28 հունվարի — *Կ. Պոլսում ծնվեց բանասեր, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը (վախճ. 1884 թ. հոկտեմբերի 26-ին)։*

22 փետրվարի — *Հայկական եկեղեցական բարձրագույն խորհրդի՝ Սինոդի հիմնումը Էջմիածնում։*

Մարտ — *Անդրկովկաս է գալիս սենատոր Գանը՝ երկրամասն ուսումնասիրելու և ռեֆորմների նախագիծ կազմելու նպատակով։*

1 մայիսի — *Բացվում է Երևանի կոնսիստորիան։*

3 հունիսի — *Աշտարակում ծնվեց ականավոր վիպասան Պերճ Պռոշյանը (վախճ. 1907 թ. նոյեմբերի 23-ին, Բաքվում)։*

7 օգոստոսի — *Թուրքական բանակը Ալաջա-դաղի բարձունքներում ճակատամարտ տվեց և հպատակեցրեց քրդական ցեղերին։*

2 սեպտեմբերի — *Երևանում իր գործունեությունն է սկսում հայոց հոգևոր թեմական դպրոցը։*

Հոկտեմբեր — *Հայաստան է այցելում ռուսական կայսր Նիկոլայ I-ը։*

4 հոկտեմբերի — *Գյումրին վերանվանվում է Ալեքսանդրապոլ (այժմ՝ Լենինական)։*

5 դեկտեմբերի — *Թիֆլիսում վախճանվեց հայագետ Հակոբ Շահան-Ջրպետյանը (ծնվ. 1772 թ. դեկտեմբերի 16-ին, Ուրֆայում)։*

— *Մոլդավիայի Բոդուշան քաղաքում ծնվեց հայագետ Ստեփաննոս Պալասանյանը (վախճ. 1889 թ. փետրվարի 19-ին, Էջմիածնում)։*

— *Արաբկիրից Խարբերդ տեղափոխվելով Գրիգոր Իփեքճյանը այնտեղ հիմնում է մետաքսի գործարան։ Քիչ անց Անգլիայից, ապա Ամերիկայից նա նոր մեքենաներ է բերում և եվրոպական ձևով վերասարքավորում իր գործարանը։*

1838

Հունվար — *Գյուղացիական շարժումներ Փամբակ-Շորագյալի (Շիրակի) շրջանում։*

Փետրվար—մարտ — *Նոր Բայազետի շրջանի գյուղացիության ելույթները։*

22 հունիսի — *Շուշում բացվում է հայոց հոգևոր թեմական դպրոցը։*
13 սեպտեմբերի — *Սկյութարի ճեմարանի բացումը Կոստանդնուպոլսում։*
— *Արմավիր հայարնակ քաղաքի հիմնադրումը Հյուսիսային Կովկասում։*

1839

12 հունիսի — *Նիզբիի տակ (Հյուսիսային Սիրիա) թուրքական բանակը ջախջախվում է եգիպտական փոխարքայի զորքերի կողմից։*
3 նոյեմբերի — *Գյուլխանեի խաթթը-Շերիֆ կոչվող հրովարտակի («Թանզիմաթ») հրատարակումը Աբդուլ Մեջիդի կողմից։*
— *Ալեքսանդրապոլի հոգևոր դպրոցի բացումը։*
— *Զմյուռնիայում, ամերիկյան բողոքականների ջանքերով, սկսում է հրատարակվել «Շտեմարան պիտանի գիտելյաց» ամսագիրը՝ աշխարհաբարով։*

1840

5 ապրիլի — *Բոլնիս-Խաչեն գյուղում ծնվեց նշանավոր մանկավարժ, գրող, հրապարակախոս Ղազարոս Աղայանը (վախճ. 1911 թ. հունիսի 20-ին, Թիֆլիսում)։*
10 ապրիլի — *Հայկական մարզի վերացումը. կազմվում են Վրացա-իմերեթական նահանգը և Կասպիական մարզը։*
10 օգոստոսի — *Զմյուռնիայում սկսում է լույս տեսնել «Արշալույս Արարատյան» պարբերականը՝ Ղ. Պալթազարյանի խմբագրությամբ։*
12 դեկտեմբերի — *Վանում ծնվեց բանահավաք, հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ Գարեգին Սրվանձտյանցը (վախճ. 1892 թ. նոյեմբերի 5-ին, Կ. Պոլսում)։*
— *Կ. Պոլսում սկսեց լույս տեսնել «Ազդարար Բյուզանդյան» շաբաթաթերթը, որի արտոնատերն էր Խաչատուր Ոսկանյանը։*

1841

11 փետրվարի — *Կ. Պոլսում ծնվեց բանասեր, պատմաբան Մաղաքիա Օրմանյանը (վախճ. 1918 թ. նոյեմբերի 19-ին)։*
6 ապրիլի — *Հակաամիրայական «Միակամ» ընկերության ստեղծումը Կ. Պոլսում։*
1 հուլիսի — *Լոնդոնի կոնվենցիան սևծովյան նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ։ Դարդանելը և Բոսֆորը փակ են հայտարարվում բոլոր տերությունների, այդ թվում Ռուսաստանի նավերի առջև։*
Հուլիս — *Զմյուռնիայում բռնկված հրդեհին զոհ են գնում հայկական փայտաշեն երկու թաղամաս։*
24 օգոստոսի — *Կոստանդնուպոլսի 3000 արհեստավորների հակասուլթանական և հակաամիրայական ցույցը։*
18 սեպտեմբերի — *Կ. Պոլսի արհեստավորները նոր ցույց են կազմակերպում։*
3 հոկտեմբերի — *Ամիրաները փակել են տալիս Սկյութարի ճեմարանը։*

9 նոյեմբերի — Կ. Պոլսի արհեստավորները ցույց են կազմակերպում ամիրաների և պատրիարքի դեմ։

12 դեկտեմբերի — 27 արհեստավորից բաղկացած վարչություն է ստեղծվում, որին և Բ. Դուռը հանձնարարում է Սկյութարի ճեմարանի խնդրի կարգավորումը։

— Զեյթուն ներխուժող թուրքական զորքերը դուրս շպրտվեցին լեռնագավառից։

1842

22 սեպտեմբերի — Թիֆլիսում ծնվեց պատմաբան Ալեքսանդր Երիցյանը (վախճ. 1902 թ. փետրվարի 9-ին)։

3 դեկտեմբերի — Զմյուռնիայում ծնվեց լեզվագետ, թարգմանիչ Մեսրոպ Նուպարյանը (վախճ. 1929 թ. դեկտեմբերի 14-ին, Մարսելում)։

— Ծնվեց արևմտահայ փիլիսոփա Սրբուհի Տյուսաբը (վախճ. 1901 թ. հունվարի 3-ին)։

— Ցարական կառավարությունը Ռուսաստանից գաղթեցնում և Թիֆլիս—Երևան ճանապարհի շուրջն ընկած (Սևանի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Լոռու շրջաններ) գյուղերում բնակեցնում է ռուս աղանդավորների։

1843

1 մայիսի — Վենետիկում Մխիթարյանները հրատարակում են «Բազմավեպ» ամսագիրը, որը գոյատևում է մինչև օրս։

18 մայիսի 1843—1857 — Ներսես Ե Աշտարակեցի, կաթողիկոս ամենայն հայոց։

Նոյեմբեր — Ադրիանապոլսում ծնվեց մեծ երգիծաբան Հակոբ Պարոնյանը (վախճ. 1891 թ. մայիսի 27-ին, Կ. Պոլսում)։

— Բեդեր-խան բեյը ապստամբեց թուրքական կառավարության դեմ և գրավեց Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ։

— Զմյուռնիայում սկսում է լույս տեսնել «Հայրենասեր» շաբաթաթերթը՝ խաչատուր Հ. Մելիքսեթումյանցի խմբագրությամբ։

— Կազանի համալսարանում բացվում է հայոց լեզվի ամբիոն, որի վարիչ է նշանակվում Ստեփաննոս Նազարյանը։

1844

17 հուլիսի — Կ. Պոլսում ստեղծվում է Ազգային ժողով՝ բաղկացած 16 ամիրաներից և 14 արհեստավորներից։

Նոյեմբեր — Կովկասում հիմնվում է փոխարքայություն։ Առաջին փոխարքա նշանակվեց իշխան Մ. Ս. Վորոնցովը։

— Թուրքիայում օտարերկրյա մասնագետներն առաջին անգամ մարդահամար են անցկացնում, ըստ որի արևմտահայերի թիվը կազմում էր 2,4 միլիոն մարդ։

1 8 4 5

12 փետրվարի — *Կ. Պոլսում ծնվեց Մատթեոս Իզմիրլյանը (վախճ. 1910 թ. դեկտեմբերի 11-ին, Էջմիածնում)։*

27 փետրվարի — *Մոսկվայում ծնվեց հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին (վախճ. 1892 թ. դեկտեմբերի 19-ին, Թիֆլիսում)։*

3 հունիսի — *Ալեքսանդրապոլում բացվում է Հայաստանում առաջին տոնավաճառը։*

20 հունիսի — *Արդուլ Մեջիդի հրամանով, Սըրի փաշան մեծ բանակով մըտնում է Արևմտյան Հայաստան՝ կիսանկախ իշխանությունները վերացնելու հանձնարարությամբ։*

16 օգոստոսի — *Կալկաթայում Մ. Թաղիադյանի խմբագրությամբ սկսում է հրատարակվել «Ազգասեր» շաբաթաթերթը։ 1848 թ. այն վերանվանվում է «Ազգասեր Արարատյան» և շարունակում լույս տեսնել մինչև 1852 թվականը։*

— *Պետերբուրգի համալսարանում հիմնվում է հայ-վրաց-թաթարական լեզուների ամբիոն, որը 1855 թ. վերածվում է Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի։*

1 8 4 6

12 հունվարի — *Թիֆլիսում սկսում է լույս տեսնել հայերեն «Կովկաս» շաբաթաթերթը, որը շարունակում է իր գոյությունը մինչև 1848 թվականի ըսկզբները։*

1 ապրիլի — *Կ. Պոլսում Պետրոս Մինասյանի (նախագահ) և Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի (քարտուղար) նախաձեռնությամբ հիմնվում է մշակութային «Համազգյաց ընկերությունը»։*

1 նոյեմբերի — *Վերաբացվում է Սկյութարի ճեմարանը։*

6 դեկտեմբերի — *Ցարական կառավարությունը ռեսկրիպտ է հրապարակում, որով խաներին, բեկերին, աղալարներին և մելիքներին ճանաչում է իբրև հողի ժառանգական սեփականատերեր։*

14 դեկտեմբերի — *Անդրկովկասը վարչական նոր բաժանման է ենթարկվում. ստեղծվում են Թիֆլիսի, Քութայիսի, Շամախու և Դերբենդի նահանգները։*

1 8 4 7

9 մայիսի — *Ամիրաների և արհեստավորների մասնակցությամբ Կ. Պոլսում կազմվում են Ազգային, Հոգևոր և Գերագույն ժողովներ, որոնք, փաստորեն, պապգա «Սահմանադրության» ստեղծման առաջին քայլերն էին։*

12 մայիսի — *Բեդիր-խան բեյի պաշարումը Օրագ բերդում։*

17 հունիսի—1863 — *Վիեննայում Մխիթարյանները հրատարակում են «Եվրոպա» շաբաթաթերթը, ապա կիսամսյա հանդեսը։*

1 հուլիսի — *Բեռլինում ծնվեց գերմանացի հայագետ Հենրիխ Գելցերը (վախճ. 1906 թ. հուլիսի 11-ին)։*

1 8 4 8

2 ապրիլի — *Անհետացավ Խաչատուր Աբովյանը։*

Մարտ — *Խոշաբի կիսանկախ իշխանության վերացումը։*

10 մայիսի — *Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը վերածվում է Արևելյան լեզուների ինստիտուտի։*

Հուլիս — *Վերացվում է Մարաշի փաշայությունը և այն դառնում է Ադանայի վիլայեթի մեջ մտնող մի սանջակ։*

9 նոյեմբերի — *Կ. Պոլսում ծնվեց գրական, հասարակական-քաղաքական գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալյանը (վախճ. 1921 թ. սեպտ. 27-ին, Մարսելում)։*

1849

27 ապրիլի — *Փարիզում սովորող արևմտահայ ուսանողները կազմում են «Արարատյան ընկերությունը»։*

9 հունիսի — *Կազմվում է Երևանի նահանգը, որի մեջ մտնում էին Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի ու Օրդուբադի գավառները։*

Հուլիս — *Գրիգոր Գալստյանի խմբագրությամբ Սինգապուրում սկսում է հրատարակվել «Ուսումնասեր» կիսամսյա լրագիրը, որը շարունակում է լույս տեսնել մինչև 1853 թվականը։*

27 դեկտեմբերի — *Կ. Պոլսում ծնվեց մեծահամբավ դերասան Պետրոս Ադամյանը (վախճ. 1891 թ. հունիսի 2-ին)։*

— *Դարալագյազի Ռինդ գյուղի գյուղացիության ելույթը տեղական կալվածատերերի և ցարական կառավարության դեմ։*

1850

2 հունվարի — *Երևանի պետական իգական առաջին (Հռիփսիմյան) դպրոցի բացումը։*

29 հուլիսի — *Թիֆլիսում հիմնադրվեց ռուսական աշխարհագրական ընկերության Կովկասյան բաժանմունքը։*

1 սեպտեմբերի — *Թիֆլիսում սկսում է հրատարակվել «Արարատ» շաբաթաթերթը՝ Գաբրիել Պատկանյանի խմբագրությամբ։*

— *Զանգեզուրում կառուցում են Փիրդաուդանի և Կավարտի պղնձաձուլական գործարանները։*

1851

20 մայիսի — *Զեյթունի իշխանները էջմիածնի կաթողիկոսին գրում են, որ Աբդուլ Մեջիդն իրենց կանչել է Կ. Պոլիս և պայմանագիր ստորագրել՝ հարկը կանոնավոր վճարելու մասին։ Փաստորեն չեղյալ էր հայտարարվել Մուրադ IV-ի տված հրովարտակը։*

20 մայիսի — *Կ. Պոլսի Սկյուտար թաղամասում ծնվեց Պետրոս Աբրահամի Դուրյանը (վախճ. 1872 թ. հունվարի 22-ին, իր ծննդավայրում)։*

8 նոյեմբերի — *Թիֆլիսում բացվեց ճարտարապետ Գաբրիել Թամամշյանի հայոց թատրոնը, որը գործեց մինչև 1874 թ. հոկտեմբերը։*

21 դեկտեմբերի — *Թուրքիայի Սամսոն քաղաքում ծնվեց գրող և հրապարակախոս Արփիար Արփիարյանը (վախճ. 1908 թ. փետրվարի 12-ին, Կահիրեում)։*

— Կ. Պոլսում Հ. Հիսարյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Բանասեր» հանդեսը։

1 8 5 2

2 փետրվարի — Կ. Պոլսում Կարապետ Ութուճյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Մասիս» պարբերականը, որը «Հայաստանի» շարունակությունն էր և որոշ ընդհատումներով հրատարակվեց մինչև 1908 թվականը։

Մարտ — Շուշավերի գյուղացիները ելույթ են ունենում կալվածատերերի դեմ։

3 հուլիսի — Կ. Պոլսի Խասգյուղ արվարձանում ծնվեց ուսուցիչ, հրապարակախոս և քաղաքական գործիչ Մինաս Չերազը (վախճ. 1929 թ. մարտի 27-ին, Մարսելում)։

1 8 5 3

18 փետրվարի — Ղրիմի Ղարասուբազար քաղաքում ծնվեց Քրիստափոր Կարա-Մուրզան (վախճ. 1902 թ. մարտի 27-ին)։

22 մարտի — Կ. Մարքսը գրում է «Ազգությունները Թուրքիայում» հոդվածը, որտեղ տեղեկություններ կան տարբեր դավանանքի պատկանող հայերի թվաքանակի, արևմտահայության կրած սոցիալական ու ազգային ճնշումների մասին։

4 նոյեմբերի—18 մարտի 1856 — Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմը։

21 նոյեմբերի — Կ. Պոլսում Ն. Ռուսինյանի նախագահությամբ և Գ. Օտյանի, Ն. Պալյանի անդամակցությամբ ստեղծվում է «Ուսումնական խորհուրդ»։

30 նոյեմբերի — Սկսվում են պատերազմական գործողություններ Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում։

18 նոյեմբերի — Սինոպի ճակատամարտը։

19 նոյեմբերի — Բաշ-Քադըկլարի ճակատամարտը։

4 դեկտեմբերի — Ցարական կառավարությունը Գաբրիել Սունդուկյանին Թիֆլիսից աքսորում է Դերբենդ։

1 8 5 4

15—16 մարտի — Անգլիան և Ֆրանսիան, դաշնակցած Թուրքիային, պատերազմ են հայտարարում Ռուսաստանին։

19 հուլիսի — Ռուսական զորքերը գրավում են Բայազետը։

24 հուլիսի — Քյուրուկ-Դարայի ճակատամարտը։

26 օգոստոսի — Արևմտահայերի ներքին կյանքին վերաբերող կանոնադրության առաջին տարբերակի կազմումն ավարտվում է, ներկայացվում պատրիարքին, որը և, որոշ ժամանակ պահելով, մերժում է։

14 սեպտեմբերի — Դաշնակիցները դեսանտ իջեցրին Ղրիմի Թերակղզում (Եվպատորիայի մոտ) և սեպտեմբերի 19-ին սկսեցին շարժվել դեպի Սևաստոպոլ։

20 սեպտեմբերի — Ալմայի ճակատամարտը Ղրիմում։

5 հոկտեմբերի—8 սեպտեմբերի 1855 — Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանությունը։

Աշնանը — Ծավալվեց Եզդանշիրի ապստամբությունը՝ ուղղված սուլթանական բռնապետության դեմ։

1 դեկտեմբերի — Շուշում ծնվեց Մուրացանը (Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյան) (վախճ. 1908 թ. օգոստոսի 30-ին, Թիֆլիսում)։

— Երևանի նահանգի հայ և ադրբեջանցի գյուղացիները 500 մարդուց զորաջոկատ են կազմում և ուղարկում Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ճակատ։

1855

15 հունվարի — Գաբրիել Այվազովսկու խմբագրությամբ Փարիզում հրատարակվում է «Մասյաց աղավնի» ամսագիրը։ 1859—1865 թթ. այն լույս էր տեսնում Թեոդոսիայում։

Հունվար — Եզդանշիրի գլխավորած քուրդ ապստամբները գրավեցին Բաղեշը, Մուշը և Արևմտյան Հայաստանի մի շարք այլ շրջաններ։

10 մայիսի — Սուլթանի հրամանով Թուրքիայի քրիստոնյաներին առաջին անգամ բանակ զորակոչեցին։ Հրամանը համարյա չգործադրվեց։

31 մայիսի — Ռուսական բանակը գրավում է Արդահանը։

Հունիս — Կ. Պոլսում լույս է տեսնում «Արծվի Վասպուրական» պարբերականը՝ Մ. Խրիմյանի խմբագրությամբ. 1858—1864 թթ. հրատարակվում էր Վարագա վանքում։ 1872 թ. կրկին հրատարակվում է Կ. Պոլսում՝ Մանվել Անանյանի խմբագրությամբ։

Հուլիս — Փարիզում, Ստեփան Ոսկանյանի խմբագրությամբ, լույս է տեսնում «Արևելք» կիսամսյա հանդեսը. դադարեց 1856 թ.։

16 նոյեմբերի — Ռուսական զորքերը գրավում են Կարսը։

— Կ. Պոլսում սկսում է լույս տեսնել բողոքականների «Ավետաբեր» շաբաթաթերթը, որն ընդմիջումներով շարունակեց հրատարակվել մինչև 1915 թ.։

1856

1 հունվարի — Աշտարակում ծնվեց Երվանդ Շահազիզը (վախճ. 1951 թ. օգոստոսի 12-ին, Երևանում)։

6 փետրվարի — Սուլթան Աբդուլ Մեջիդը հրապարակում է Խաթթը Հումայուն կոչվող բարենորոգումների հրովարտակը՝ «Թանզիմաթի» երկրորդ ակտը։

18 մարտի — Կնքվում է Փարիզի հաշտության պայմանագիրը, որով ավարտվեց Ղրիմի պատերազմը։

28 հուլիսի — Փարիզի պայմանագրով Կարսը վերադարձվում է Թուրքիային։

15 սեպտեմբերի — Կ. Պոլսում Հ. Սվաճյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Մեղու» կիսամսյա, ապա տասնօրյա հանդեսը։ 1872—1874 թթ. պարբերականը խմբագրում էր Հ. Պարոնյանը։

1857

Հունվար—1866 դեկտեմբեր — Կ. Պոլսում հրատարակվում է «Երևակ» կղերաամիրայական հանդեսը՝ Հովհաննես Տերոյենցի (Ջամուռճյանի) խմբագրությամբ։

1 մարտի — Վարագա վանքում բացվում է ժառանգավորաց վարժարանը, ուր սովորելու իրավունք ստացան նաև «որբ ու անտերունչ» երեխաները։
10 հունիսի — Գերցենը և Օգարևը Լոնդոնում հրատարակում են «Կոլոկոլ» պարբերականը։
Հուլիս — Մ. Նալբանդյանը մեկնում է արտասահման։
3 հոկտեմբերի — Սղնախում ծնվեց գրող և նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանը (վախճ. 1925 թ. հոկտեմբերի 4-ին, Թիֆլիսում)։

1858

1 հունվարի — Թիֆլիսում Ստ. Մանդինյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Մեղու Հայաստանի» պարբերականը։ 1862 թ. խմբագիր է դառնում Պետրոս Սիմեոնյանը։
Հունվար — Մոսկվայում, Ստեփաննոս Նազարյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը. հրատարակվել է մինչև 1864 թըվականը (1863 թ. լույս չի տեսել)։
7 ապրիլի — Շամախիում ծնվեց գրող, դրամատուրգ Ալեքսանդր Շիրվանզադեն (վախճ. 1935 թ. օգոստոսի 7-ին, Կիսլովոդսկում)։
21 ապրիլի — Սուլթան Աբդուլ Մեջիդը ձևակերպեց ագրարային օրենք, որը սահմանում էր հողատիրության նոր ձևեր։
— Շահագործման են հանձնվում Ղափանի և Հալիձորի պղնձաձուլական գործարանները։
— Թիֆլիսում առաջին անգամ հրատարակվում է Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը։
1858—1862 — Մոսկվայում, Մսեր և Զարմայր Մսերյանների խմբագրությամբ հրատարակվում է «Ճռաքաղ» պարբերականը։

1859

Հունվար — Ստ. Ոսկանյանը Փարիզում հրատարակում է «Արևմուտք» հանդեսը։ Նույն թվականի վերջին դադարում է, ապա ընդմիջումներով հրատարակվում 1864—1865 թվականներին։
24 մարտի — Մ. Նալբանդյանը Մոսկվայից ուղևորվում է արտասահման։
Մայիս — Կ. Պոլսում ընտրվում է «Սահմանադրության» տեքստը կազմող նոր հանձնաժողով՝ 5 եկեղեցականների և 14 աշխարհականների մասնակցությամբ։ Նախագահ՝ Ն. Ռուսինյան։
30 նոյեմբերի — Վախճանվում է արևմտահայ նշանավոր տնտեսագետ Նիկողայոս Զորայանը (ծնվ. 1821 թ.)։
— Կ. Պոլսում Կ. Փանոսյանի խմբագրությամբ սկսում է հրատարակվել դեմոկրատական ուղղության պատկանող, հայատառ թուրքերեն «Մյունատի էրճիաս» (Շեփոր այգաբացի) պարբերականը, որը փակվում է 1862 թ. օգոստոսին։

1860

Հունվար 1863 — Թիֆլիսում, Մարկոս Աղաբեկյանի խմբագրությամբ, լույս է տեսնում «Կռունկ հայոց աշխարհին» պարբերականը։

14 ապրիլի — Շուշում ծնվեց պատմաբան Լեոն (Առաքել Բաբախանյանը) (վախճ. 1932 թ. նոյեմբերի 14-ին, Երևանում)։
24 մայիսի — Կ. Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովն ընդունում և պատրիարքը վավերացնում է արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունը։
8 հունիսի — Մարաշի կառավարիչ Խուրշիդ փաշան արշավում է Զեյթունի վրա, սակայն ջարդվում ևետ է շպրտվում։
1 սեպտեմբերի — Կ. Պոլսում հիմնվում է Հայոց Բարեգործական ընկերությունը։
— Կ. Պոլսում, Մ. Տեյիրմենճյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Արևելյան դար» կիսամսյա հանդեսը։
1860—1863 — Փարիզում, Աբրահամ Մուրադյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Փարիզ» շաբաթաթերթը, ապա կիսամսյա հանդեսը։
— Ստ. Ոսկանյանը գնում է Իտալիա, ուր խմբագրում է «L' Italie» պարբերականը։

1861

Հունվար — Ախալցխայում պղնձաձուլական գործարան է հիմնվում։
19 փետրվարի — Ալեքսանդր II-ի մանիֆեստը ճորտատիրական իրավունքի վերացման մասին։
Ապրիլ — Փարիզում հրատարակվում է Մ. Նալբանդյանի «Երկու տող» պամֆլետը։
28 հունիսի — Կ. Պոլսում ծնվեց ականավոր գրող և քաղաքական գործիչ Գրիգոր Զոհրապը (թուրք ջարդարարների կողմից սպանվեց 1915 թ. հուլիսի 7-ին)։
1 հուլիսի — Զմյուռնիայում, Գր. Չիլինկիրյանի և Ա. Հայկունու խմբագրությամբ սկսում է լույս տեսնել «Ծաղիկ» տասնօրյա հանդեսը, որը 1865 թ. տեղափոխվում է Կ. Պոլիս։ Խմբագիրներ են դառնում ԶարեհՍտեփանյանը, ապա՝ Մ. Մամուրյանը։
10 օգոստոսի — Մոսկվայում Մսեր և Զարմայր Մսերյանները սկսում են հրատարակել «Համբավաբեր Ռուսիո» կիսամսյա պարբերականը։
8 հոկտեմբերի — Հայկական Օրիորդաց ուսումնարանի բացումը Նոր Նախիջևանում։
1 սեպտեմբերի — Պոլսում Գ. Երանյանի, Ն. Թաշճյանի և Տ. Չուխաջյանի խմբագրությամբ սկսում է հրատարակվել «Քնար հայկական» երաժշտական կիսամսյա հանդեսը։
14 դեկտեմբերի — Կ. Պոլսում հիմնվում է Արևելյան թատրոնը։ Բացման առթիվ ճառ է ասում Միք. Նալբանդյանը։
— Զմյուռնիայում հիմնվում է «Վասպուրական» թատրոնը, որի ներկայացումներին ներկա է եղել Մ. Նալբանդյանը։

1862

Փետրվար — Վանի զինված ելույթը թուրքական կառավարության դեմ։
Մարտ—մայիս — Մ. Նալբանդյանը Լոնդոնում հանդիպումներ է ունենում ռուս վտարանդիների հետ։

14 մայիսի — *Մ. Թագվորյանի հայտնի նամակը Մ. Նալբանդյանին, որտեղ նյութեր կան հայ-ռուս-իտալական ազատագրական շարժման կապերի մասին։*

Մայիս — *Փարիզում, Ճանիկ Արամյանի տպարանում, Սիմեոն Մանիկյան կեղծանունով լույս է տեսնում Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը։*

14 հուլիսի — *Նոր Նախիջևանում ոստիկանությունը ձերբակալում է Մ. Նալբանդյանին։ Հուլիսի 27-ին, ոստիկանության հսկողությամբ, նա փոխադրվում է Պետերբուրգ և բանտարկվում Պետրոպավլովյան բերդում։*

24 հուլիսի — *Կ. Պոլսից Հաճըն մեկնեց Եղիա Տնտեսյանը, որը կապեր հաստատեց ապստամբ զեյթունցիների հետ։*

27 հուլիսի — *Ազիզ փաշայի բանակը դուրս է գալիս Մարաշից և շարժվում Զեյթունի վրա։*

1 օգոստոսի — *Կ. Պոլսում տեղի է ունենում հայ աշխատավորության ցույցը, որի մասնակիցները սուլթանից պահանջում էին վավերացնել Ազգային սահմանադրությունը։*

2 օգոստոսի — *Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը։*

1863

Հունվար — *Կ. Պոլսում, Ստեփան Փափազյանի խմբագրությամբ սկսում է լույս տեսնել «Ժամանակ» կիսամսյա հանդեսը։*

17 մարտի — *Սուլթանական կառավարությունը հաստատում է արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության կրճատված տարբերակը։*

1 ապրիլի 1865 — *Մշո ս. Կարապետի վանքում Գարեգին Սրվանձտյանցի խմբագրությամբ հրատարակվում է «Արծվիկ Տարոնո» պարբերականը. լույս է տեսել 43 համար։*

21 նոյեմբերի — *Հռոմից Կ. Պոլսի հայերին Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ ծրագիր-նամակն է ուղարկում Պ. Նորատունկյանը։*

6 դեկտեմբերի — *Մարաշ ուղևորվեց եվրոպացիների և հայերի մասնակցությամբ կազմված Զեյթունի գործը քննող հանձնախումբը։*

— *Ռափայել Պատկանյանի խմբագրությամբ Պետերբուրգում լույս է տեսնում «Հյուսիս» շաբաթաթերթը։*

— *Մուշի զինված ելույթը քուրդ դերեբեյների դեմ։*

1864

8 հունվարի — *Ալեքսանդրապոլում ծնվեց ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը (վախճ. 1931 թ. փետրվարի 24-ին, Երևանում)։*

21 հունվարի — *Հեռախոսային կապ է հաստատվում Երևանի և Թիֆլիսի միջև։*

21 մայիս — *«Հայոց մարդասիրական ընկերության» հիմնումը Բաքվում։*

Մայիս — *Թուրքական զորքերը արշավում են Սասունի վրա, սակայն հանդիպելով հայ-քրդական ուժերի դիմադրությանը, նահանջում են։*

28 սեպտեմբերի — *Առաջին ինտերնացիոնալի հիմնադրումը։*

Հոկտեմբեր — *Թուրքիան, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանը, վարչական նոր բաժանման է ենթարկվում։*

Նոյեմբեր — Խորեն Ստեփանեի խմբագրությամբ Թիֆլիսում սկսում է հրատարակվել «Հայկական աշխարհ» պարբերականը։
10 դեկտեմբերի — Սենատի դատավճռով Մ. Նալբանդյանը աքսորվում է Կամիշին։

1865

17 մարտի — Նախիջևանի Աստապատ գյուղում ծնվեց Մանուկ Աբեղյանը (վախճ. 1944 թ. սեպտեմբերի 25-ին, Երևանում)։
27—28 հունիսի — Թիֆլիսի հայ աշխատավորության հակացարական ելույթը։
Հոկտեմբեր — Հայկական թատրոնի հիմնումը Երևանում։
— Սկսվում է Երևան—Թիֆլիս, Երևան—Ջուլֆա խճուղիների կառուցումը։
— Զարսանչակի հայերի ելույթը քրդական դերեբեյների դեմ։
— 1865 թ. սկսվում և 1872 թ. ավարտվում է Փոթի-Թիֆլիս երկաթուղու կառուցումը։
— Ավարտվում է «Զեյթունի գործը» քննող հանձնաժողովի աշխատանքը։ Վերացվում է լեռնադավառի մինչ այդ պաշտպանած կիսանկախ վիճակը։ Բ. Դուռը թուրք կառավարիչ է նշանակում և գավառը դնում ծանր հարկերի տակ։

1866

Հունվար — Երուսաղեմում սկսում է հրատարակվել Երուսաղեմի հայկական պատրիարքարանի պաշտոնական օրգան «Սիոն» ամսագիրը։
Հունվար — Զիբուխլեցիների պայքարը Սևանա վանքի վանականների դեմ։
31 մարտի -- Կամիշինում վախճանվեց Մ. Նալբանդյանը։
13 ապրիլի — Վանում ծնվեց գրող, հրապարակախոս Վրթանես Փափազյանը (վախճ. 1920 թ. ապրիլի 26-ին, Երևանում)։
7 մայիսի — Կ. Պոլսի Գուլե-գափու թաղամասում հիմնադրվեց ֆրանկմասոնական «Սեր» գաղտնի ընկերությունը, որի անդամներն էին Մ. Մամուրյանը, Հ. Սվաճյանը, Ս. Թագվորյանը և ուրիշներ։
29 մայիսի — Ելիսավետպոլում (Գանձակ) ծնվեց պրոլետարական հայ պոեզիայի հիմնադիր Հակոբ Հակոբյանը (վախճ. 1937 թ. նոյեմբերի 17-ին, Թիֆլիսում)։
— Գայանյան օրիորդաց դպրոցի բացումը Երևանում։

1867

1 մարտի — Թիֆլիսում ծնվեց Նար-Դոսը (վախճ. 1933 թ. հուլիսի 13-ին, իր ծննդավայրում)։
9 դեկտեմբերի — Անդրկովկասում դատարանական սիստեմը փոփոխության է ենթարկվում։
— Թուրքիայում հրապարակվեց «Վիլայեթների վարչության մասին օրենքը», որով փոփոխություններ մտցվեցին Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումների և կառավարման ձևի մեջ։
— Թիֆլիսում կազմակերպվում է Կովկասի վիճակագրական կոմիտե։

1868

1 մայիսի — *Էջմիածնում սկսում է հրատարակվել «Արարատ» ամսագիրը, շարունակելով իր գոյությունը մինչև 1918 թվականը։*

1 սեպտեմբերի — *Երևանի պրոգիմնազիայի բացումը։*

— *Ելիսավետպոլի (Գանձակ) Բանանց գյուղում ծնվեց ականավոր հեղափոխական Մելիք Մելիքյանը (Դեդուշկա), (սպանվեց Բաքվում, 1918 թ. սեպտեմբերի 18-ին)։*

— *Տիգրան Չուխաջյանը ավարտում է «Արշակ Երկրորդ» հայ անդրանիկ օպերան։*

1869

7 փետրվարի — *Լոռու Դսեղ գյուղում ծնվեց Հովհաննես Թումանյանը (վախճ. 1923 թ. մարտի 23-ին, Մոսկվայում)։*

Ապրիլ — *Ալեքսանդրապոլում հիմնվում է «Բարենպատակ ընկերությունը»։*

17 հունիսի — *Թիֆլիսում իր առաջին տարեշրջանն սկսեց Գայանյան օրիորդաց դպրոցը։*

26 սեպտեմբերի — *Փոքր Ասիայի Կուտինա գյուղաքաղաքում ծնվեց Կոմիտասը (Սողոմոն Սողոմոնյան), (վախճ. 1935 թ. հոկտեմբերի 22-ին, Փարիզում, աճյունը փոխադրվեց Երևան 1936 թ.)։*

16 նոյեմբերի — *Սուեզի ջրանցքի բացումը։ Կառուցման աշխատանքը սկսվել էր 1859 թ.։*

1870

14 մայիսի — *Ալեքսանդր II-ի մանիֆեստը Հայաստանում և Ադրբեջանում՝ գյուղացիական ռեֆորմ անցկացնելու վերաբերյալ։*

24 հուլիսի — *Թերեքի մարզի Ղզլար քաղաքում ծնվեց լենինյան գվարդիայի ականավոր ներկայացուցիչ Իսահակ Քրիստափորի Լալայանցը (վախճ. 1933 թ. հուլիսի 14-ին, Մոսկվայում)։*

— *Առաջին ինտերնացիոնալի ռուսական սեկցիայի կազմակերպումը։*

— *Կ. Պոլսում լույս է տեսնում «Հայրենիք» պարբերականը, որը շարունակում է իր գոյությունը մինչև 1896 թ.։*

— *Ախալցխայի Եղիսաբեթյան օրիորդաց դպրոցը սկսում է իր անդրանիկ տարեշրջանը*[1]*։*

---

[1] *Ժամանակագրությունը կազմելիս, հատորի ամփոփած թվական տվյալներից բացի օգտվել ենք* Ա. Ալպոյաճյանի, Վ. Զարդարյանի, Ա. Ղազիկյանի, Ա. Պերպերյանի, Թեոդիկի, Մ. Օրմանյանի, *սովետահայ հեղինակներ* Շ. Ռ. Հարությունյանի, Ս. Ա. Շահկյանի, Գ. Խ. Սահփանյանի *աշխատություններից։*

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՄԱՐՔՍԻԶՄԻ ԿԼԱՍԻԿՆԵՐ

Մարքս Կ., *Կապիտալ, հատ. 1—3, Երևան, 1954։*

Էնգելս Ֆ., *Անտի-Դյուրինգ, Երևան, 1952։*

Էնգելս Ֆ., *Ֆեոդալիզմի քայքայման և բուրժուազիայի զարգացման մասին, Երևան, 1937։*

Մարքս Կ., Էնգելս Ֆ., *Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը, Երևան, 1938։*

К. Маркс и *Ф. Энгельс,* Сочинения, тт. 3, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 19, 21, 23, 29, 32, 35.

К. Маркс, Хронологические выписки по истории Индии, М., 1947.

Լենին Վ. Ի., *Երկեր, հատ. 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 12, 15, 16, 19, 22, 25։*

2. ՀԱՅ ԱԿԱՆԱՎՈՐ ՄԱՐՔՍԻՍՏՆԵՐ

Շահումյան Ստ., *Երկեր, հատ. 1—3, Երևան, 1955—1958։*

Սպանդարյան Ս., *Երկեր, հատ. 1—2, Երևան, 1959։*

Кнунянц Б. М. Избранные произведения, Ереван. 1958.

Մյասնիկյան Ալ., *Ընտիր երկեր, Երևան, 1957։*

3. ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ա. Ձեռագիր աղբյուրներ

Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, *ձեռագիր № № 2622, 2939, 4177, 4179, 4180, 4181, 4183, 4184, 4442, 4447, 4515, 4580, 5463, 6232, 6337, 8540, 8916, 9027, 9424, 9821, 9839։*

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի մատենադարան, *ձեռագիր № 2738։*

Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Ա. Ալպոյաճյանի, *Տըպագրության արվեստ և Հայք, ձեռագիր աշխատությունը։*

ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Հ. Անառյանի, *Հայ գաղթականության պատմությունը, ձեռագիր աշխատությունը։*

Բ. Արխիվային նյութեր

Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, *արխիվային բաժին,* ֆոնդ Կաթողիկոսական դիվան, *թղթապանակ № № 1 (վավ. 64), 4 (վավ. 46ա), 7 (վավ. 116), 8 (վավ. 62), 17 (վավ. 46), 21 (վավ. 117), 22ա (վավ. 41), 23 (վավ. 60, 116), 24 (վավ. 96, 139), 25 (վավ. 6), 27 (վավ. 125, 132), 31 (վավ. 187, 204), 32 (վավ. 155), 33 (վավ. 263), 36 (վավ. 329), 39 (վավ. 335), 45 (վավ. 142բ), 53 (վավ. 8, 303), 88 (վավ. 105ա), 90 (վավ. 58), 105 (վավ. 332), 138 (վավ. 323), 160 (վավ. 159ա), 193 (վավ. 145, 148, 152, 155, 156, 157, 159), 202 (վավ. 549), 219 (վավ. 121—325), 230 (վավ. 325), 247 (վավ. 855), 258 (վավ. 130)։* Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի *արխիվ, թղթ. 16 (վավ. 7, 10, 100),* Կարապետ արքեպիսկոպոսի *արխիվ, թղթ. 163, (վավ. 12բ, 203), թղթ. 163ա, (վավ. 12, 31, 67, 82, 203, 433, 437)։* Իզմիրլյանի *արխիվ, թղթ. 14 (վավ. 162, 616)։*

Գարեգին Հովսեփյանի արխիվ, թղթ. 90 (վավ. 14)։ Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105 (վավ. 131, 136, 140)։

Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական Պետական պատմական արխիվ (Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ), ֆոնդ 26, գործ 9, 149։ Ֆոնդ 42, գործ 11։ Ֆոնդ 56, ցուցակ 2, գործ 215, ցուցակ 3, գործ 22, ցուցակ 6, գործ 332։ Ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 9, 136, 155, 224, 302, 615, 624 709։ Ֆոնդ 133, գործ 389։ Ֆոնդ 139, գործ 708, 1199, 1200, 1465։ Ֆոնդ 227, գործ 346։ Ֆոնդ 242, գործ 4։ Քաղվածքների ֆոնդ, գործ 39, 49, 356, մ. 2։ Թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, գործ 52, 94։

Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), արխիվ. Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին 1, վավ. 104, բաժին 3, վավ. 37, 38, 40, 42, 43, 47, 49, 50, 52, 55, 57, 59, 142, 146, Խ. Լևոնյանի ֆոնդ, վավ. 10։

ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, պրոֆ. Լեոյի ֆոնդ, գործ 20, 24, 39, 42։

Архив внешней политики России МИД СССР (АВПР). Фонд *«Главный архив II-19»*, опись 1, дело 1; оп. у-б 3, д. 259; оп. 2. д. 13. ч. 15, 16, 17; ф. *СПб.*, *«Главный архив V—A²»*, дд. 1076, 1083 (72), 1094, 1095; ф. *«Посольство в Константинополе»*, дд. 162, 1615; ф. *СПб.*, *«Главный архив I—7»*, д. 1.

Центральный государственный исторический архив СССР (ЦГИА СССР). Фонд 17, опись 1, д. 45; ф. 18, оп. 2, д. 916; ф. 383, оп. 29, д. 188; ф. 866, оп. 1, д. 162; ф. 1152, оп. 3, дд. 46, 66, 129; ф. 1281, оп. 4, д. 49; оп. 5, д. 60; оп. 11, дд. 134. 135; ф. 1290, оп. 1, дд. 16, 134; ф. 1374, оп. 2, д. 1815; ф. 1377, оп. 1, д. 19; ф. *Кавказский комитет* (1268), оп. 68 (1), дд. 1, 7.

Центральный государственный военно-исторический архив СССР (ЦГВИА СССР) фонд *Военно-ученый архив (ВУА)*, опись 1, дд. 432, 894, 978, 1019, 1046, 1108, 4258, часть II, III, 4259. часть II. V, 4258 (В), 4263, 4265, 4290, 4291, 4292, 4312, 4316, 4318, 4334, 4336, 4338, 4481, 4643, 4644, 6218; оп. 4, дд. 211, 214, 219; ф. 52, д. 336; ф. 68, оп. 1, д. 57; ф. 69, оп. 1. д. д. 37, 47, 5; ф. 559, оп. 7, д. 15; ф. 821, оп. 14, дд. 53, 73, 50/3054, 55/3166; ф. 1300, оп. 9, д. 155, оп. 18, дд. 2, 63, 82, 83.

Центральный государственный исторический архив Грузинской ССР (ЦГИА Грузинской ССР), фонд 2, опись 1, дд. 2244, 2462, 2646, 2878; ф. 5, оп. 1, д. 2093; ф. 8, д. 1902; ф. 11, оп. 1, дд. 1986, 3683; ф. 16, дд. 31, 4150; ф. 17, д. 57; ф. 47, д. 75, ф. 559, д. 5; ф. 1137, д. 715.

Крымский областной государственный архив. Фонд 67, опись 1, дд. 35, 143, 359, 517, ф. 179, оп. 1. д. 324.

Государственный исторический архив Молдавской ССР. Фонд 1317, опись 1, д. 1.

Գ. Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

Հայերեն

«Ազգային սահմանադրութիւն հայոց», Կ. Պոլիս, 1860։

«Ազգային սահմանադրութիւն հայոց», Կ. Պոլիս, 1863։

«Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովո», մաս Ա, Բ, Գ, Կ. Պոլիս, 1860—1876։

Առաքել Դավրիժեցի, *Պատմութիւն*, Վաղարշապատ, 1896։

Բժշկեան Մ., *Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և այլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց...*, Վենետիկ, 1830։

Բժշկեան Մ., *Պատմութիւն Պոնտոսի որ է Սևու ծով*, Վենետիկ, 1819։

«Դիւան Հայոց պատմութեան», կազմեց Գյուտ քահանա Աղանեանց, գիրք Թ, Ժ, ԺԱ, ԺԳ, Թիֆլիս, 1911—1915։

«Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», կազմեց և ծանոթագրեց Երվանդ Շահազիզ, հատ. 1, 1940, հատ. 2, 1948, Երևան։

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հատ. Ա—Բ, Երևան, 1961—1964։

Ինճիճեան Ղ., *Դարապատում*, հատ. 1—8, Վենետիկ, 1824—1828։

Հակոբյան Հովհաննես, *Ուղեգրություններ (1800—1820)*, հատ. Զ, Երևան, 1934։

«Համառոտություն ազգային Կեդրոնական վարչության 1872—73 ամի առ ազգային ընդհանուր ժողովն», Կ. Պոլիս, 1874։

«Հայոց նոր վկաները», (աշխատասիրությամբ Հ. Մանանդյանի և Հր. Աճառյանի), Վաղարշապատ, 1903։

Մխիթար Սեբաստացի, *Բառգիրք հայկազեան լեզուի*, Վենետիկ, հհ. Ա—Բ, 1749—1769։

«Նկարագիր գաղթականութեան Հայոց ի Պարսկաստանէ ի Ռուսաստան», *Մոսկվա*, 1832։

Սիմեոն դպիր Լեհացւոյ, *Ուղեգրութիւն, տեղագրութիւն և յիշատակարանք, ուսումնասիրեց և հրատարակեց* Ներսես Ակինյան, *Վիեննա*, 1936։

Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, *Ջամբռ, գիրք, որ կոչի յիշատակարան, Էջմիածին*, 1873։

«Տեղեկագիր քաղաքական ժողովո», Կ. Պոլիս, 1861, 1865, 1870։

«Տեղեկագիր գավառական հարստահարությանց», Կ. Պոլիս, 1876։

Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, թարգմանեց Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, *հատ. Գ, Երևան*, 1955։

«Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», կազմեցին և ծանոթագրեցին Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Մ. Կ. Զուլալյան, *Երևան*, 1964։

Ռուսերեն

«Аграрный строй Османской империи XV—VII вв.», документы и материалы, составление, перевод и комментарии А. С. Тверитиновой, М., 1963.

«Акты, собранные Кавказской археографической комиссией», тт. I—XII, Тифлис, 1866—1904.

Бутков П. Материалы для новой истории Кавказа, ч. III, СПб., 1869.

«Внешняя политика России XIX и начала XX века». Документы Российского министерства иностранных дел, тт. I—VI, М., 1960—1963.

Воронов Н. И. Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I, Тифлис, 1859.

«Восстание декабристов». Материалы. Документы. Следственные дела, т. I—XI, М., 1925—1954.

«Геноцид армян в Османской империи». (Сборник документов и материалов, под редакцией М. Г. Нерсисяна), Ереван, 1966.

Герцен А. И., Собрание сочинений в тридцати томах, т. I—IX, М., 1954—1956.

«Договоры России с Востоком, политические и торговые», собрал и издал Т. Юзефович, СПб., 1869.

Друвил Г. Путешествие в Персию в 1812 и в 1813 гг., ч. I—II, М., 1824—1826.

Дубасов В. А. Дневник участника русско-турецкой компании 1829, М., 1916.

«Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. I—III, М., 1951.

Колюбакин А. М. Статистический обзор северо-восточной части Эрзерумского вилайета от Арарата на Восток до Эрзерумской равнины на Западе, Тифлис, 1889.

Колюбакин А. М. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т. I, ч. I, 1888, т. III, ч. I, отд. 2-й, 1891, Тифлис.

Константинополь и проливы. По секретным документам бывшего Министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова, т. I—II, М., 1925—1926.

«Крестьянское движение в Армении в XIX веке» (сборник документов), составил В. Рштуни при участии К. Степаняна, Ереван, 1948.

Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами, т. II, III, V, XI, XIII, СПб., 1878—1909.

«Материалы для географии и статистики России, Екатеринославская губерния», составил В. Павлович, СПб., 1862, стр. 216.

«Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. I—VII, Тифлис, 1885—1887.

«Мемуары кн. Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I», т. I. М., 1912., т. II, М., 1913.

«Отечественная война 1812 года». Сборник документов и материалов. М.—Л., 1941.

«Передняя Азия в документах. Нахичеванские рукописные документы XVI—XIX вв.», Тбилиси, 1936.

«Полное собрание законов Российской империи», собр. второе, т. VII—VIII, XIX, XXI, XXIV, СПб., 1830—1850.

«Рабочее движение в России XIX в.». Сборник документов и материалов, т. I, ч. I. (1800—1825 гг.), ч. 2 (1826—1860 гг.), М., 1955.

Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бывшего Министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова, М., 1924.

«Сборник сведений о Кавказе на основании камерального описания 1871—1877 гг.», т. I, 1871, т. VII, Тифлис, 1881.

«Сборник статистических сведений о Кавказе», т. I—II, Тифлис, 1869.

«Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. I—IV, Тифлис, 1887—1888.

«Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. I—III, М., 1833—1838.

«Статистический временник Российской империи», вып. II, СПб., 1872.

«Статистическое изображение городов и посадов Российской империи», СПб., 1830.

Томилов, Отчет о поездке по Азиатской Турции генерального штаба подполковника Томилова в 1904 году, ч. 1, СПб., 1907.

Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852.

Эзов Г. А. Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898.

4. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայերեն

Աբեղյան Մ., *Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, Երևան, 1946։*

Աբովյան Խ., *Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1—10, Երևան, 1942—1961։*

Աբրահամյան Ա. Գ., *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատ. Ա, 1964, հատ. Բ, 1967, Երևան։*

Ազատյան Թ., *Տատյան գերդաստանը և իր ականավոր դեմքերը, Իսթանպուլ, 1952։*

«Ազդարարութիւն առ Հայս։ Առաջադրութիւն հայոց նոր սարքվող զորքի համար», Թիֆլիս, 1827։

Ալիշան Ղ., *Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890։*

Ալիշան Ղ., *Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1869։*

Ալիշան Ղ., *Սիսուան, Վենետիկ, 1885։*

Ալիշան Ղ., *Քաղաքական աշխարհագրութիւն, Վենետիկ, 1853։*

Ալիշան Ղ., *Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1853։*

Ալիշան Ղ., *Հայապատում, Վենետիկ, 1901։*

Ալլահվերդյան Յ. Յ., *Ուլնիա կամ Զեյթուն լեռնային ավան ի Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, 1884։*

Ալպեր Տըվըլե և Գեորգ Փիսոն, *Ուղևորություն ի Փոքր Ասիա, Վիեննա, 1892։*

Ալպոյաճյան Ա., *Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950։*

Ալպոյաճյան Ա., *Պատմություն հայ Կեսարիո, հատ. Ա., Գահիրե, 1937։*

Ալպոյաճյան Ա., *Պատմություն Եվդոկիո հայոց, Գահիրե, 1952։*

Ալպոյաճյան Ա., *Պատմություն Մալաթիո հայոց, Պեյրութ, 1961։*

Ալպոյաճյան Ա., *Պատմություն հայ գաղթականության, հատ. Ա—Գ, 1941—1955։*

Ակինյան Ն., *Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Վիեննա, 1921։*

«Ակնարկ հայ երաժշտության պատմության», Երևան, 1963։

Աղաբեկյան Մ., *Տեղեկագիր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության արդի վիճակի վրա, Կ. Պոլիս, 1865։*

Աղանյանց Գյուտ, *Կարնո գաղթը (1829—1830), Թիֆլիս, 1891։*

Աղայան Ղ., *Երկեր, հատ. 3, Երևան, 1940։*

Աղայան Ծ., *Հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երևան, 1961։*

Աճառյան Հր., *Պատմություն հայոց նոր գրականության, Վաղարշապատ, 1906։*

Աճառյան Հր., *Տաճկահայոց հարցի պատմությունը, Նոր Նախիջևան, 1915։*

Աճեմյան Լ., *Հայոց պատմություն, գիրք Գ, Գահիրե, 1936։*

Այվազյան Գ., *Պատմություն խալիպյան ուսումնարանին, Տփխիս, 1880։*

Այվազովսկի Գ., *Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան, հատ. Ա, Բ, Վենետիկ, 1841։*

Այվազովսկի Գ., *Հատընտիր պատմութիւնք վարուց օսմանեան թագաւորաց և վէզիրաց, Վենետիկ, 1848։*

Ամֆիտեատրով Ալեքսանդր, *Եվրոպա և Հայաստան, թարգմ.* Ա. Մխիթարյան, *Թիֆլիս, 1906։*

Անանուն Դ., *Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հատ. 1, Բաքու, 1916, հատ. 2, էջմիածին, 1922։*

Անդրանիկ, *Տէրսիմ, Ճանապարհորդութիւն եւ տեղագրութիւն, Թիֆլիս, 1901։*

Անդրեասյան Ա., *Խոհեր, Պեյրութ, 1961։*

Աշնյան Հ., *Աղանայի եղեռնը և Դոնիայի հուշեր, Նյու-Յորք, 1950։*

Աղեքսանդրեան Ա., *Պատմութիւն ականաւոր քաղաքին Սեբաստիոյ և սահմանաց նորա կամ արքեպիսկոպոսութեան նորին, Վենետիկ, 1911։*

Առաքելյան Հ., *Զեյթուն, Թիֆլիս, 1896։*

Ասատրյան Ա., *Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1968։*

Ասատուր Հ., *Դիմաստվերներ, Կ. Պոլիս, 1921։*

Ավդալբեգյան Թ., *Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969։*

Ավդալբեկյան Խ., *Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում, 1801—1917 թթ., Երևան, 1959։*

Ատոմ, *Ազգային սահմանադրություն, Կ. Պոլիս, 1914։*

Ատոմ, *Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910։*

Արծրունի Գ., *Աշխատություններ, հատ. 1, Թիֆլիս, 1904։*

Արծրունի Գ., *Թուրքաց հայերի տնտեսական դրությունը, Թիֆլիս, 1878։*

Արսեն Կ., *Հայ ազատագրության ճանապարհին, Պեյրութ, 1949։*

«Արևելագիտական ժողովածու», հատ. 1, Երևան, 1960։

Բաբայան Լ., *Հայերը Մոլդավիայում և Բուկովինայում, Թիֆլիզ, 1911։*

Բասմաջյան Կ. Յ., *Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն..., Վենետիկ, 1936։*

Բասմաջյան Կ. Յ., *Իսկական պատմություն հայոց սկզբեն մինչև մեր օրերը, մասն Բ, Պարիս, 1927։*

Բաստամեան Վ., *Դատաստանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880։*

Բարխուդարյան Վ., *Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմությունը, Երևան, 1967։*

Բյուրատ Ս., *Ելըտըզե Սասուն, Աղեքսանդրիա, 1935։*

Բյուրատ Ս., *Բանտե-բանտ, Կ. Պոլիս, 1911։*

Բյուրատ Ս., *Զեյթունի վրեժը, Կ. Պոլիս, 1911։*

Բրանդես Գ., *Հայաստանը և Եվրոպան, Ժնև, 1907։*

Գաբրիելյան Հ., *Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հատ. 3, Երևան, 1959։*

Գալեմքերյան Գ., *Պատմություն հայ լրագրության..., հատ. Ա, Վիեննա, 1893։*

Գալուստյան Գր., *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նյու-Յորք, 1934։*

Գալֆաեան Ա., *Համառոտ պատմութիւն նոր ազգաց, Վենետիկ, 1851։*

Գասպարյան Գ., *Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1958։*

Գասպյան Մ. [Յերճատ], *Հայերը Նիկոմիդիո գավառին մեջ, Պարտիզակ, 1913։*

Գովրիկյան Գր., *Դրանսիլվանիո հայոց մետրապոլիսը կամ նկարագիր Կերլա հայաքաղաքի, Վիեննա, 1896։*

Գրիգորյան Զ., *Հայ և ռուս ժողովուրդների պատմական բարեկամությունը, Երևան, 1942։*

Գրիգորյան Զ., *Ռուս և հայ ժողովուրդների ռազմական համագործակցությունը XIX դարի ըսկզբին, Երևան, 1957։*

Գրիգորյան Զ., *Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երևան, 1960։*

Գուլանյան Խ., *Ուրվագծեր հայ տնտեսագիտական մտքի պատմության, Երևան, 1959։*

Գուշակյան Թ., *Հնդկահայք*, Երուսաղեմ, 1941։
Դենիս Դավիդով. *Ռազմական հուշեր*, Երևան, 1942։
Դիլոյան Վ., *Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից*, Երևան, 1966։
Դուրյան Պ., *Տաղեր*, Երևան, 1954։
Դուրյան Պ., *Տաղք և թատերագրությունք*, Կ. Պոլիս, 1872։
Եզյանց Կ., *Ս. Էջմիածնի մայր աթոռի և ռուսաց կառավարության հարաբերությունների ծագումը*, Թիֆլիս, 1904։
Երամյան Հ., *Հուշարձան Վան-Վասպուրականի*, հատ. Ա, Բ, Աղեքսանդրիա, 1929։
Երեմյան Ա., *Ռուսահայ թատրոնի պատմությունը*, հատ. Ա, Վենետիկ, 1933։
Երիցյան Ա., *Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք 19-րդ դարում*, հտ. 1—2, Թիֆլիս, 1894—1895։
Երիցյան Ա., *Նյութեր Ներսես 5-րդ Աշտարակեցի կաթողիկոսի կենսագրության*, Թիֆլիս, 1899։
Երևանյան Գ., *Պատմություն Չարսանճակի հայոց*, Պեյրութ, 1956։
Զարդարյան Վ., *Հիշատակարան, Հայ երևելիներու կենսագրությունները... (1512—1912)*, հատ. Ա, Կ. Պոլիս, 1910։
Զամինյան Ա., *Հայոց եկեղեցու պատմություն*, հատ. Ա, 1909, Բ, 1910, Նոր Նախիջևան։
Զարբհանալյան Գ., *Պատմություն հայերեն դպրության*, հատ. Բ, Նոր մատենագրություն, Վենետիկ, 1878։
«*Զեյթունցիք և լուսավորչական հայք*», Կ. Պոլիս, 1866։
Զեյթունցի [Սեմերճյան], *Զեյթունի անցյալին և ներկային*, մասն Ա, Վիեննա, 1900, մասն Բ, Բարիզ, 1903։
Զորաբյան Ս., *Հայ տնտեսագիտական մտքի զարգացման ուրվագծեր*, Երևան, 1959։
Էլիզե Ռ., *Լազիստան, Հայաստան և Քուրդիստան*, Վաղարշապատ, 1893։
Էփրիկյան Ս., *Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան*, հատ. Ա, Վենետիկ, 1902։
«*Ընդարձակ օրացույց ս. Փրկչյան հիվանդանոցի հայոց*», Կ. Պոլիս, 1901, 1902, 1905, 1907, 1909, 1910։
Թաղիադեանց Մ., *Աստվածասէր եւ ազգասէր հասարակութեան Հայոց փրկեալ քաղաքին Երևանայ՝ սրրակրոն քահանայից, բարեծնունդ իշխանաց և համայն բարեպաշտ ժողովրդոց*, Կալկաթա, 1828։
Թաղիադեանց Մ., *Ճանապարհորդութիւն ի Հայս*, Կալկաթա, 1847։
Թեմուրճյան Վ., *Գորգագործությունը Հայաստանում*, Երևան, 1955։
Թեոդիկ. *Ամենուն տարեցույց*, Փարիզ, 1924, 1929։
Թերզիբաշյան Վ., *Հայ դրամատուրգիայի պատմություն*, գիրք 1, Երևան, 1959։
Թոխմախյան Ա., *Մասիս լեռների հարավային ստորոտներ*, մ. Ա, Բ, Թիֆլիս, 1882։
Թովմա Մ., *Յիշատակարան*, Թիֆլիս, 1893։
Թումանյան Հ., *Երկերի ժողովածու*, հատ. 4, Երևան, 1951, հատ. 6, 1959։
Իննիկյան Ա., *Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը*, Երևան, 1954։
Ինճիճեան Ղ., *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի*, մասն Ա, հատ. Ա, Վենետիկ, 1806։
«*Լապտեր լուսատու*», հորինյալ ի տեր Մկրտիչ Տիգրանյան, Կ. Պոլիս, 1868։
Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հատ. 3, Երևան, 1969։
Լեո, *Ստեփանոս Նազարյանց*, հատ. 1—2, Թիֆլիս, 1902։
Լեո, *Պատմություն Երևանի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի (1837—1912)*, Թիֆլիս, 1914։
Լեո, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1838—1913)*, Թիֆլիս, 1914։
Լեո, *Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մասն երկրորդ*, Երևան, 1927, (ապակետիպ)։
Լևոնյան Գ., *Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը*, Երևան, 1946։
Լինիչենկո Ա. Ի., *Լեհաստանի և Արևմտյան-հարավային Ռուսիայի հայերը*, Մոսկվա, 1894։
Լինչ Հ., *Հայաստան։ Ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ*, թարգմ. Լևոն Լարենց, հատ. 1, 2, Կ. Պոլիս, 1913—1914։
«*Լույս*», *Պատկերազարդ օրացույց 1905 թվականի*, Թիֆլիս, 1904։
Խաքանասյան Ն., *Հայոց թիվը*, Պոստոն, 1965։

Խաչատուր Ջուղայեցի, Պատմութիւն պարսից, Վաղարշապատ, 1905։
Խառանյան Հ., Հանքերը Հայաստանի, Փոքր Ասիո և Կիլիկիո, Նյու-Յորք, 1919։
Խրիմյան Հ. [Ն.], Ամբողջական երկեր, Նյու-Յորք, 1929։
Ծոցիկյան Ս., Արևմտահայ աշխարհ, Նյու-Յորք, 1947։
Կարինյան Ա., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 1—2, Երևան, 1956, 1960։
«Կիլիկիա», գրեց Բակ., Թիֆլիս, 1896։
Կրիմսկի Ա., Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, Վաղարշապատ, 1906։
Հակոբյան Թ. Խ., Երևանի պատմությունը, հատ. 3, Երևան 1959։
Հակոբյան Թ. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան 1968։
Հակոբյան Պ., Խաչատուր Աբովյան, Երևան, 1967։
Հայկ Վ., Խարբերդը և անոր ոսկեղեն դաշտը, Նյու-Յորք, 1959։
Հայկունի Ա., Էլիզա կամ վերջին Արևելյան պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած իրական դեպ մը, Զմյուռնիա, 1862։
«Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից», Երևան, 1963։
«Հայ ժողովրդական պանդխտության երգեր», Երևան, 1961։
«Հայ նոր գրականության պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, հատ. 1—2, Երևան, 1962, հատ. 3, 1964։
Հարությունյան Շ. Ռ., Հայ ժողովրդի պատմության համառոտ ժամանակագրություն, 1801—1917, Երևան, 1955։
Հացունի Վ., Նորակերտ հայ լուսինյաններ, Վենետիկ, 1953։
Հովհաննիսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հատ. 2, Երևան, 1959։
Հովհաննիսյան Աշ., Միքայել Նալբանդյանի «Անտիպ երկեր», Երևան—Մոսկվա, 1935։
Հովհաննիսյան Աշ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք Ա, Բ, Երևան, 1955—1956։
Հովհաննիսյան Օ., Ագրարային հարցը Երևանի նախկին նահանգում, Երևան, 1949։
Ղազարյան Հայկ, Գրիգոր Զիլինկիրյան, Երևան, 1959։
Ղազարյան Հայկ, Մաթեոս Մամուրյան, Երևան, 1961։
Ղազարյան Հայկ, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Երևան, 1967։
Ղազիկյան Ա., Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի (1512—1905), հատ. Ա, Վենետիկ, 1909—1912։
Ճանաշյան Մ., Պատմություն արդի հայ գրականության, Վենետիկ, 1953։
Ճանիկյան Հ., Հնություն Ակնա, Թիֆլիս, 1895։
Ճերանյան Լ., Ժամանակակից ընդարձակ քննական պատմություն հայոց, հատ. Ա, Մարսել, 1933։
Ճիզմեճյան Մ., Խարբերդը և իր զավակները, Ֆրեզնո-Քալիֆորնիա, 1955։
Մարկոսյան Ս., Ագրարային հարաբերությունները Արարատյան երկրում, Երևան, 1959։
Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղւանից, հատ. Բ, Թիֆլիս, 1907։
Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895։
Մակարյան Ա., Միքայել Նալբանդյանը և արևմտահայ դեմոկրատիան, Երևան, 1946։
Մանդինյանց Ստ., Հայելի դաստիարակութեան տղայոց, Տփխիս, 1859։
Մամուրյան Մ., Անգլիական նամականի կամ հայու մը ճակատագիրը, Զմյուռնիա, 1881։
Մամուրյան Մ., Սև լեռին մարդը, Աթենք, 1932։
Մամուրյան Մ., Երկեր (կազմեցին և ծանոթագրեցին Հայկ Ղազարյան, Հայկազ Պողոսյան), Երևան, 1966։
Մելիքսեթյան Վ., Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը, Երևան, 1950։
Մելիքսեթյան Վ., Զեյթունի հերոսամարտերը, Երևան, 1960։
Միքայելյան Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն (1801—1917), Երևան, 1970։
Միրախորյան Մ., Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գավառս Արևելյան Տաճկաստանի, մ. Ա—Գ, Կ. Պոլիս, 1864—1885։
Մ[րմրյան] Հ., Թուրքահայոց վաճառականությունն և վաճառականք, Կ. Պոլիս, 1908։
Մ[րմրյան] Հ. Գ., Մասնական պատմություն հայ մեծատուններու, Կ. Պոլիս, 1909։

Մուշեղ եպիսկոպոս, *Մանչեսդրի հայ գաղութը, Բոստոն, 1911։*

Նազարյանց Ստ., *Երկեր, հատ. 1, Թիֆլիս, 1913։*

Նազարյան Ստ., *Նամականի, Երևան, 1969։*

Նալբանդյան Մ., *Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1—4, Երևան, 1940—1949։*

Նարանյան Պ., *Արտոսր Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բաղեշ, Քարբերդու, Չարսանճակի, Ճապաղջուրի և Երզնկայու, Կ. Պոլիս, 1883։*

Նաշալյան Ս. Յ., *Զեյթունի քաջամարտիկ Տեր-Օհանի քաջագործությանց դրվագներեն, Պեյրութ, 1958։*

Ներսես Ե Աշտարակեցի, *Համառոտութիւն անցից քրիստոսակերտ Մայր Աթոռոյ Հայոց ս. էջմիածնի, Թիֆլիս, 1853։*

Ներսիսյան Մ., *Սուվորովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները 1770—1790 թթ., Երևան, 1944։*

Ներսիսյան Մ., *Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955։*

Ներսիսյան Մ., *Դեկաբրիստները Հայաստանում, Երևան, 1959։*

Ներսիսյան Ա., *Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և նրանց ռուսական օրիենտացիան 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1962։*

Նուրիխան Մ., *Պատմութիւն ժամանակակից, մ. Բ, Վենետիկ, 1896։*

Շահխաթունեան Յ., *Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հատ. 1—2, Վաղարշապատ, 1842։*

Շահազիզ Երվանդ, *Հին Երևան, Երևան, 1931։*

Շահնազարյան Կ., *Դաշանց թղթո քննությունն ու հերքումը, Փարիզ, 1862։*

Շահպազյան Հ., *Քյուրդո-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911։*

Շահվերդյան Ալ., *Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ, 19—20-րդ դդ., Երևան, 1959։*

Շերենց Գ., *Սրբավայրեր։ Տեղագրութիւն Վասպուրականի-Վանայ նահանգի գլխաւոր եկեղեցեաց, վանօրէից եւ ուսումնարանաց, Թիֆլիս, 1902։*

Շտիկյան Ս. Ա., *Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն (1801—1850), Երևան, 1973։*

Ոսկյան Հ., *Վասպուրական—Վանի վանքերը, մ. Ա, Վիեննա, 1940, մ. Գ, 1947։*

Ոսկան Հ., *Ազգիս վիճակին վրա ընդհանուր տեսություն մը, Կ. Պոլիս, 1861։*

Չագմագճյան Հ., *Ընդարձակ պատմություն հայոց, Պոսթոն, 1917։*

Չամչեան Մ., *Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև 1784, հատ. 3, Վենետիկ, 1786։*

Չարըգ Ղ., *Հուշամատյան Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Պեյրութ, 1957։*

Չիլինկիրյան Գր., *Ուղևորություն ի Կոստանդնուպոլիս, Զմյուռնիա, 1883։*

Չոպանյան Ա., *Դեմքեր, Փարիզ, 1929։*

Չոպանյան Ա., *Հայաստանը թուրք լուծին տակ, Բոստոն, 1918։*

Պալասանյան Ս., *Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1895։*

[Պատկանյան Գ.], *Հայոց ազգի պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1863։*

Պատկանյան Ք., *Նշխարք մատենագրության հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1884։*

Պարսամյան Վ., *Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում, Երևան, 1940։*

Պարսամյան Վ., *Ա. Ս. Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1947։*

Պարսամյան Վ., *Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958։*

Պարսամյան Վ., *Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. III, Երևան, 1967։*

Պէրպէրեան Ա., *Պատմութիւն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871։*

Պողոսյան Ա. Մ., *Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատը և հայերի մասնակցությունը, Երևան, 1958։*

Պողոսյան Հ., *Հաճընի ընդհանուր պատմություն և շրջակա Գոզան-տաղի հայ գյուղերը, Լոս-Անճելըս—Քալիֆորնիա, 1942։*

Պողոսյան Հ. Մ., *Զեյթունի պատմությունը 1409—1921, Երևան, 1969։*

Պոտուրյան Մ., *Գաղութահայ տարեգիրք, Ա տարի, Պուքրեշ, 1939։*

Ջալալեանց Ս., *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Բ, Տփխիս, 1842, 1853։*

Ռշտունի Վ., *Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության, մ. Ա, Երևան, 1960։*

Ռուսինյան Ն., *Ազգային հանգամանկություն, Կ. Պոլիս, 1865։*

Սապահ-Գյուլյան Ա., *Փոքր Հայքի հիշատակներ, մասն Ա, Չիկագո, 1917։*
Սարգիսեան Ն., *Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864։*
Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ., *Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963։*
Սարինյան Ս. Ն., *Քննադատական ռեալիզմի սկզբնավորումը հայ գրականության մեջ, Երևան, 1958։*
Սավալանյանց Տ., *Պատմություն Երուսաղեմի, հատ. Բ, Երուսաղեմ, 1931։*
Սարինյան Ս. Ն., *Հայկական ռոմանտիզմը, Երևան, 1966։*
Սարուխան, *Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860—1910), Թիֆլիս, 1912։*
Սվաճյան Հ., *Հրապարակախոսություն, Երևան, 1960։*
Ստեփանյան Գ. Խ., *Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1962։*
Ստեփանյան Գ. Խ., *Հակոբ Պարոնյան, Երևան, 1964։*
Սրվանձտյանց Գ., *Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, Կ. Պոլիս, մ. Ա, 1879, մ. Բ, 1884։*
Սրվանձտյանց Գ., *Համով-հոտով, Կ. Պոլիս, 1884։*
Սրվանձտյանց Գ., *Մանանա, Կ. Պոլիս, 1876։*
«Վաղարշապատցի Հարություն Արարատյանի կյանքը», Թիֆլիս, 1892։
Տաշյան Հ., *Հայ բնակչությունը Սև ծովեն մինչև Կարին, Վիեննա, 1921։*
Տեր-Աբրահամյան Հ., *Պատմություն Խրիմու, Թեոդոսիա, 1865։*
Տեր-Մովսիսյան Մ., *Պատմություն Հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924։*
Տեր-Հովհաննիսեանց Ա., *Ժամանակագրական պատմութիւն Երուսաղեմի, հ. Բ, 1890։*
Տեր-Հովհաննիսյան Հ., *Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան, հատ. Ա, Նոր Ջուղա, 1880։*
Տյուսաբ Սրբուհի, *Երկեր (կազմեց և ծանոթագրեց* Հայկ Ղազարյան), *Երևան, 1959։*
Րաֆֆի, *Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 8, 9, 10, Երևան, 1958—1959։*
Փարսադանյան Ռ., *Հայ բժշկության պատմությունից, Երևան, 1960։*
Փիրումյան Տ., *Խրիմյան Հայրիկ, Թիֆլիս, 1887։*
Քաջունի Մ., *Աշխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1857։*
Քարամյան Կ. Ն., *Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի և ազգային-ազատագրական շարժման օրինաչափության հարցի շուրջը, Երևան, 1969։*
Քեչյան Ա., Պարսամյան Մ., *Ակն և ակնցիք, Փարիզ, 1952։*
Քեչյան Բ., *Պատմություն ս. Փրկչի հիվանդանոցին հայոց ի Կ. Պոլիս, Կ. Պոլիս, 1887։*
Քոսյան Հ., *Հայք ի Զմյուռնիա և ի շրջակայս, հատ. Ա, Վիեննա, 1899։*
Քուշներյան Ք., *Պատմություն գաղթականության Խրիմու հայոց, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1895։*
Օրմանյան Մ., *Ազգապատում, հատ. 3, Երուսաղեմ, 1927։*
Ֆըրունխան Բարունակ պէյի, *Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն ընդ Հայաստան յամի տեառն 1847, Արմաշ, 1876։*

Ռուսերեն և այլ լեզուներով

Агаян Ц. П. Бакиханов А., Баку, 1948.
Агаян Ц. П. Вековая дружба народов Закавказья, ч. I, Ереван, 1970.
Агаян Ц. П. Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году, Баку, 1956.
Аверьянов П. И. Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Тифлис, 1900.
Аверьянов П. И. Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Оттоманской империи, СПб., 1912.
Адонц М. А. Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке, Ереван, 1957.
Ананян Ж. А. Армянская колония Григориополь, Ереван, 1969.
Андрианов В. М. Русско-турецкая война 1806—1812 гг., СПб., 1892.
Арешян С. Г. Армянская печать и царская цензура, Ереван, 1957.
Аргутинский-Долгоруков. Борчалинский уезд в экономическом и коммерческом отношениях, Тифлис. 1897.
Ахвердов Ю. Ф. Тифлисские амкары, Тифлис, 1883.

Бакрадзе Д. Исторический очерк турецкой системы землевладения, Тифлис, 1889.
Богданова Н. Г. К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в. («Исторический архив», т. 2, М.—Л., 1939).
Богданович М. И. Восточная война 1853—1856 годов, тт. I, II, IV, СПб., 1877.
Борьян Б. Армения, международная дипломатия и СССР, ч. I, М.—Л., 1928.
Булгарин Ф. В. Картина войны России с Турцией в царствование императора Николая I, СПб., 1837.
Бухаров Д. Россия и Турция, СПб., 1878.
Бушуев С. Крымская война 1853—1856 гг., М., 1940.
Вандаль А. Армяне и турецкие реформы, перевод с французского, М. Я. Алавердянц, СПб., 1908.
«Ванский вилайет». М., 1910.
Воронченко, Описание Малой Азии в ее нынешнем состоянии, часть I, СПб., 1840.
Гакстгаузен А. Закавказский край, ч. 1—2, СПб., 1857.
Гиппиус А. И. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, ч. 1—2, Тифлис, 1890.
Гиппиус А. И. Статистические таблицы вилайетов Турецкой империи ближайших к Закавказью, Тифлис, 1889.
Глинка С. Описание переселения армян аддербиджанских в пределах России, М., 1831.
Голобородько И. И. (Южанин), Старая и Новая Турция, М., 1908.
Грибоедов А. С. Полное собрание сочинений, П., 1917.
Григорян З. Т. Вековая борьба армянского народа за свою независимость и свободу, М., 1946.
Григорян З. Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в., М., 1959.
Гутор М. Д. Новейшая история Турции и Персии, ч. I, Тифлис, 1913.
Дадиан Мкртич бей, Армяне Оттоманской империи, Тифлис, 1878.
Данциг Б. Турция, М., 1949.
Дживелегов А. К. Армения и Турция, М., 1946.
Диев Гр. А. Армянский вопрос в Турции. (Из переписки с стамбульским публицистом), М., 1893.
Дубровин Н. Закавказье с 1803—1806 гг., СПб., 1866.
Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т. I—IV, СПб., 1871—1888.
Евецкий О. Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835.
Егиазаров С. Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. 1—2, Казань, 1889—1891.
Егиазаров С. Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1894.
Ениколопов И. К. Грибоедов и Восток, Ереван, 1954.
Ениколопов И. К. Пушкин на Кавказе, Тбилиси, 1938.
Ерицов А. Д. Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении, Тифлис, 1881.
Ермолов А. Алексей Петрович Ермолов, СПб., 1912.
Есаян А. М. Мулькадарское право в Армении, Ереван, 1948.
Завадский-Краснопольский, Крым, природа, население и особенности края, СПб., 1874.
Заваров С. Опыт исследования сельского хозяйства хлебородного района Эриванской губернии и Карсской области, Тифлис, 1889.
Завриев Д. К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции, Тбилиси, 1947.
Зубов Платон, Картина кавказского края, ч. 1—4, СПб., 1834—1835.
Иваненко В. Н. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества великого князя Михаила Николаевича. Исторический очерк.—«Утверждение русского владычества на Кавказе», Тифлис, 1901.

«Известия Кавказского отдела исторического русского географического общества», т. 2, вып. 2, Тифлис, 1873—1874.
Иоаннисян А. Р. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958.
«История Болгарии», Изд. АН СССР, М., 1954.
«История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах», ч. 1—2, СПб., 1836.
«История XIX века», под ред. профессоров Лависа и Рамбо, М., 1938.
«История турок от начала турецкого народа до наших времен», перевод с немецкого, СПб., 1829.
Карцов А. Заметки о курдах, Тифлис, 1896.
Коан, Карлайль Мак, Наш новый протекторат. Описание географических этнографических и экономических свойств Турецкой Азии. Перев. с английского, М., 1884.
Косев А. Новая история Болгарии, М., 1952.
Куртейл И. Д. Современное состояние Оттоманской империи, СПб., 1877.
Ларина В. И., Бетанов И. Х. Город Моздок, Орджоникидзе, 1963.
Линч Х. Ф. Б. Армения, Путевые очерки и этюды. Перевод с английского Елизаветы Джунковской, т. I, Русские провинции, т. II, Турецкие провинции, Тифлис, 1910.
Лихутин М. Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, СПб., 1863.
Махарадзе Ф. Грузия в XIX столетии, Тбилиси, 1933.
Малама Я. Д. Описание Эрзерумского вилайета, СПб., 1874.
Миллер А. Ф. Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX века, М.—Л., 1947.
Мирза Адигезал-бек, Карабаг наме, Баку, 1950.
Мирза Джамал Джеваншир Карабахский, Карабаг тарихи (история Карабаха), Баку, 1961.
Муравьев Н. Н. Русские на Босфоре в 1833 году. Из записок Н. Н. Муравьева (Карского), М., 1869.
Нерсисян М. Г. Из истории русско-армянских отношений, кн. I, 1956, кн. II, 1961, Ереван.
Нерсисян М. Г. Отечественная война 1812 г. и народы Кавказа, Ереван, 1965.
Нечкина М. В. А. С. Грибоедов и декабристы, М., 1951.
Нечкина М. В. Движение декабристов, т. II, М., 1955.
Никитин В. Курды, М., 1964.
Никитин С. А. Революционная борьба в Болгарии и Апрельское восстание (см. «Освобождение Болгарии от турецкого ига», М., 1953).
«Новая история стран Зарубежного Востока», т. 1, М., 1952.
Новичев А. Д. Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937.
Овнанян С. В. Армяно-болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в., Ереван, 1968.
Оганисян Л. А. История медицины в Армении, ч. IV, Ереван, 1947.
Огарев Н. П. Избранные социально-политические и философские произведения, М., 1960.
Огородников П. На пути в Персию и Прикаспийские провинции ее, СПб., 1878.
Парсамян В. А. История армянского народа 1801—1900 гг., книга первая, Ереван, 1972.
Петросян Ю. А., Желтяков А. Д. История просвещения в Турции, М., 1965.
Петросян Ю. А. «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, М., 1958.
Петрушевский И. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX века. Л., 1949.
«Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году», М., 1896.
Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. I—V, СПб., 1885—1891.

Потто В. Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902.
Пржевальский А. М. Вилайет Эрзерум, ч. I—II, Тифлис, 1904.
Розен Д. Г. История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году, ч. I, СПб., 1872.
Роткова М. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия, М.—Л., 1949.
Ролен-Жекмен М. Г. Армения, армяне и трактаты, перевод с французского О. Х. А., М., 1897.
Рштуни В. А. Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., Ереван, 1947.
Саркисян Е. К. Аграрная политика османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX века, Ереван, 1957.
Серно-Соловьевич Н. А. Публицистика, Письма, М., 1963.
Скальковский А. А. Ростов-на-Дону, СПб., 1847.
Скрутковский С. Лейб-гвардии сводный полк на Кавказе в персидскую войну с 1826 по 1828 гг., СПб., 1896.
Соколов И. Земельные отношения в Турции до Танзимата («Новый восток», 1924, № 6).
Тарле Е. Крымская война, т. 1, М., 1942.
Тер-Гукасов Г. Экономические интересы России в Персии, Птг., 1915.
Троттер, Мало-Азиатские курды, Тифлис, 1886.
Туманян О. Экономическое развитие Армении, ч. I, Ереван, 1954.
Фадеев А. В. Россия и Кавказ первой трети XIX века, М., 1960.
Фадеев А. В. Кавказ в системе международных отношений 20—50-х годов XIX века, М., 1956.
Филиппов Н. В. Военное обозрение азиатской Турции, СПб., 1881.
Хачапуридзе Г. В. К истории Грузии первой половины XIX века, Тбилиси, 1950.
Хубов Е. Описание достопамятных происшествий в Армении от 1779 до 1809 гг., Петербург, 1811.
Чихачев П. А. Письма о Турции, М., 1960.
Шаншиев П. Два слова об амкарах, Тифлис, 1857.
Шарль Р. Мусульманское право, М., 1959.
Щербатов А. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность, т. 1—2, СПб., 1890.
Шостакович С. В. Дипломатическая деятельность А. С. Грибоедова, М., 1960.
Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом, т. I—II, Тифлис, 1902.
Ященко А. Русские интересы в Малой Азии, М., 1916.
Albin P. Les grands traités politiques, Paris, 1912.
Alcoc Thomas. Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece in 1828—1829, London, 1831.
Alix A. L. Précis de l'histoire de l'empire Ottoman, Paris, 1822—1824.
Allen W. Caucasian Battle-field, Cambridge, 1953.
Academia Română, Grigorie M. Buluclu, 1840—1912... București, 1914.
Anderson M. S.. Macmillan, The Eastern Question 1774—1923 (A study of international relations), London-Melbourne-Toronto-New York, 1966.
Avedik Felix, A magyar, örményseg multja és történeti jelentösege, Budapest, 1921.
Armstrong T. B. Journal of Travels in the Seat of War, during the Last Two Campaigns of Russia and Turkey, London, 1831.
Baddeley, John F. The Russian Conquest of the Caucasus, London, 1908.
Bartlet C. Y. Great Britain and Sea Power 1815—1853, Oxford, 1963.
Batailles de la glorieuse campagne du comte Paskevitch d'Erivan dans l'Asie Mineure, en 1828—1829, St. Petersburg, 1837.
Beaujour, Bon. Felix de, Voyage militaire dans l'Empire Ottoman, Paris, 1829.

Bernhardi T. Geschichte Russlands und der europäischen Politik in den Jahren 1814. bis 1831, Leipzig, 1875.
Boukharow, Dmitrie de, La Russie et la Turquie depuis le commencement de leurs, relations politiques jusqu'à nos jours, Amsterdam, 1877.
Bravley Hodgetts, Round about Armenia, London, 1896.
Bussierre, Bon. The Renouard de, Lettres sur l'Orient, écrites pendant les années 1827 et 1828, Paris, 1829.
Buxton, Travel and Politics in Armenia, London, 1914.
Cuinet Vital, La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure, Paris, 1892.
Curzon G. Persia and the Persian Question, vol. II, London, 1892.
Davis W. S. A Short History of the Near East, New York, 1923.
Djevad bey A. Etat militaire Ottoman. Depuis la fondation de l'empire, t. I, Paris, 1882,
Driault B. La question d'Orient, Paris, 1917.
Drouville, Gaspard, Voyage en Perse, fait en 1812 et 1813, Paris, 1825.
Fontanier V. Voyage en Orient, entrepris par ordre du gouvernement Français, de 1821 à 1829 Turquie d'Asie, Paris, 1829.
Fontanier V. Voyage en Orient, entrepris par ordre du gouvernement Français, de 1830—1833. Deuxième voyage en Anatolie, Paris, 1834.
Fonton, Félix, La Russie dans l'Asie Mineure ou Campagne du Maréchal Paskévitch en 1828 et 1829, Paris, 1840.
Geoffrey L. Turkey, London, 1965.
Gerandon de A. La Transylvanie et ses habitants, Paris, 1850.
Gordon L. G. American Relations with Turkey, 1830—1930, Philadelphia, 1932.
Hammer I. Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'á nos jours, Paris, 1835—1843.
Hansen H. Zwei Kriegsjahre. Erinnerungen eines alten Soldaten an den Feldzug der Russen gegen die Türken, 1828, Berlin, 1881.
Holland, Thomas Erskine, A Lecture on the Treaty Relations of Russia and Turkey from 1774 to 1853, Delivered at Oxford, April 28, 1877.
Kinneir, John Macdonald, A Geographica Memoir of the Persian Empire, London, 1813.
Kinneir, John Macdonald, Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan, London, 1818.
Klaproth M. Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des provinces limitrophes entre la Russie et la Perse, Paris, 1827.
Kotzebue, Maurice de, Voyage en Perse, à la suite de l'ambassade russe, en 1817, Paris, 1819.
Langlois Victor, Voyage dans la Cilicie et les montagnes de Taurus en 1852—1853, Paris, 1863.
Léart Marcel, La question arménienne à la lumière des documents, Paris, 1913.
Legrand M. Les russes en Asie Mineure 1723—1877, Paris, 1878.
Lesley B. The Sabres of Paradise, New York, 1960.
Malcolm, Sir John, Sketches of Persia, London, 1845.
„Malcolm's History of Persia (Modern)", 1888.
Marriott J. A. R. The Eastern Question, an Historical Study in European Diplomacy, Oxford, 1951.
Melingen Frederic (Osman Seyfi Bey), La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz (1862—1867), Paris, 1868.
Miller W. The Ottoman Empire and Its Successors (1801—1927), Cambridge, 1927.
Mihail Gr. Posluşnicu, Istoria Musicei la Români, Bucureşti, 1928.

Moltke Helmuth von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin, 1876.
Montieth W. Kars and Erzerouom with the Campaigns of Prince Paskevitz in 1828 an 1829, London, 1856.
Morier, Jacques, Seconde voyage en Perse, en Arménie et dans l'Asie Mineure, fait de 1810 à 1816, Paris, 1842.
Noradounghian Gabriel, Recueil des traités de l'Empire Ottoman, vol. VIII.
Olivier G. A. Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement pendant les six premières annèes de la République, Paris, 1807.
Rabbe A. Histoire d'Alexandre I-er, Empéreur de toutes les Russies, et des principaux événements de son règne, tt. I—II, Paris, 1826.
Rumpf J. D. T. Alexander I. Kaiser von Russland, Berlin, 1814.
Schmeindler D. Geschichte des Osmanischen Reiches in letzten Jahren, Leipzig, 1875.
Seamon L. C. B. From Vienna to Versailles, New York, 1963.
Seidlitz G. Zur Erinnerung an den türkischen Feldzug aus den Jahren 1828 und 1829, Derpt, 1877.
Slaars Bonaventura F. Etude sur Smyrne, 1868.
Steinle N. Die russich-türkischen Kriege in Europa und Asien verglichen mit jenen in den Jahren 1828 und 1829, Ulm, 1854.
St. Imreh, Despre inceputurile industriei capitaliste în Transilvania... Bucureşti, 1955.
Sykes P. M. A History of Persia, vol. II, London, 1951.
Sykes P. M. Persia, Oxford, 1922,
Thornton T. The Present State of Turkey, London, 1809.
Ubicini M. A. Lettres sur la Turquie, Paris, 1854.
Ubicini M. A. Etat présent de l'Empire Ottoman, Paris, 1876.
Voss C. D. Russland beim Anfang des XIX Jahrhunderts, Leipzig, 1813.
Walsh R. Voyage en Turquie et la Constantinople, Paris, 1828.
Wittman, William, Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria, and Across the Desert into Egypt, During the Years 1799, 1800 and 1801 in Company with the Turkish Army and the British Military Mission, London, 1803.
Witzleben F. A. Darstellung des russich-türkischen Feldzuges im Jahre 1828 in Europa und Asien, Bd. I, Magdeburg, 1829.

5. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

«Ազդարար» *(Մադրաս), 1794—1796, № 2—17։*
«Ազգասեր» *(Կալկաթա), 1845, հատ. Ա։*
«Ազգասեր Արարատյան» *(Կալկաթա), 1848, հատ. Ա, 1851, № 72։*
«Արարատ» *(Էջմիածին), 1914, № 9։*
«Արաքս» *(Պետերբուրգ), 1887, գիրք Ա։*
«Արևելյան դար» *(Կ. Պոլիս), 1861, № 24, 25, 36։*
«Արևելք» *(Կ. Պոլիս), 1884, № 170։*
«Արևելյան մամուլ» *(Զմյուռնիա), 1871, № 4, 5, 6, 1872, № 12, 1876, № 1։*
«Արևելյան դար» *(Կ. Պոլիս), 1861, № 24—26։*
«Արևմուտք» *(Փարիզ), 1859, № 7, 10, 13, 17։*
«Արծվի Վասպուրական» *(Վան-Վարագ), 1861, № 2, 8, 1862—1863, № 3։*
«Արձագանք» *(Թիֆլիս), 1882, № 12, 1885, № 10, 1886, № 20, 33, 37, 1895, № 141։*
«Արմենիա» *(Մարսել), 1886, № 63։*
«Արշալույս Արարատյան» *(Զմյուռնիա), 1860, № 663, 1863, № 704, 1864, № 721։*
«Բազմավեպ» *(Վենետիկ), 1845, № 7, 1924, № 8—10, 1934, № 1։*
«Բանբեր Հայաստանի արխիվների» *(Երևան), 1964, № 3, 1968, № 3։*

«Բյուզանդիոն» (Կ. Պոլիս), 1901, № 1193։
«Գեղունի» (Վենետիկ), 1902, № 1։
«Գործ» (Բաքու), 1917, № 1—3։
«Երևակ» (Կ. Պոլիս), 1859, № 1—2, 94, 1860, № 38, 1861, № 109, 1864, № 14։
«Էջմիածին» (Էջմիածին), 1951, № 1—4։
«Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 1863, № 191։
«Լումա» (Թիֆլիս), 1898, գիրք Ա—Բ։
«Ծիլն Ավարայրի» (Կ. Պոլիս), 1866, հատ. Ա, Դ, Ե։
«Կռունկ Հայոց աշխարհին» (Թիֆլիս), 1860, № 10, 1861, № 7, 1862, № 11, 1863, № 3։
«Համբավաբեր Ռուսիո» (Մոսկվա), 1862, № 21, 1863, № 48։
«Հանդես ամսօրեա» (Վիեննա), 1890, № 4—5, 1905, № 8—11, 1902, № 8, 1949, № 3։
«Հայաստան» (Կ. Պոլիս), 1847, № 25—40։
«Հյուսիս» (Պետերբուրգ), 1863—1864, էջ 177—178, 187։
«Հյուսիսափայլ» (Մոսկվա), 1858, էջ 232—282, 1859, էջ 451, 898, 1860, էջ 72, 1861. էջ 5, 252—253, 1862, էջ 302։
«Ձիբենի» գրական ժողովածու, Թիֆլիս, 1915։
«Ճռաքաղ», (Մոսկվա), 1850, տետր Ե։
«Մասյաց աղավնի» (Փարիզ-Թեոդոսիա), 1856, № 6, 1857, № 4, 1860, № 6, գիրք ԺԱ, ԺԲ։
«Մանզումե» (Կ. Պոլիս), 1912, № 2639։
«Մասիս» (Կ. Պոլիս), 1854, № 113, 433, 1859, № 413, 1861, № 506, 1862, № 551, 548, 549, 550, 1864, № 654, 1872, № 1239, 1882, № 319—322, 1893, № 4։
«Մեղու» (Կ. Պոլիս), 1856, № 31, 1857, № 24, 1860, № 86, 113—116, 1861, № 128, 1862, № 165—170, 1864, № 227, 1865, № 225։
«Մեղու Հայաստանի» (Թիֆլիս), 1860, № 31, 1863, № 6—7։
«Մշակ» (Թիֆլիս), 1872, № 30, 1874, № 1, 1875, № 24, 35, 51, 1876, № 24, 1888, № 134, 1890, № 127։
«Մուրճ» (Թիֆլիս), 1904, № 7—12։
«Նոր կյանք» (Լոնդոն), 1901, № 1—12։
«Նոր կյանք» (Փարիզ), 1970, № 11։
«Սիոն» (Երուսաղեմ), 1866, № 4—6, 1868, № 11—12, 1938, № 1։
«Վերջին լուր» (Կ. Պոլիս), 1921, հուլիս։
«Սովետական արվեստ», 1959, № 1։
«Տեղեկագիր Արմավենի», 1937—1938, գիրք Ա, էջ 11—24։
«Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների, 1945, № 6, 1954, № 9։
«Փարիզ» (Փարիզ), 1860, № 47, 1861, № 55, 1862, № 26, 62։
«Փորձ» (Թիֆլիս), 1876—1877, № 1—3, 1877, № 4, 1879, № 1։
«Փունջ» (Կ. Պոլիս), 1877, № 1147—1151։
«Օրագիր» (Կ. Պոլիս), 1869, № 51։
«Биржевые Ведомости», СПб., 1869, № 109.
«Былое», СПб., 1906, № 7, 10, 12, 1907, № 8.
«Вопросы истории», 1952, № 3.
«Голос», СПб., 1879, № 256, 1883, № 2, 3, 5.
«Дело», СПб., 1867, № 4.
«Исторические записки», 1940, № 8.
«История СССР», 1963, № 3.
«Каторга и ссылка», 1927, № 1.
«Крым», Феодосия, 1892, № 37.
«Новый Восток», 1924, № 6.
«Радуга», Феодосия, 1862.
«Русская старина», 1903, № 6.
«Русский архив», 1908, № 11.

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Բ Ա Ժ Ի Ն Դ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1830—1860-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Բ Ա Ժ Ի Ն Դ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

ԲԱԺԻՆ Ե

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

Գլուխ տասնմեկերորդ.— Հայկական գաղթավայրերը 1800—1870 թթ.

ԲԱԺԻՆ Զ

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ (1801—1870)

Գլուխ տասներկուերորդ.— Լուսավորություն, գիտություն, մամուլ (Գ. Խ. Ստեփանյան)

Գլուխ տասներեքերորդ.— Գրականություն և արվեստ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հ Ա Տ Ո Ր V

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Սուպեր շապիկի վրա՝ Օշականի ճակատամարտի հերոսների
հիշատակին 1834 թ. կառուցված հուշարձանը

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Հ. ՇԱՂԳԱՄՅԱՆ
Նկարչ. ձևավորումը՝ Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ,
Կ. Կ. ՂԱՑԱԴԱՐՅԱՆԻ
Սուպեր շապիկը՝ Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆԻ
Տեխն. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչներ՝ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
Կ. Խ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ

ՎՖ 03862 Հրատ. 3667 ԽՀԽ 1394 Պատվեր 41 Տպաքանակ 12000

Հանձնված է շարվածքի 25/I 1973 թ., ստորագրված է տպագրության 7/III 1974 թ., տպագր. 46,0 մամուլ+4 ներդիր քարտեզ, հրատ. 58,88 մամուլ, պայման. 66,68 մամուլ, Թուղթ № 1, $70 \times 108^{1}/_{16}$: Գինը 4 ռ. 55 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24:

